

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ

2023
1
(568)

У І Ж КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6—12 вересня 2022 р.) 5

Пашкова О. Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи 20

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

Литвин К. «Хателась проста волі — і всьо...»: окупація с. Слободи на

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives

Kharuk A. Slobozhan offensive operation: prerequisites and the first stage (September, 6—12, 2022)..... 5

Pashkova O. Military camps for minors in the temporary occupied territories of the Donetsk and Luhansk regions: organizational and content aspects of the work 20

Everyday life of the Russo-Ukrainian War: an oral history

Lytvyn K. “[I] simply wanted freedom — that is all...”: occupation of a village Slo-

Чернігівщині очима очевидця (травень 2022 року) 36

Історичні студії

Разиграєв О., Скальський В. Волинь у 1914—1916 роках: воєнно-політичне та цивільне життя. 51

Непотенко І. Від прислуги до домогосподарки: трансформації повсякденного життя в 1920-х рр. (на прикладі Чернігова) 68

Комар В., Комар І., Пуйда Р. Радянський Союз у політиці прометеїзму II Річсполітої (1920—1930-ті роки) 82

Окіпнюк В., Козлов Д. Співробітництво спецслужб державного центру Української Народної Республіки в екзилі та Японії в першій половині 1930-х років 103

Давидюк Р. Страта «в особливому порядку» колишніх уенерівців: розстрільний список 1940 р. 121

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Вілкул Т. Хронографічні джерела про «Бохмита» (Магомета) 143

Kurhanova O. The prosopographic portrait of the ukrainian editor in forewords and dedications to church books of the 17—18th centuries 162

Марочко В. «Остфоршунг» і Голодомор: традиції і стратегії німецькомовної історіографії 180

Яремчук В. Дискусії про соціальні ролі сучасної Кліо у рецепції польської історіографії 197

Рецензії й огляди

Паур І. Вшанування пам'яті Велико-го українця. [Рец. на кн.: Копилов С.

boda in Chernihiv region through the eyes of an eyewitness (May 2022) 36

Historical Articles

Razybrayev O., Skalsky V. Volyn in 1914—1916: military-political and civilian life 51

Nepotenko I. From servants to housekeepers: transformations of everyday life in the 1920s (on the example of Chernihiv) 68

Komar V., Komar I., Puyda R. The Soviet Union in the policy of Prometheism in Poland 20—30s of the XXth century 82

Okipniuk V., Kozlov D. Cooperation between the special services of the state center of the Ukrainian People's Republic in exile and Japan in the first half of the 1930s 103

Davydyuk R. The execution “in a special order” of former UPR residents: the firing list of 1940 121

Methodology. Historiography. Sources

Vilkul T. Chronographic sources on “Bokhmit” (Mohammed) 143

Kurhanova O. The prosopographic portrait of the Ukrainian editor in forewords and dedications to church books of the 17—18th centuries 162

Marochko V. “Ostforschung” and Holodomor: traditions and strategies of german-speaking historiography 180

Yaremchuk V. Discussions on the social roles of modern Clio in the reception of polish historiography 197

Book Reviews and Surveys

Paur I. Honoring the memory of the Great Ukrainian. [Book review: Kopy-

Іван Огієнко: у пошуку української ідеї та шляхів її реалізації (перша третина ХХ ст.)] 218

Zema V. Собори Київської митрополії у переломленні політики і культури. [Рец. на кн.: Собори Київської архієпархії XV—XVIII століть: Документи і матеріали. Ред. Ігор Скочиляс; упоряд.: Дарія Сироїд, Ігор Скочиляс, Ірина Скочиляс] 227

Ювілеї

Лисенко О., Голиш Г. Професору О.Г. Перехресту — 75 240

До уваги авторів..... 246

lov S. Ivan Ohienko: in search of the Ukrainian idea and ways of its implementation (the first third of the 20th century)] 218

Zema V. The synods of Kyivan metropolitanate through the prism of politic and culture. [Book review: The synods of kyivan metropolitanate in the XVth — XVIIIth centuries: sources and materials. Ed. by I. Skochylyas, Comp. by D. Syroyid, I. Skochylyas, I. Skochylyas] 227

Anniversaries

Lysenko O., Holysh H. Professor O.H. Perekhrest is 75 240

For authors 246

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 2 від 02.03.2023)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Slavic Humanities Index

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23233-13073ПР від 22.03.2018 р.

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел: +380 (44) 278-52-34, факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Ольга Мележик, Олексій Нікітченко*

Художнє оформлення *Євгена Льницького*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 15.03.2023. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 19,99. Обл.-вид. арк. 19,99. Тираж 140 прим. Зам. № 6873.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.005>
УДК 94(477):355.1 «2022»

Андрій ХАРУК

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри гуманітарних наук
Національна академія сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)
andrij.kharuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

СЛОБОЖАНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ: ПЕРЕДУМОВИ І ПЕРШИЙ ЕТАП (6—12 вересня 2022 р.)

Мета статті — відтворення ходу подій першого етапу Слобожанської наступальної операції українських військ, який тривав з 6 до 12 вересня 2022 р. **Новизна роботи** полягає у тому, що у вітчизняній історіографії ця тема не була досліджена. **Методологія дослідження** базується на залученні широкого кола офіційних і неофіційних джерел, застосуванні проблемно-хронологічного методу, методу аналізу та синтезу. **Основні результати.** Початку Слобожанської наступальної операції передувала кампанія з дезінформації противника щодо планів українського командування, внаслідок якої росіяни перекинули частину своїх військ із Харківської обл. на Херсонщину. Це створило сприятливі умови для наступу, який розпочався 6 вересня 2022 р. в районі Балаклії. Наступ будувався на взаємодії важких (танкових і механізованих) підрозділів з легкими моторизованими рейдовими групами за активної підтримки далекобійної артилерії та реактивних систем залпового вогню. Після прориву ворожої оборони танковими й механізованими підрозділами успіх розвивали мобільні рейдові групи. Таке комбінування зусиль дало українським військам можливість за короткий час досягти суттєвого результату. До 12 вересня 2022 р. вони звільнили всю окуповану частину Харківської обл. на захід від

Цитування: Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6—12 вересня 2022 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 5—19. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 1 (568)

річки Оскіл. Крім того, було здобуто кілька плацдармів на східному березі цієї річки, що сприяло успішному розвитку подальших наступальних дій. Звільнено важливі комунікаційні вузли — Балаклію, Куп'янськ, Ізюм, Вовчанськ, перерізано ключові маршрути постачання донецького угруповання ворога. Українські війська здобули багато трофейної техніки та озброєння, зокрема й у справному стані. Наведені у роботі результати є першим підсумком дослідження Слобожанської наступальної операції. Проведений аналіз дав змогу окреслити **перспективи подальших досліджень**, які полягають не лише у детальнішому вивченні боїв першого етапу Слобожанської наступальної операції, пошуку нових джерел і введення їх у науковий обіг, а й у вивченні подальшого ходу зазначеної операції (після 12 вересня 2022 р.).

Ключові слова: збройна агресія Російської Федерації проти України, стратегічне планування, оперативне мистецтво, тактичні рішення, Слобожанська наступальна операція.

Нинішня російсько-українська війна стала безпрецедентним явищем у воєнній історії останніх десятиліть. Уперше з часів Другої світової війни в Європі розгорнулись повномасштабні бойові дії із залученням значної кількості військ і використанням усіх видів конвенційної зброї. Завдяки скоординованим діям Сил оборони України, героїчному опорі всього народу, а також підтримці зарубіжних союзників, вдалося досягти перелому в бойових діях. Сили оборони України наприкінці літа — восени 2022 р. реалізували низку наступальних операцій, визволивши значну частину окупованих територій. Однією з ключових за своїм розмахом і значенням стала Слобожанська наступальна операція. У дослідженні зосереджено увагу на її першому етапі, який тривав з 6 до 12 вересня 2022 р. і завершився звільненням території Харківської обл. на захід від р. Оскіл.

У вітчизняній історіографії Слобожанська наступальна операція ще не досліджена, тому виконана робота базується на публікаціях у засобах масової комунікації (ЗМК), а також офіційних зведеннях. Проте останні джерела характеризуються недостатньою повнотою, а публікації в ЗМК часто містять суперечливі дані, що вимагає ретельного критичного аналізу та зіставлення інформації. Серед досі опублікованих нечисленних праць, в яких розглядається Слобожанська наступальна операція, можна виокремити роботу польського аналітика Марціна Гавенди, який у загальних рисах висвітлює хід боїв на Харківщині у вересні — на початку жовтня 2022 р. [1, С. 42—44]. Також аналіз українського наступу в Харківській обл. посідає центральне місце в статті італійських дослідників П'єтро Батаччі і Андреа Моттола [2, С. 25—28], а Марцін Стрембський [3, С. 31] досить фрагментарно розглядає участь авіації в боях на Харківщині. Важливими джерелами інформації щодо зазначеної операції є звіти аналітичних центрів, зокрема щоденні доповіді Інституту вивчення війни (*Institute for the Study of War, ISW*). Також проаналізовано зведення Генерального штабу Збройних Сил України, хоча вони містять значно менше подробиць, а хід бойових дій відображають часто з певним запізненням. Однак саме ці зведення слугують офіційним підтвердженням дій Сил оборони України. Певну узагальнену інформацію стосовно ходу операції

наведено у «Военно-історичному описі російсько-української війни» за вересень 2022 р. [4, С. 82—86, 92—96]. Його укладачі спираються на відкриті джерела й матеріали ЗМК, а також використовують дослідження зарубіжних авторів, зокрема й М. Гавенди.

Варто сказати кілька слів про термінологію, яку використано у цій роботі. Насамперед, наступальна операція чи контрнаступальна? Офіційний «Словник військових термінів та скорочень», виданий Военно-науковим управлінням Генерального штабу ЗС України, дає таке визначення: «Наступальна (контрнаступальна) операція — сукупність узгоджених та взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем і часом одночасних або послідовних наступальних (контрнаступальних), оборонних бойових дій, ударів і маневру [...] які проводяться за єдиним замислом і планом під керівництвом командувача з метою розгрому угруповання військ (сил) противника, що обороняється, оволодіння важливими районами місцевості (рубежами, об'єктами) та створення сприятливих умов для подальших дій» [5, С. 17]. Водночас у словнику термінів та скорочень Міністерства оборони США подано конкретніше визначення контрнаступу [6, С. 132]: «Контрнаступ — це широкомасштабний наступ, здійснений силами оборони з метою перехоплення ініціативи в атакуючої сторони» (переклад з англ. мій — *A. X.*). У радянській військовій термінології використовується схоже визначення: «Контрнаступ, особливий вид наступу, в який переходять війська, що обороняються, під час або після відбиття наступу противника» [7, С. 318] (переклад з рос. мій — *A. X.*). Беручи до уваги ці визначення, вважаємо, що Слобожанську операцію слід називати саме наступальною, а не контрнаступальною, оскільки на момент її початку російські війська на Слобожанщині вже втратили ініціативу після виграної Силами оборони України битви за Харків, і не вели наступальних дій, перебуваючи в обороні. Ця операція є досить тривалою. Водночас можна достатньо чітко виокремити її перший етап, від 6 до 12 вересня, який полягав у звільненні Балаклії, Ізюма, Вовчанська, Куп'янська з виходом на рубіж р. Оскіл. Цей етап називають Балаклійською операцією [8], або ж Балаклійсько-Куп'янською офензивою [9]. Таким чином, на нашу думку, для позначення бойових дій на Харківщині у цей період можна використовувати термін «перший етап Слобожанської наступальної операції» або «Балаклійсько-Куп'янська наступальна операція».

Передумови проведення операції

Бої на території Харківщини розгорілися з перших годин російського повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Військово-політичне керівництво країни-агресора розглядало Харків як одну з ключових цілей вторгнення — велике промислове місто зі значною часткою російськомовного населення (до того ж розташоване майже впритул до кордону з РФ) видавалося чудовим кандидатом на «столицю» ще однієї «народної республіки». Однак завдяки

опору Сил оборони України та населення реалізувати цей план не вдалось. У третій декаді квітня українські війська почали наступ, повільно, але систематично витісняючи ворога на північ, до російсько-українського кордону [10, С. 10—11]. У середині червня 2022 р. лінію фронту на Харківщині було стабілізовано. Проте під контролем окупантів залишалася значна частина Харківської обл., зокрема й важливі транспортні вузли — Куп'янськ та Ізюм, але безпосередньої загрози захоплення саме Харкова вже не було, хоча місто продовжувало потерпати від хаотичних російських обстрілів.

Станом на початок вересня 2022 р. фронт на Харківщині проходив приблизно від населеного пункту Уди до Тернової дугою у південно-східному напрямку (на певній відстані від державного кордону України), опускаючись майже точно на південь аж до Ізюма і межі з Донецькою обл. (з виступом на рівні Куп'янська) [11]. Місцевість — лісостепова, а на сході й півдні області — степова, рельєф — хвиляста рівнина з легким нахилом у південно-західному та південно-східному напрямках [12, С. 10]. Територія, де відбувались зазначені бойові дії, характеризується невеликою площею лісів і наявністю водних перепон, зокрема річок Сіверський Донець і Оскіл (з Червонооскільським водосховищем), які протікають з півночі на південь і утворюють зручний рубіж для організації оборони.

Східна Харківщина була одним із найочевидніших районів прогнозованого українського наступу в осінній кампанії (поряд з правобережною Херсонщиною). Разом з визволенням окупованої території, додатковим аргументом на користь організації наступальної операції на Харківщині була можливість серйозно порушити логістику окупантів, перерізавши магістральний залізничний хід Валуйки — Куп'янськ, який є двоколіійною електрифікованою магістраллю зі значною пропускнуною спроможністю і добре обладнаним потужним депо Куп'янськ [13]. Контроль над ходом Валуйки — Куп'янськ (з урахуванням його продовження на Лиман, Горлівку та Іловайськ) давав росіянам змогу найкоротшим шляхом доправляти свої війська на Донбас, а у разі потреби здійснювати маневр сил між різними ділянками фронту. Менше значення має лінія Куп'янськ — Вовчанськ (з продовженням на Белгород), оскільки вона одноколіійна й неелектрифікована [14]. Повернення цих транспортних ліній разом з вузловою станцією Куп'янськ під український контроль суттєво ускладнило російському командуванню вирішення логістичних завдань і створило передумови для подальшого визволення окупованих територій.

Аналізуючи підготовку української сторони до Слобожанської наступальної операції, виокремимо досить організовану й ефективну кампанію з дезінформації противника. Ще 11 липня 2022 р. міністр оборони Олексій Резніков повідомив засоби масової інформації про наказ президента України «повернути окуповані райони на узбережжі Чорного моря, важливі для української економіки» [15]. Він підкреслив, що задля виконання цієї вказівки було звернення до партнерів щодо отримання сучасної зброї. Характерно, що західні аналітики одразу ж звернули увагу на демонстративний характер цього ого-

лошення — «якщо Росія сприйме загрозу українського контрнаступу на півдні всерйоз, це може позначитися на діях російських сил на сході України та відволікти від подальшого активного просування на цьому напрямку» [16]. Однак головний адресат інформації — російське військово-політичне керівництво — сприйняло ці заяви цілком серйозно. Додатковим аргументом на користь того, що Сили оборони України готують великомасштабний наступ саме на півдні, стали атаки ворожих позицій на Херсонщині, які почалися 30 серпня (на додачу до систематичних ударів по лініях постачання, яких завдавали українські війська з кінця травня). Зреагувавши на цю загрозу, росіяни почали перекидання на Херсонський напрямок деяких частин 1-ї гвардійської танкової армії (гв. ТА), які до цього діяли на Харківщині. Зокрема, це стосувалося 147-го самохідно-артилерійського полку 2-ї мотострілецької дивізії (МСД) [17]. Основні сили цієї армії залишались на Слобожанщині в районі Ізюма. Це були батальйонні тактичні групи (БТГр) зі складу 2-ї МСД, 4-ї і 47-ї танкових дивізій (ТД), 27-ї окремої мотострілецької бригади (ОМСБр), посилені артилерією 288-ї артилерійської бригади та іншими підрозділами. Однак ці БТГр значною мірою були знекровлені (часто чисельність таких груп фактично не перевищувала роти), з низьким морально-психологічним станом особового складу й значною часткою несправної техніки [1, С. 42]. Таким же був стан з'єднань 20-ї загальновійськової армії (ЗВА) — 3-ї і 144-ї МСД. Перекинуті на посилення підрозділи 2-го армійського корпусу (АК) відзначалися ще нижчим бойовим духом, оскільки були укомплектовані силоміць мобілізованими резервістами з окупованих районів Луганської області [18]. Серед цих військовослужбовців доходило до відкритих бунтів з вимогами «відпустити додому» та звинуваченням командирів у мародерстві [19]. Крім того, на передові позиції в низці районів було висунуто підрозділи Росгвардії, які не були призначені для бойових дій проти регулярних військ і практично не мали важкого озброєння. За влучним висловом М. Стрембського, наслідком української дезінформаційної кампанії стало посилення російської оборони на Херсонщині шляхом «дренажу» живої сили і техніки з інших ділянок фронту (зокрема й з Харківщини) [3, С. 31].

Таким чином, на Слобожанщині на початку вересня 2022 р. склалися сприятливі умови для реалізації українськими військами наступальної операції. За оцінками П. Батаччі та А. Моттола [2, С. 26], її завданнями мали стати: 1) зниження російської загрози для Харкова; 2) створення загрози для російських військ у районі населених пунктів Лиман, Ямпіль, що, своєю чергою, мало послабити тиск ворога на українські війська в районі Слов'янська і Краматорська; 3) забезпечення передумов для визволення північно-західної частини Луганської обл.; 4) деморалізаційний вплив на ворога; 5) подальша дезорганізація російського командування, змушеного вирішувати проблему оптимального використання недостатніх ресурсів.

Сили, виділені українським командуванням для участі в операції, включали 92-гу окрему механізовану бригаду (ОМБр), 25-ту окрему повітряно-десант-

ну бригаду (ОПДБр), 80-ту окрему десантно-штурмову бригаду (ОДШБр), батальйонні тактичні групи 14-ї ОМБр, 3-ї і 4-ї окремих танкових бригад (ОТБр) [2, С. 27]. Більшість цих частин були «старими», сформованими задовго до початку повномасштабного вторгнення, з досвідченим особовим складом. Виняток становили окремі танкові бригади, які належали до корпусу резерву, але й вони з весни 2022 р. набули значного бойового досвіду. Ці частини доповнювались БТГр 4-ї бригади оперативного призначення і 15-го окремого полку Національної гвардії України, а також низкою підрозділів спеціального призначення: тактичні групи Окремого центру спеціальних операцій «Схід» та Окремого центру спеціальних операцій «Захід», підрозділ «Кракен» Головного управління розвідки, 518-й батальйон «Дике поле» 1-ї окремої бригади спеціального призначення, Центру спеціальних операцій «А» Служби безпеки України [1, С. 44].

Характерною рисою Слобожанської наступальної операції стало широке застосування озброєння і військової техніки, переданої союзниками України. Зокрема, тут використовувались надані Польщею танки Т-72М1 і модернізовані Т-72М1R, гусеничні бронетранспортери (БТР) М113G4DK і М113AS4 (відповідно, з Данії й Австралії), французькі колісні БТР VAB, турецькі «Кірпи», а також модернізовані гусеничні транспортери МТ-ЛБ з бойовими модулями «Сердар» турецького виробництва. Мобільні рейдові групи поряд з автомобілями НММWV і пікапами різних типів, задіявали колісні броневтомобілі «Бушмастер» (австралійські) і «МаксПро» (американські), рідше — британські легкі гусеничні БТР «Спартан». Групи артилерійської підтримки використовували 155-мм самохідні артилерійські установки (САУ) «Краб» (польського виробництва), PzH 2000 (передані Німеччиною та Нідерландами) і M109A3GN (колишні норвезькі), а також реактивні системи залпового вогню (РСЗВ) M142 HIMARS і M270 MLRS [2, С. 42—43].

Хід операції

Першочерговою ціллю для наступу, який розпочався 6 вересня 2022 р., українське командування визначило місто Балаклію — важливий вузол комунікацій на півдні Харківської обл., розташований на лівому березі р. Сіверський Донець. Визволення його створило б сприятливі умови для розвитку наступу на Куп'янськ. Головний удар завдався північніше міста, в районі с. Вербівка. Українські війська відкинули противника на лівий (північний) берег річок Сіверський Донець і Середня Балаклійка і того ж дня увійшли до Вербівки. Росіяни почали перекидати сюди резерви, а їхні ЗМК, цитовані у звіті *ISW*, висловили побоювання, що проведена атака має на меті відрізати російські сили від Ізюма й укласти територію Луганської обл. [20]. До кінця дня 7 вересня українські війська просунулись углиб контрольованої противником території на 20 км і звільнили майже 400 км². Ситуація, описана у звіті *ISW* за 7 вересня, була такою: українські війська просувалися на південний схід

вздовж трас Е40 і Н26 у напрямку Ізюма та Куп'янська відповідно, а також на північний схід трасою Т2110 від Балаклії, Вербівки, Яковенькового, Волохового Яру (на перехресті шляхів Т2210 і Е40) і в напрямку Шевченкового (на перехресті Т2210 і Н26) [21]. Вимальовувалася картина оперативного оточення Балаклії з ворожими військами (переважно підрозділами Росгвардії), які перебували в цьому місті. Встановлення контролю над автошляхами Т2210, Е40 і Н26 створювало умови для подальшого просування на південь (до Ізюма) та на схід (до Куп'янська).

Вже в перші дні операції проявилася специфіка наступальних дій українських військ. У районі Балаклії, використовуючи вогневу перевагу та швидкість дій, українські танкові й механізовані підрозділи прорвали розтягнуту оборону противника, після чого в прорив були введені легкі мобільні групи. Учасник рейду, старший лейтенант 80-ї ОДШБр Максим Бугель, розповідає про ці події так: «Після того, як 6 вересня 25-та та 92-га бригади пробили коридор, ми пішли в рейд. За два дні ми пройшли понад 150 км в тилу противника. По маршруту висування робили засідки, знищуючи живу силу та техніку противника і на ранок 8 вересня вийшли до с. Сенькове. Після чого продовжили успішне виконання поставлених завдань» [22]. Командир 80-ї ОДШБр полковник Ігор Скибюк вказує, що перед бригадою поставили два завдання: основне — визволення м. Ізюм, і допоміжне — формування (спільно з іншими підрозділами) кільця оточення довкола ізюмського угруповання противника [23].

Характерно, що українські офіційні особи упродовж перших днів Слобожанського наступу утримувалися від повідомлень про успіхи. Тільки надвечір 8 вересня, під час брифінгу представників сил безпеки й оборони України, заступник начальника Головного оперативного управління Генерального штабу (ГШ) ЗСУ бригадний генерал Олексій Громов повідомив, що на Харківському напрямку українські війська вклинилися в оборону противника на глибину до 50 км. Звільнено понад 20 населених пунктів, в яких тривають стабілізаційні заходи. Характерно, що у своєму виступі О. Громов вказував, що дії ЗС України на Харківському напрямку відбуваються «в рамках проведення оборонної операції» [24]. Відповідна інформація з'явилась також у ранковому оперативному зведенні ГШ ЗС України від 9 вересня [25].

Фактично, вже 8 вересня відбувся перелом в ході бойових дій. Українські війська звільнили Балаклію, що офіційно підтвердив президент Володимир Зеленський [26]. 80-та ОДШБр просувалася в південно-східному напрямку до Ізюма, тоді як інші частини наступали в східному напрямку до Куп'янська. Українські війська наблизились на відстань 15 км до міста, завдяки чому могли обстрілювати з артилерії ворожі об'єкти в районі Куп'янська [27]. Керівник окупаційної адміністрації Харківської обл. закликав усіх мешканців окупованих районів евакуюватись до РФ [28]. Саму ж окупаційну адміністрацію області було перенесено з Куп'янська до Вовчанська (на півночі Харківщини, неподалік від кордону з РФ) [29].

Станом на 9 вересня склалася критична для росіян ситуація під Ізюмом. Тут російське угруповання було затиснуте між позиціями українських військ на заході й півдні та Червонооскільським водосховищем — на сході. Коли ж унаслідок наступу з району Балаклії українські підрозділи підійшли до Ізюма з півночі, вороже угруповання опинилося під загрозою оточення. Російське командування намагалося перекидати сюди резерви, використовуючи, зокрема, важкі транспортні вертольоти Мі-26 (крім особового складу вони перевозили й бронетехніку) [30]. Однак ці заходи мали, здебільшого, демонстративний характер, спрямований, на нашу думку, на заспокоєння російської громадськості — мовляв, командування робить усе можливе для порятунку гарнізонів Ізюма та Куп'янська. Реально ж росіяни не мали достатніх резервів у районі українського наступу. 9 вересня наші підрозділи вийшли до західного берега Червонооскільського водосховища поблизу села Сенькове (25 км південніше Куп'янська). Активізувалися наступальні дії в напрямку Вовчанська, куди українські війська просувались через Великий Бурлук (42 км на північний захід від Куп'янська). Водночас українські сили активізували атаки поблизу Лимана (південніше Ізюма, в Донецькій обл.) [31]. Тим самим українське командування намагалося не допустити перекидання підкріплень з цього району до Ізюма, що цілком вдалося. Для блокування пересування російських військ у ближньому тилу (зокрема, в районі Лимана) було застосовано дистанційне мінування протитанковими мінами АТ-2 за допомогою РСЗВ MARS (німецького варіанту MLRS). Маневри українських військ полегшувалися продуманим інженерним забезпеченням із застосуванням усіх доступних засобів. Наприклад, для наведення переправи через р. Оскіл під Ізюмом використали трофейний важкий механізований міст ТММ-3М2, захоплений у противника за кілька тижнів до цього [1, С. 43].

За зведенням ГШ ЗС України, станом на 06:00 10 вересня було звільнено від окупантів понад 1000 км² території. На окремих напрямках підрозділи Сил оборони вклинилися в оборону противника на глибину до 50 км. Звільнено або взято під контроль понад 30 населених пунктів, які були тимчасово захоплені російськими окупантами у Харківській обл. [32]. Того ж дня підрозділи 92-ї ОМБр увійшли до Куп'янська, який перебував під окупацією з 27 лютого 2022 р., і підняли над містом український прапор [33].

Надвечір 10 вересня Міністерство оборони РФ оголосило про відведення своїх військ із районів Балаклії та Ізюма. Як звичайно чинять російські пропагандисти в таких випадках, це рішення було подано не як відступ, а як «перегрупування... для нарощування зусиль на Донецькому напрямку» [34]. З огляду на успішні наступальні дії українських військ рішення про відхід виявилось запізнілим і низка російських частин опинилась у скрутному становищі. Зокрема, підрозділи 3-ї МСД залишилися без шляхів забезпечення, а серед особового складу ширились панічні настрої [35]. Траплялися ситуації на кшталт відображеної у зведенні ГШ ЗС України станом на 18:00 11 вересня: «Близько 150 військовослужбовців збройних сил російської федерації виїхали колоною з

Борщової та Артемівки Харківської області на двох автобусах, одній вантажівці та на 19 викрадених легкових автомобілях» [36]. 12 вересня у ранковому зведенні ГШ ЗС України зазначалося, що «за минулу добу окупанти вивезли награбоване у місцевих жителів майно та транспортні засоби з населених пунктів Великий Бурлук та Дворічна Харківської області» [37]. Зрештою, твердження про організоване «перегрупування» суперечило величезній кількості трофеїв, здобутих українськими військами. За різними оцінками, з 6 до 12 вересня на Харківщині було захоплено від 100 до понад 300 одиниць бронетехніки (значна частина — у справному стані), не кажучи про інші трофеї. Особливо цінними здобутками стали контрбатарейний радар «Зоопарк-1М», захоплений в ідеальному стані, і повний комплект безпілотного літального апарата «Орлан-10» з наземною станцією управління й технічною документацією [38].

Цитовані аналітиками *ISW* російські джерела вже 10 вересня стверджували, що перекидання підкріплень у район українського наступу ведеться лише задля забезпечення відступу російського угруповання з-під Ізюма на лівий берег р. Оскіл. Ті ж джерела вказували, що наступ частин ЗС України в напрямку на Великий Бурлук полегшувався відсутністю у росіян суцільної лінії оборони [39]. Українські мобільні групи просочувалися в проміжках між ворожими опорними пунктами і гарнізони останніх змушені були відходити під загрозою оточення. 10 вересня українські війська визволили Великий Бурлук, а наступного дня — селище Козача Лопань, розташоване на півночі Харківщини, впритул до кордону з РФ [40]. Таким чином, Слобожанська наступальна операція поширилася не лише на південні та східні, а й на північні райони Харківської обл.

12 вересня командування Десантно-штурмових військ ЗС України повідомило, що «воїнами-десантниками підняті Державні Прапори в населених пунктах Кам'янка, Богородичне, Ізюм, Оскол та інші» [41]. Тут особливо важливим є згадування села Богородичне (на південний схід від Ізюма), адже знаходиться воно не у Харківській, а в Донецькій обл. Слобожанська наступальна операція продовжувала успішно розвиватися і 12 вересня було звільнено місто Святогірськ (теж у Донецькій обл.) [42].

Підсумки першого етапу операції

Можемо стверджувати, що перший етап Слобожанської наступальної операції завершився 12 вересня 2022 р. У результаті семиденних боїв українські війська звільнили всю окуповану частину Харківської обл. на захід від р. Оскіл. Крім того, було здобуто кілька плацдармів на східному березі цієї річки, що сприяло успішному розвитку наступальних дій. Було звільнено важливі комунікаційні вузли — Балаклія, Куп'янськ, Ізюм, Вовчанськ, перерізано ключові маршрути постачання донецького угруповання ворога.

П. Батаччі та А. Моттола виокремлюють такі основні чинники успіху українського наступу: 1) далекобійна артилерія; 2) дії мобільних рейдових груп; 3) дії авіації; 4) дії механізованих і танкових підрозділів; 5) протиповіт-

ряна «парасолька»; б) координація усіх дій [2, С. 27]. Назагал погоджуючись з такими висновками, все ж вважаємо за потрібне зробити деякі уточнення. Перш за все, це стосується дій авіації. Оцінити цей чинник досить складно, оскільки офіційні зведення Генерального штабу ЗС України містять інформацію лише про загальну кількість ударів по ворожих об'єктах, завданих авіацією в той чи інший день — без розподілу за напрямками. Тому вдаємося до аналізу непрямих даних. Показником інтенсивності бойових дій до певної міри можуть слугувати їхні втрати. М. Стрембський узагальнив інформацію щодо втрат української та російської авіації на підставі аналізу офіційних і неофіційних джерел. За російськими повідомленнями, окупанти з 6 до 12 вересня включно збили шість українських літаків (усі — на півдні, над Херсонською і Миколаївською областями) і один гелікоптер (над Донецькою обл.) [3, С. 32—33]. Українська сторона за цей період підтвердила втрату лише штурмовика Су-25, збитого ворожим винищувачем 7 вересня 2022 р. над Миколаївською обл. (пілот, майор Вадим Благовісний, загинув) [43]. Виходячи з цих даних, можна припустити, що активність української авіації на Слобожанському напрямку була незначною — інакше б у зведеннях російської сторони неминуче з'явилися б «збиті» українські літаки та гелікоптери. А ось твердження італійських дослідників про ефективність української протиповітряної оборони слід визнати цілком виправданим. Зокрема, 7 вересня, поблизу Волохова Яру розрахунок ПЗРК 92-ї ОМБр збив російський штурмовик Су-25СМ, що підтверджено знаходженням уламків цієї машини [44]. Того ж дня зенітники 80-ї ОДШБр збили ворожий ударний вертоліт Мі-24 (або Мі-35М) [3, С. 33].

Підсумовуючи, зазначимо, що перший етап Слобожанської наступальної операції був бездоганно спланований і проведений. Українське командування змогло ввести противника в оману щодо своїх намірів, змусивши його перекинути частину військ із Харківщини на Херсонщину. Сам наступ відбувався на взаємодії важких (танкових і механізованих) підрозділів з легкими моторизованими рейдовими групами за активної підтримки далекобійної артилерії та РСЗВ. Таке комбінування зусиль забезпечило українським військам можливість за короткий час досягти значних успіхів.

Підкреслимо, що наведені у роботі результати є лише першим підсумком дослідження Слобожанської наступальної операції. Пошук і введення в науковий обіг нових джерел, безперечно, сприятиме детальнішому висвітленню цього питання.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Gawęda, M. Wojna rosyjsko-ukraińska cz. 7. *Wojsko i Technika*, 2022. 10: 38-47 [in Polish].
2. Batacchi, P., Mottola, A. Ucraina, Putin in difficoltà e lo spettro nucleare. *Rivista Italiana Difesa*, 2022. 11: 25-33 [in Italian].
3. Strembski, M. Wojna powietrzna nad Ukrainą 24 sierpnia — 23 września. *Lotnictwo*, 2022. 10: 30-35 [in Polish].

4. Voienno-istorychnyj opys rosijsko-ukrainskoi vijny (veresen 2022 r.) Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Воєнно-історичний опис російсько-української війни (вересень 2022 р.). Київ, 2022. 169 с.].
5. Slovnyk vijskovykh terminiv ta skorochen (abreviatur) Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Словник військових термінів та скорочень (аббревіатур). Київ, 2020].
6. Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. *Joint Pub 1-02*. 2008. Washington, DC.
7. Kontrnastuplenie. Sovetskaya voennaya entsiklopediya. Moscow: Voienizdat, 1979 [in Russian].
[Контрнаступление. Советская военная энциклопедия. Т. 4. Москва, 1979].
8. Butusov, Yu. Balaklijskij proriv. 2022. URL: https://censor.net/ru/resonance/3366735/balaklyiskiy_proriv [in Ukrainian].
[Бутусов Ю. Балаклійський прорив. URL: https://censor.net/ru/resonance/3366735/balaklyiskiy_proriv (дата звернення: 10.12.2022)].
9. Perelom: ZSU zvilnyly bilshе polovyny teritorij, zahoplenyh RF pislya 24.02.2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/perelom-zsu-zvilnyly-bilshе-polovyny-terytorij-zahoplenyh-rf-pislya-24-02-2022/> [in Ukrainian].
[Перелом: ЗСУ звільнили більше половини територій, захоплених РФ після 24.02.2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/perelom-zsu-zvilnyly-bilshе-polovyny-terytorij-zahoplenyh-rf-pislya-24-02-2022/> (дата звернення: 10.12.2022)].
10. Cielma, M. Bitwa o Donbas i upadek Mariupola. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022, 5: 10-14 [in Polish].
11. Stepanenko, K., Hird, K., Howard, A., Clark, M. Russian Offensive Campaign Assessment, Sep. 5. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-5> (дата звернення: 10.12.2022).
12. Sehida, K.Yu., Redin, V.I., Chaban, M.T. Neohrafiia Kharkiv's'koi oblasti. Kharkiv, 2012 [in Ukrainian].
[Сегіда К.Ю., Редін В.І., Чабань М.Т. Географія Харківської області. Харків, 2012].
13. Uchastok Курянск — Валуйки. URL: http://uzdlines.narod.ru/lines/line_kup1.htm [in Ukrainian].
[Участок Курянск — Валуйки. URL: http://uzdlines.narod.ru/lines/line_kup1.htm (дата звернення: 10.12.2022)].
14. Uchastok Курянск — Волчанск. URL: http://uzdlines.narod.ru/lines/line_kup4.htm [in Ukrainian].
[Участок Курянск — Волчанск. URL: http://uzdlines.narod.ru/lines/line_kup4.htm (дата звернення: 10.12.2022)].
15. Vienkina, K., Huba, R. Zelenskyj nakazav vidvoiuvaty pivden Ukrainy — Reznikov. 2022. URL: <https://www.dw.com/uk/zelenskyi-nakazav-vidvoiuvaty-pivden-ukrainy-reznikov/a-62432972> [in Ukrainian].
[Венкіна К., Губа Р. Зеленський наказав відвоювати південь України — Резніков. URL: <https://www.dw.com/uk/zelenskyi-nakazav-vidvoiuvaty-pivden-ukrainy-reznikov/a-62432972> (дата звернення: 10.12.2022)].
16. Drabok, M., Sotnykov, D. Analitkyu pro nakaz Zelenskoho povertuty pivden Ukrainy. 2022. URL: <https://www.dw.com/uk/bytva-voli-viiskovi-analitkyu-pro-nakaz-zelenskoho-povertuty-pivden-ukrainy/a-62487441> [in Ukrainian].
[Драбок М., Сотников Д. Аналітики про наказ Зеленського повернути південь України. URL: <https://www.dw.com/uk/bytva-voli-viiskovi-analitkyu-pro-nakaz-zelenskoho-povertuty-pivden-ukrainy/a-62487441> (дата звернення: 10.12.2022)].

17. Axe D. Russian Troops are Dashing around Ukraine Trying to Block Ukrainian Counterattacks. URL: <https://www.forbes.com/sites/davidaxe/2022/09/08/russian-troops-are-dashing-around-ukraine-trying-to-block-ukrainian-counterattacks/?sh=2d75ed4f1cbb>
18. Mobilizovani u "L/DNR" ne maiut bazhannia voivaty: boezdatnist pidrozdiliv duzhe nyzka URL: <https://suspile.media/285804-mobilizovani-u-ldnr-ne-maut-bazanna-vouvati-boezdatnist-pidrozdiliv-duze-nizka/> [in Ukrainian].
[Мобілізовані у «Л/ДНР» не мають бажання воювати: боездатність підрозділів дуже низька. URL: <https://suspile.media/285804-mobilizovani-u-ldnr-ne-maut-bazanna-vouvati-boezdatnist-pidrozdiliv-duze-nizka/> (дата звернення: 10.12.2022)].
19. "Furamy maino vyvozyly, novi avto kraly": mobilizovani z ORDLO vlashtuvaly bunt na Kharkivshchyni. URL: <https://tsn.ua/ato/furami-mayno-vivozili-novi-avto-krali-mobilizovani-z-ordlo-vlashtuvali-bunt-na-harkivschini-2153836.html> [in Ukrainian].
[«Фурами майно вивозили, нові авто крали»: мобілізовані з ОРДЛО влаштували бунт на Харківщині. URL: <https://tsn.ua/ato/furami-mayno-vivozili-novi-avto-krali-mobilizovani-z-ordlo-vlashtuvali-bunt-na-harkivschini-2153836.html> (дата звернення: 10.12.2022)].
20. Hird, K., Barros, G., Philipson, L., Kagan, F. W. Russian Offensive Campaign Assessment. Sep. 6. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-6>
21. Hird, K., Mappes, K., Barros, G., Philipson, L., Clark, M. Russian Offensive Campaign Assessment. Sep. 7. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-7>
22. Za dva dni lvivski desantnyky proishly ponad 150 kilometriv v tylu protyvnyka. URL: https://tvomisto.tv/news/za_dva_dni_lvivski_desantnyky_proyshly_ponad_150_kilometriv_v_tylu_protyvnyka_137170.html [in Ukrainian].
[За два дні львівські десантники пройшли понад 150 кілометрів в тилу противника. URL: https://tvomisto.tv/news/za_dva_dni_lvivski_desantnyky_proyshly_ponad_150_kilometriv_v_tylu_protyvnyka_137170.html (дата звернення: 10.12.2022)].
23. My budemo zvilniaty ridnu zemliu do ostannoho santymetra — Valerii Zaluzhnyi. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/12/01/my-budemo-zvilnyaty-ridnu-zemlyu-do-ostannogo-santymetra-valerij-zaluzhnyj/> [in Ukrainian].
[Ми будемо звільняти рідну землю до останнього сантиметра — Валерій Залужний. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/12/01/my-budemo-zvilnyaty-ridnu-zemlyu-do-ostannogo-santymetra-valerij-zaluzhnyj/> (дата звернення: 10.12.2022)].
24. Bryfinh predstavnykiv Syl bezpeky ta oborony Ukrainy. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fOwJC_gXHVI&t=1054s [in Ukrainian].
[Брифінг представників Сил безпеки та оборони України. URL: https://www.youtube.com/watch?v=fOwJC_gXHVI&t=1054s (дата звернення: 10.12.2022)].
25. Operatyvna informatsiia stanom na 06.00 09.09.2022 shchodo rosiiskoho vtorhnennia. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631c34dad81eb05089d43bf3 [in Ukrainian].
[Оперативна інформація станом на 06.00 09.09.2022 щодо російського вторгнення. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631c34dad81eb05089d43bf3 (дата звернення: 10.12.2022)].
26. Zelenskiy ofitsiino pidtverdyv zvilnennia Balaklii na Kharkivshchyni vid rosiiskykh okupantiv. *Suspilne. Novyny*. URL: <https://suspile.media/279825-zelenskij-oficijno-pidtverddiv-zvilnenna-balaklii-na-harkivisini-vid-rosijskih-okupantiv/> [in Ukrainian].
[Зеленський офіційно підтвердив звільнення Балаклії на Харківщині від російських окупантів. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspile.media/279825-zelenskij-oficijno-pidtverddiv-zvilnenna-balaklii-na-harkivisini-vid-rosijskih-okupantiv/> (дата звернення: 10.12.2022)].

27. Stepanenko, K., Mappes, G., Barros, G., Philipson, L., Clark, M. Russian Offensive Campaign Assessment. Sep. 8. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-8>
28. Okupanty vzhe radiat "evakuivuvatsia" meshkantsiam usiei zakhoplenoi chastyny Kharkivshchyny. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/10/7366932/> [in Ukrainian]. [Окупанти вже радять «евакууватися» мешканцям усієї захопленої частини Харківщини. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/10/7366932/> (дата звернення: 10.12.2022)].
29. Okupanty vtekly z Kupianska ta oholosyly pro perenesennia "stolytsi" zakhoplenoi Kharkivshchyny do Vovchanska. URL: <https://war.obozrevatel.com/ukr/okupanti-vtekli-z-kupianska-ta-ogolosili-pro-perenesennya-stolitsi-zahoplenoi-harkivschini-do-vovchanska.htm> [in Ukrainian]. [Окупанти втекли з Куп'янська та оголосили про перенесення «столиці» захопленої Харківщини до Вовчанська. URL: <https://war.obozrevatel.com/ukr/okupanti-vtekli-z-kupianska-ta-ogolosili-pro-perenesennya-stolitsi-zahoplenoi-harkivschini-do-vovchanska.htm> (дата звернення: 10.12.2022)].
30. Kupiansk, Izium, Balakliia. Yak nastupaiut ZSU na Kharkivshchyni i chy bude velykyi kotel. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62860946> [in Ukrainian]. [Куп'янськ, Ізюм, Балаклія. Як наступають ЗСУ на Харківщині і чи буде великий котел. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62860946> (дата звернення: 10.12.2022)].
31. Stepanenko, K., Mappes, G., Barros, G., Philipson, L., Clark, M. Russian Offensive Campaign Assessment. Sep. 9. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-9>
32. Operatyvna informatsiia stanom na 06.00 10.09.2022 shchodo rosiiskoho vtorhnennia. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631c359ed81eb05089d43c5e [in Ukrainian]. [Оперативна інформація станом на 06.00 10.09.2022 щодо російського вторгнення. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631c359ed81eb05089d43c5e (дата звернення: 10.12.2022)].
33. ZSU zaishly do Kupianska Kharkivskoi oblasti, nad mistom — ukrainski prapory. URL: <https://suspilne.media/280311-zsu-zajsl-i-do-kupianska-harkivskoi-oblasti-nad-mistom-ukrainski-prapori/> [in Ukrainian]. [ЗСУ зайшли до Куп'янська Харківської області, над містом — українські прапори. URL: <https://suspilne.media/280311-zsu-zajsl-i-do-kupianska-harkivskoi-oblasti-nad-mistom-ukrainski-prapori/> (дата звернення: 10.12.2022)].
34. Dlya dostizheniya zayavlennyih tseley spetsialnoy voennoy operatsii po osvobozhdeniyu Donbassa prinyato reshenie peregruppirovat rossiyskie voyska, nahodyaschiesya v rayonah Balaklei i Izyuma dlya naraschivaniya usilii na Donetskom napravlenii. URL: https://t.me/mod_russia/19719;%C2%A0https://t.me/mod_russia/19720;%C2%A0https://t.me/miroshnik_r/8650 [in Russian]. [Для достижения заявленных целей специальной военной операции по освобождению Донбасса принято решение перегруппировать российские войска, находящиеся в районах Балаклеи и Изюма для наращивания усилий на Донецком направлении. URL: https://t.me/mod_russia/19719;%C2%A0https://t.me/mod_russia/19720;%C2%A0https://t.me/miroshnik_r/8650 (дата звернення: 10.12.2022)].
35. Operatyvna informatsiia stanom na 06.00 11.09.2022 shchodo rosiiskoho vtorhnennia. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631e1983d81eb05089d4b737 [in Ukrainian]. [Оперативна інформація станом на 06.00 11.09.2022 щодо російського вторгнення. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631e1983d81eb05089d4b737 (дата звернення: 10.12.2022)].

36. Operatyvna informatsiia stanom na 18.00 11.09.2022 shchodo rosiiskoho vtorhnnennia. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631e19d8d81eb05089d4b766 [in Ukrainian]. [Оперативна інформація станом на 18.00 11.09.2022 щодо російського вторгнення. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631e19d8d81eb05089d4b766 (дата звернення: 10.12.2022)].
37. Operatyvna informatsiia stanom na 06.00 12.09.2022 shchodo rosiiskoho vtorhnnennia. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631eec45d81eb05089d4e621 [in Ukrainian]. [Оперативна інформація станом на 06.00 12.09.2022 щодо російського вторгнення. URL: https://www.zsu.gov.ua/new_page/631eec45d81eb05089d4e621 (дата звернення: 10.12.2022)].
38. Naitsinnishi trofei ZSU na Kharkivshchyni: chomu odyн “Zoopark” ta “Orlan-10” tsinnishi za tankovu rotu. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/najtsinnishi_trofeji_zsu_na_harkivshchyni_chomu_odin_zoopark_ta_orlan_10_tsinnishi_za_tankovu_rotu-8910.html [in Ukrainian]. [Найцінніші трофеї ЗСУ на Харківщині: чому один «Зоопарк» та «Орлан-10» цінніші за танкову роту. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/najtsinnishi_trofeji_zsu_na_harkivshchyni_chomu_odin_zoopark_ta_orlan_10_tsinnishi_za_tankovu_rotu-8910.html (дата звернення: 10.12.2022)].
39. Stepanenko, K., Mappes, G., Barros, G., Howard, A., Clark, M. Russian Offensive Campaign Assessment, Sep. 10. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-september-10>
40. “Kozacha Lopan na Kharkivshchyni — pid kontrolem ZSU” — holova hromady. URL: <https://suspilne.media/280628-kozaca-lopan-na-harkivshchyni-pid-kontrolem-zsu-golova-gromadi/> [in Ukrainian]. «Козача Лопань на Харківщині — під контролем ЗСУ» — голова громади. URL: <https://suspilne.media/280628-kozaca-lopan-na-harkivshchyni-pid-kontrolem-zsu-golova-gromadi/> (дата звернення: 10.12.2022).
41. V rezultati uspishnoho kontrnastupu pidrozdiliv Zbroinykh Syl ta inshykh skladovykh syl oborony Derzhavy na Kharkivskomu napriamku... URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=492530292327279&ref=sharing> [in Ukrainian]. [В результаті успішного контрнаступу підрозділів Збройних Сил та інших складових сил оборони Держави на Харківському напрямку... URL: <https://www.facebook.com/watch/?v=492530292327279&ref=sharing> (дата звернення: 10.12.2022)].
42. U Natshvardii pidtverdily zvilnennia Sviatohirska. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3570062-u-nacgvardii-pidtverdily-zvilnennia-svatogirska.html> [in Ukrainian]. [У Нацгвардії підтвердили звільнення Святогірська. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3570062-u-nacgvardii-pidtverdily-zvilnennia-svatogirska.html> (дата звернення: 10.12.2022)].
43. Zahyblu u viini Rosii proty Ukrainy. URL: <https://www.victims.memorial/people/vadim-blagovisniy> [in Ukrainian]. [Загиблі у війні Росії проти України. URL: <https://www.victims.memorial/people/vadim-blagovisniy> (дата звернення: 10.12.2022)].
44. Na Kharkivshchyni znayshly ulamky zbytoho Su-25 PKS Rosii. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-harkivshchyni-znayshly-ulamky-zbytogo-su-25-pks-rosiyi/> [in Ukrainian]. [На Харківщині знайшли уламки збитого Су-25 ПКС Росії. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-harkivshchyni-znayshly-ulamky-zbytogo-su-25-pks-rosiyi/> (дата звернення: 10.12.2022)].

Received / Надійшла 18.01.2023

Andrij KHARUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Professor of Department of the Humanitarian Studies

Hetman Petro Sahaydachny National Army Academy (Lviv, Ukraine)

andrij.kharuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

SLOBOZHAN OFFENSIVE OPERATION:
PREREQUISITES AND THE FIRST STAGE
(September, 6—12, 2022)

The purpose of the article is to reproduce the course of events of the first stage of the Slobozhan offensive operation of Ukrainian troops, which lasted from September 6 to 12, 2022. The novelty of the article is that this operation has not yet been studied in domestic historiography. The research methodology is based on the involvement of a wide range of official and unofficial sources, the application of the problem-chronological and the method of analysis and synthesis. Main results. The initial Slobozhan offensive operation was preceded by a campaign to disinformation the enemy about the plans of the Ukrainian command, as a result of which the Russians transferred part of their troops from the Kharkiv region to the Kherson region. This created favorable conditions for the offensive, which began on September 6, 2022 in the Balaklia area. The offensive was based on the interaction of heavy (tank and mechanized) units with light motorized raid groups with the active support of long-range artillery and multiple launch rocket systems. After the breakthrough of enemy defense by tank and mechanized units, mobile raiding groups developed success. This combination of efforts allowed the Ukrainian troops to achieve significant success in a short time. By September 12, 2022, Ukrainian troops liberated the entire occupied part of the Kharkiv region west of the Oskil River. In addition, several bridgeheads were captured on the eastern bank of this river, which contributed to the successful development of offensive actions. The important communication hubs of Balaklia, Kupyansk, Izyum and Vovchansk were liberated, and the key supply routes of the enemy's Donetsk group were cut. Ukrainian troops captured a lot of trophy equipment and weapons, including some in good condition. The results presented in our work are only the first summary of the study of the Slobozhan offensive operation. The conducted analysis made it possible to outline the prospects for further research, which consists not only of a more detailed study of the battles of the first stage of the Slobozhan offensive operation, connected with the search for new sources and their introduction into scientific circulation but also in the study of the further stages of this operation (after September 12, 2022).

Keywords: *armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, strategic planning, operational art, tactical decisions, Slobozhan offensive operation.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.020>

УДК 355:233:11+353.8

Ольга ПАШКОВА

кандидат історичних наук,

науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії

Національний університет оборони України

імені Івана Черняхівського (Київ, Україна)

black_swift@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-6525-4613>

ВОЄНІЗОВАНІ ТАБОРИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ДОНЕЦЬКОЇ І ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ: ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ І ЗМІСТОВИЙ АСПЕКТИ РОБОТИ

Для протистояння державній владі України 2014 р. у деяких районах Донецької і Луганської областей створювались незаконні збройні формування, до складу яких вербували і молодь віком до 18 років. Частина неповнолітніх проходила відповідну підготовку у воєнізованих таборах, що 2014 р. виникали на тимчасово окупованих територіях Донбасу стихійно. У подальшому окупаційні адміністрації «республік» розпочали «системну» роботу з мілітаризації місцевої молоді: як через сферу освіти, так і в позаурочний час. **Мета** — розкрити особливості мілітаризації молоді тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей через діяльність воєнізованих таборів. **Методологію дослідження** склали історико-генетичний, історико-системний методи. Виконане дослідження базується на комплексі джерел: офіційних повідомленнях державних органів влади України — Офісу Генерального прокурора України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; даних, зібраних правозахисними організаціями; фото та відеоматеріалах; повідомленнях у соціальних мережах; публікаціях засобів масової

Цитування: Пашкова О. Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 20—35. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.020>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568)

інформації, зокрема підконтрольних самопроголошеним органам на вказаних тимчасово окупованих територіях; повідомленнях із «офіційних електронних ресурсів» самопроголошених органів влади на цих територіях. **Основні результати дослідження.** На підставі аналізу діяльності воєнізованих таборів визначено першорядні аспекти їхньої роботи, головних суб'єктів, особливості функціонування тощо. **Подальших студіювань потребує** «система військово-патріотичного виховання» у квазіутвореннях на Донбасі, якщо розглядати її як апробовану Російською Федерацією систему впливу на дітей та юнацтво для насадження на інших окупованих нею територіях України.

Ключові слова: *воєнізований табір, військова підготовка, мілітаризація, молодь, неповнолітні, тимчасово окупована територія, Україна, Донбас, Російська Федерація.*

Постановка проблеми. Державна політика України упродовж 2014—2021 рр. була спрямована на розроблення стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей, а також Автономної Республіки Крим та м. Севастополь. Значним викликом для України у контексті захисту прав дитини, а також майбутньої адаптації та соціалізації дітей в українському суспільстві став віктимний досвід дітей війни, які пережили насильство або самі його вчиняли під впливом дорослих. Починаючи з 2014 р. Донецька обласна прокуратура розпочала низку кримінальних проваджень за фактом втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність.

Водночас перспективним напрямом залучення молоді, яка мешкала і проходила своє становлення в умовах окупації, у соціокультурний простір України, було визначено набуття нею української освіти. Реалізація певних заходів (можливість здобуття середньої освіти в Україні за дистанційною формою навчання, запровадження спрощеного механізму перетину дітьми контрольних пунктів пропуску з окупованих територій Донецької і Луганської областей, полегшення процедури вступу до закладів вищої освіти (ЗВО) України з отриманням у подальшому валідного документа) допомогла забезпечити можливість вступу до ЗВО 2020 р. для понад 2000 дітей із тимчасово окупованих територій України, з яких понад 300 осіб — з Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Амбітна державна політика України щодо протидії негативному російському впливу на молодь окремих районів Донбасу і Криму передбачала й надалі заохочувати її отримувати вищу освіту українського зразка, збільшивши кількість вступників із територій, тимчасово непідконтрольних українській владі, до 10 тис. упродовж 2021—2025 рр. [1, С. 58].

Водночас пошук оптимальних шляхів майбутньої реінтеграції в українське суспільство молоді з тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей зумовлював широку суспільну дискусію з точки зору політико-соціальних, правових, історико-культурних і психолого-педагогічних міркувань через значний період перебування молодих людей в антиукраїнському (проросійському, прорадянському) інформаційному, культурному, освітньому, політико-правовому середовищі. Як наслідок, соціалізація місцевої молоді в умовах збройного конфлікту; специфічне «державне» (освітні стандарти і зміст освіти загалом) і сімейне (приклад батьків або інших родичів — учас-

ників незаконних збройних формувань) виховання; масована мілітаризація, що передбачала не лише суто військову підготовку, а й відповідне її змістове наповнення, адже вчити стріляти без формування образу ворога, проти якого буде застосована зброя, немає сенсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії ґрунтовні дослідження етнополітичного «обличчя» Донбасу належать ученим провідних наукових установ: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Інституту історії України НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень. Фокус їхніх студій концентрувався на демографічних, етнічних і ідентифікаційних особливостях, електоральних настроях і рівні політичної активності мешканців Донецької та Луганської областей, а також державної стратегії щодо провадження мовної, освітньої, інформаційної та політики національної пам'яті в регіональному розрізі [2—4].

У контексті залучення молоді східних областей України до суспільних процесів відмічається цілеспрямована робота російських агентів впливу за участю місцевих політичних еліт зі створення й підтримання на початку 2000-х років (особливо після «Помаранчевої революції») «спортивних» організацій, парамілітарних угруповань, почасти із залученням членів «спортивно-патріотичних» клубів [3, С. 447; 4, С. 271], побудованих частково за військовим, частково за кримінальним принципом. Членів подібних організацій (молодь чоловічої статі) залучали до вчинення протиправних дій, зокрема щодо учасників мирних зібрань. Про підготовку місцевої молоді до можливого збройного протистояння українській владі свідчить діяльність організації «Донецька республіка», під егідою якої ще у 2009—2010 рр. на території Донецької області діяли літні короткотривалі воєнізовані табори, наприклад у м. Макіївка, де молоді люди проходили базову військову підготовку, зокрема вогневу, з використанням бойової зброї [5; 6, С. 37].

Після початку збройного конфлікту на Сході України увага вітчизняних науковців зосередилась на конкретних аспектах молодіжної експансіоністської політики РФ на тимчасово окупованих нею територіях: «виховання» через систему освіти (С. Мовчан, М. Суляліна, А. Галай та ін.), вербування неповнолітніх до складу незаконних збройних формувань із відповідною «виховною роботою» (С. Зубченко, О. Клименко та ін.). Крім того, проблема залучення неповнолітніх до участі у збройному конфлікті на Сході України знайшла відображення у наукових працях юридичного профілю (Н. Лесько, І. Ничитайло, С. Романцова, М. Чеховська та ін.). Деякі аспекти військової підготовки неповнолітніх як елемент порушення норм міжнародного гуманітарного права фіксували представники правозахисних організацій («Справедливість заради миру на Донбасі», Східноєвропейський центр громадянських ініціатив тощо).

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільно-політична криза, інспірована РФ у східних областях України на початку 2014 р., спонукала

частину місцевої молоді до деструктивної поведінки чи навіть злочинної діяльності. У «групі ризику» опинялись учні старших класів закладів середньої освіти, студенти місцевих закладів професійно-технічної, а також перших курсів закладів вищої освіти. Серед причин, що ймовірно зумовлювали участь молоді, зокрема неповнолітніх осіб (середнього і старшого шкільного віку), у діях, спрямованих на повалення української державності, і приєднання до незаконних збройних формувань (НЗФ) на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей, превалювали:

- «героїка» війни — не в останню чергу через багаторічну культивування у східних областях України наративів «Великої Вітчизняної» і «бойової звитяги» Донбасу, глорифікацію образів радянського «воїна-визволителя», а також неповнолітніх партизанів і так званих синів полків, що призвело до позиціонування збройного конфлікту, розпочатого 2014 р., як «визволення Донбасу від фашизму»;

- перспектива покращення матеріального становища;

- педагогічна та соціальна занедбаність — діти із сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, із низьким рівнем соціальної відповідальності, навчальної успішності тощо;

- домінування російського і проросійського медіапродукту в місцевому інформаційному просторі — антиукраїнська пропаганда через російські та локальні засоби масової інформації, донесення викривленої інформації про реальний стан справ у державі у період подій осені 2013 — зими 2014 рр. тощо;

- вплив друзів, батьків, наставників (шкільних вчителів, спортивних тренерів) — до протиправних дій із повалення конституційного ладу в Україні, зокрема захоплення і утримання адміністративних будівель; до бойових дій у складі НЗФ долучались вихованці місцевих військово-патріотичних клубів (які до весни 2014 р. функціонували як проукраїнські) на чолі зі своїми наставниками, учасники спортивних клубів під проводом тренерів, неповнолітні разом із батьками або іншими старшими родичами.

Водночас з боку самих НЗФ і самопроголошених органів влади вербування і залучення неповнолітніх до діяльності НЗФ у будь-якій ролі мало кілька вимірів: суто військовий, пропагандистський, психологічний тощо. Так, використання неповнолітніх «солдатів» є економічно вигідним, такий «особовий склад» не потребує додаткового фінансового та матеріального забезпечення. Діти-комбатанти можуть демонструвати високий рівень дисциплінованості, сумлінно виконуючи будь-які накази дорослих наставників, а постійно перебуваючи у військовому середовищі, засвоюють лише силові методи вирішення конфлікту, тому в умовах бойових дій проявляють безкомпромісне ставлення до противника [7, С. 17]. Під час «служби» на неповнолітніх покладали здебільшого такі завдання: спорудження блокпостів і укріплень, чергування на блокпостах (перевірка автотранспорту, вантажів, документів), охорона захоплених будівель і прилеглих до них територій, виявлення проукраїнськи налаштованих громадян і громадян, нелояльних до

утруповань «ДНР/ЛНР», здійснення охоронних функцій у місцях несвободи (нагляд за військовополоненими у камерах і під час примусової праці), виконання різноманітних побутових і господарських робіт тощо [8, С. 351]. Не менш важливо, що неповнолітніх (не масово) залучали і безпосередньо до ведення бойових дій у складі НЗФ проти сил антитерористичної операції.

Проте виконання таких завдань потребувало оволодіння відповідними знаннями й уміннями, як мінімум основами тактичної, вогневої та медико-санітарної підготовки. Базові уявлення про ведення загальновійськового бою, поводження зі стрілецькою зброєю, боєприпасами та ручними гранатами, надання першої домедичної допомоги тощо неповнолітні отримували у «військово-патріотичних» воєнізованих таборах, котрі 2014 р. на тимчасово окупованих територіях Донбасу організовували спорадично й не повсюдно. Наприклад, базовий курс військової підготовки учасники НЗФ «батальйон Святого Георгія» (м. Ровеньки, Луганська обл.) проходили у спеціалізованому таборі поблизу Луганська, програма якого передбачала вогневу та фізичну (прийоми рукопашного бою) підготовку, освоєння основ інженерно-саперної справи (мінування, розмінування) і розвідувальної діяльності тощо [7, С. 16]. Неповнолітній, залучений до охорони військовополонених сил антитерористичної операції, яких представники НЗФ утримували у міській раді м. Торезьк (Донецька обл.), напередодні проходив відповідну підготовку в одному з воєнізованих таборів [9].

Розтиражований образ неповнолітнього «захисника Вітчизни» самопроголошені окупаційні адміністрації та ватажки терористичних формувань експлуатували для посилення антиукраїнських настроїв серед місцевого населення, рекрутування більшої кількості осіб до протистояння законній українській владі. Так, згадане НЗФ «батальйон Святого Георгія» на чолі з місцевим «священнослужителем», створене за ініціативи керівництва «ЛНР» для «патріотичного виховання» молоді, комплектували винятково неповнолітніми віком 12—16 років (без гендерних обмежень). Ймовірно, функціонування такого формату НЗФ мало на меті радше досягнення пропагандистського ефекту, аніж практичне його застосування проти сил антитерористичної операції, зважаючи на кількісну та якісну характеристику його «особового складу».

Психологічний вимір використання неповнолітніх полягав у спробі вплинути на моральний стан представників сил антитерористичної операції, коли дітей залучали для здійснення психологічного тиску на утримуваних у полоні осіб (під час конвоювання, наприклад «марш» військовополонених у Донецьку у серпні 2014 р., у медичних закладах, місцях ув'язнення тощо). Так, було зафіксовано участь 10 осіб віком 15—20 років в охороні військовополонених, а також залучення однієї особи цієї вікової групи безпосередньо до проведення допитів представників сил антитерористичної операції та цивільних осіб у місцях несвободи, розташованих у «ДНР», протягом 2014—2015 рр. Зокрема, у м. Сніжне охоронні функції (з використанням стрілецької зброї) у подібних

місцях покладали на щонайменше чотирьох юнаків, які на той момент досягли лише 15-річного віку, у м. Макіївка — на 17-річну дівчину [10, С. 40, 42]. Зафіксовано випадки, коли неповнолітні долучались до насильницьких дій відносно полонених, зокрема у м. Слов'янськ, де під час тимчасової окупації міста бранців незаконно утримували у підвалі приміщення СБУ [11, С. 214].

Із локалізацією збройного конфлікту потреба у залученні неповнолітніх до НЗФ загалом деактуалізувалась, натомість мілітаризація дітей і молоді тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей почала набувати очевидної системності. Це зумовлено запровадженням процесів так званого державотворення, що позначились на освітній сфері як найсприятливішому середовищі для індоктринації нових «патріотичних» ідеологем. Уже протягом першого «навчального року» за новими «освітніми стандартами» почалося формування «громадян республік»: діти називали себе «новоросами», використовували символіку «ЛНР» тощо [2, С. 61].

Створення «системи патріотичного виховання» у квазіствореннях ОРДЛО супроводжувалось розробленням відповідної «нормативно-правової бази». Основоположні «документи» у цій сфері з'явилися у псевдореспубліках майже одночасно — у липні 2015 р.¹ Вони містили загальні положення (термінологічний апарат, цілі та задачі, принципи, суб'єктів системи патріотичного виховання), а також визначили суб'єктів «державного регулювання і управління» у сфері патріотичного виховання. Реалізацію положень, викладених у цих «документах», почали здійснювати через відповідні «програми»². Чільне місце у «концепціях» і «законах» відведено військово-патріотичному вихованню (як однієї зі складових патріотичного), що розглядалось як основа для формування у молоді готовності до проходження «військової служби».

Поряд із функціонуванням освітньої сфери (перероблення змісту навчальних дисциплін і навчально-методичної бази, перепідготовка педагогічних працівників, утворення класів із посиленою військовою підготовкою тощо), забезпечення позааудиторної діяльності учнівської молоді склало «систему патріотичного виховання» в ОРДЛО. Низка «документів» стосувались організації

¹ «Приказ министерства молодежи, спорта и туризма Донецкой Народной Республики от 22.06.2015 № 94, министерства образования и науки Донецкой Народной Республики от 17.07.2015 № 322 “Об утверждении концепции патриотического воспитания детей и учащейся молодежи”»; «Закон луганской народной республики от 30.07.2015 № 51-І “О системе патриотического воспитания граждан Луганской Народной Республики”».

² «Постановление Совета министров Луганской Народной Республики от 27.12.2016 № 723 об утверждении государственной целевой программы “Патриотическое воспитание подрастающего поколения Луганской Народной Республики на 2016—2020 годы”»; «Распоряжение главы Донецкой Народной Республики от 09.08.2017 № 252 об утверждении программы “Патриотическое воспитание детей и молодежи Донецкой Народной Республики”»; «Постановление Донецкой Народной Республики от 30.04.2020 № 22-3 “Об утверждении республиканской программы патриотического воспитания граждан Донецкой Народной Республики на 2020—2022 годы”».

дозвілля місцевих неповнолітніх у позаурочний час: «Тимчасовий порядок діяльності патріотичних, військово-патріотичних, спортивно-патріотичних молодіжних і дитячих об'єднань ДНР», «Типова програма підготовки вихованців військово-патріотичних клубів, гуртків і об'єднань ДНР» тощо. Кількість діючих патріотичних об'єднань, клубів, центрів, зокрема дитячих і молодіжних, військово-спортивних профільних таборів, громадян, які регулярно беруть участь у роботі подібних об'єднань, та тих, які пройшли підготовку у таборах, було визначено критеріями результативності «системи патріотичного виховання»³.

Так, короткострокові воєнізовані табори (тривалістю від двох до десяти днів, переважно у канікулярний період) стали однією з форм так званого військово-патріотичного виховання «республіканської» молоді. Якщо їх функціонування у перший період збройного конфлікту на Донбасі мало на меті базову підготовку неповнолітніх для виконання конкретних завдань в інтересах тих чи інших НЗФ, то у подальшому програма стала різноманітнішою і спрямовувалась на пропаганду ідеї «захисту Вітчизни» через проходження «військової служби». Змістове наповнення роботи таборів обумовлено специфікою інформаційного (місцеві ЗМІ, соціальні мережі тощо) [12, С. 236—257] й освітнього середовища [13], в якому перебувало неповнолітнє населення тимчасово окупованих територій: глорифікація учасників НЗФ («герої-командири», «батьа»), дегуманізація військовослужбовців військових формувань України («каратели», «бандерівці», «укропи»); міфотворчість, пов'язана з конструюванням «історичної обумовленості» проголошенням псевдореспублік, «перемогами» так званого народного ополчення та «поразками» сил анти-терористичної операції тощо.

Наприклад, влітку 2016 р. за ініціативи НЗФ «Восток» у тимчасово окупованому Донецьку було організовано «військово-патріотичний» табір «Вимпел» для «вихованців» спортивних клубів «ДНР» віком 10—17 років (без гендерних обмежень). Табір був організований за військовим зразком: проживання у військових наметах, наявність військового строю, символіки, проведення занять із військової підготовки [14, С. 135]. На відкритті табору ватажок НЗФ «Восток», керівник місцевої організації «Патріотичні сили Донбасу» закликав неповнолітніх: *«Хлопці, будьте гідні тих чоловіків, які клали свої голови... в цій війні. На вас покладається дуже велика відповідальність. Ви повинні взяти з наших рук і понести далі»* [15]. Наметовий військово-спортивний табір «Вимпел» того ж літа відкрився у с. Благодатне (Амвросіївський р-н, Донецька обл.) на базі дитячого оздоровчого табору «Орлятко», до якого було залучено 200 осіб із числа членів місцевих «військово-патріотичних» клубів, а також учнів закладів середньої освіти. Заняття з рукопашного бою з не-

³ «Постановление Совета министров Луганской Народной Республики от 18.07.2017 № 450/17 “Об утверждении порядка использования системы объективных критериев, которые выступают в качестве обобщенных оценочных показателей (индикаторов) результативности системы патриотического воспитания”».

повнолітніми проводив представник окупаційної адміністрації — «депутат» «народної ради ДНР» [16]. У червні 2016 р. за підтримки так званого військово-патріотичного центру «Захисник Вітчизни» й окупаційної адміністрації м. Харцизьк у Зуївському ландшафтному парку (Донецька обл.) було організовано дводенний (18—19 червня) однойменний воєнізований табір, де 30 підлітків віком 14—15 років із чотирьох тимчасово окупованих міст (Харцизьк, Іловайськ, Зуївка, Зугрес) проходили військову підготовку. Інструктор із рукопашного бою зазначив, що підлітки настільки добре опанували техніку бою, що *«деякі вже хочуть йти служити»* [17]. Три заїзди дітей (по 250 осіб) того ж літа було організовано у воєнізований табір «Лісові простори» (Антрацитівський р-н, Луганська обл.), для якого «міністерство охорони здоров'я ДНР» розробило спеціальні курси з військово-польової хірургії й токсикології [18]. Станом на 2016 р. на тимчасово окупованій території Луганської області було зафіксовано діяльність близько 250 подібних таборів, Донецької — 165 [19, С. 12]. До деяких таборів окупаційні адміністрації залучали винятково дітей, чії батьки входили до складу НЗФ. Так, у квітні 2017 р. у тимчасово окупованому Донецьку було організовано такий захід, під час якого названу категорію неповнолітніх навчали основам поведінки зі зброєю. За словами працівника «військового комісаріату», який сприяв організації заходу, *«дітей привчають до здорового способу життя, спорту, любові до Батьківщини»* [20].

«Військово-патріотичні» табори для дітей із тимчасово окупованих районів Донбасу організовували і на інших територіях, окупованих РФ, — Автономній Республіці Крим і м. Севастополь, Абхазії, а також у Білорусі й самій РФ. Інструкторами у таборах ставали представники російських приватних військових компаній та інших військових формувань, що безпосередньо брали участь у збройному конфлікті на сході України проти сил антитерористичної операції. Так звані патріотичні збори для дітей, де неповнолітніх навчали стрілецькій і вибуховій справі, з 2015 р. організовували у Росії та Білорусі представники російської військової компанії «Е.Н.О.Т. Корп.» [21] і неонацистського військового формування «Русич». Під керівництвом «русичів» і «енотів» 2016 р. у Московській області РФ відбувся «міжнародний військово-патріотичний табір імені Дмитра Донського» за участю підлітків із окупованих районів Донецької і Луганської областей. За словами організаторів заходу, *«ті, хто успішно закінчив підготовку, могли брати участь у гуманітарній допомозі Донбасу і допомагати місцевій міліції боротися з вуличною злочинністю»* [22], що прямо вказує на наміри вербування юнаків до лав незаконних збройних формувань. Близько 200 неповнолітніх із тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей залучалися до участі у виїзних воєнізованих таборах станом на 2017 р. [23, С. 10]. 2018 року діяльність кількох подібних таборів для молоді Донбасу було зафіксовано у Московській та Ростовській областях РФ. Зауважимо, що організація табору «предтеченське містечко» (м. Азов) для дітей учасників НЗФ «ДНР» покладалась на представників Російської православної церкви.

Воєнізовані табори для «республіканських» дітей і підлітків організували і за підтримки оборонного відомства РФ: на базі військових частин (підрозділів) збройних сил РФ («Бойове братство», «Гвардієць» тощо) або із залученням їх представників (зокрема, серед інструкторів табору «Бородіно» були колишні члени групи спеціального призначення внутрішніх військ МВС РФ) [23, С. 11]. Так, 2016 р. було зафіксовано участь підлітків 14—18 років із тимчасово окупованої території Донбасу в 10-денному воєнізованому таборі, розгорнутому на базі навчального центру міністерства оборони РФ (м. Коврово), де з підліткам організували тренування на симуляторах військової техніки, а також викладали техніки рукопашного бою [24]. Учні, так званих кадетів гімназії № 9 м. Луганськ, вивозили у воєнізований табір «Гвардієць» (м. Нижній Новгород) на базі 210-го гвардійського полку інженерних військ Збройних сил РФ на чолі з полковником авіації. Табір також мав чітку військову організацію — дев'ять команд із різних регіонів РФ та окупованих територій України були розділені на роти і взводи, очолювані військовослужбовцями контрактної служби [25]. Програма цих таборів загалом була типовою і передбачала насамперед тактичну та вогневу підготовку неповнолітніх.

Варто зауважити, що участь дітей і підлітків псевдореспублік у подібних заходах у РФ подавали як заохочення й привілей. Зокрема, за можливість потрапити до літніх таборів на території РФ серед «військово-патріотичних» клубів тимчасово окупованих територій Донбасу організували спеціальні змагання [26]. Заходи з мілітаризації неповнолітніх громадян України у РФ мали на меті «...підготовку дітей, щоб у подальшому вони змогли поширити отримані навички у своїх регіонах» [24], що свідчить про те, що військово-політичне керівництво РФ розглядало молодь окупованих територій Донбасу як потенційний мобілізаційний ресурс у разі ескалації збройного конфлікту з Україною. Водночас, хоча місцеве «патріотичне виховання» й спрямовувалось на формування самоідентифікації молоді як «громадян незалежних республік», воно цілком вписувалось у наративи російської пропаганди про цей регіон як частину «русского мира»: неповнолітні учасники воєнізованого табору з «ДНР» стверджували, що ідентифікують себе як громадян окремої держави, що не мають жодного відношення до України [27], члени «військово-патріотичних» клубів «ДНР» виражали готовність проходити військову службу у збройних силах РФ, зазначаючи, що «різниця немає, «ДНР» чи Росія» [26] тощо. Таке розмивання ідентичності молодшого покоління ОРДЛО (наприклад, використання у роботі таборів радянської, російської та «республіканської» символіки — шевронів, нашивок, прапорів тощо) [14, С. 135] можна розглядати як реалізацію положень про «державну ідеологію» як складову ідеології «русского мира»⁴. А вживання у програмних документах у сфері патріотичного виховання й у

⁴ «Распоряжение главы Донецкой Народной Республики № 252 об утверждении программы “Патриотическое воспитание...”»

риториці представників окупаційних адміністрацій терміна «Вітчизна» без політико-географічної прив'язки могло слугувати підґрунтям для подальших зазіхань на територіальну цілісність України. Експлуатація теми німецько-радянської війни 1941—1945 рр. (приурочення військово-спортивних заходів до «дня Перемоги», організація реконструкцій боїв, конкурсів пісень 1941—1945 рр., змагань на знання «історії Вітчизни» [28], зокрема «Великої Вітчизняної війни» [13]) мала на меті формування у свідомості місцевої молоді переконання про сучасний збройний конфлікт на Донбасі як «продовження війни з фашизмом», утвердження радянського стереотипу про «бойову славу» Донбасу.

Аналіз діяльності воєнізованих таборів для дітей і молоді тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей дає можливість узагальнити організаційний і змістовий аспекти їхньої роботи:

1. Здебільшого подібні заходи проводили за підтримки й ініціативи «міністерств» псевдореспублік: так званих міністерств оборони, молоді, спорту і туризму, охорони здоров'я, державної безпеки, внутрішніх справ тощо. Обов'язки організаторів, а також інструкторів і наставників виконували переважно місцеві учасники незаконних збройних формувань, а також громадяни Російської Федерації (представники приватних військових компаній), які безпосередньо брали участь у протиправних діях проти української державності навесні 2014 р., а згодом у бойових діях проти сил антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил.

2. До воєнізованих таборів залучали місцевих неповнолітніх без гендерних обмежень, усіх соціальних верств, проте переважно такі групи дітей: членів «військово-патріотичних» клубів, гуртків, рухів; так званих кадетів — учнів «кадетських / козачих» класів закладів середньої освіти; дітей колишніх або діючих представників незаконних збройних формувань (дітей «силовиків» розглядали як майбутній кадровий ресурс для комплектування таких структур). Проте не всі жителі «республік» (ймовірно, суто «цивільні») схвалювали участь неповнолітніх у подібних заходах, зокрема допуск дітей до стрілецької зброї [27].

3. Короткостроковість таборів і їх сезонність (здебільшого у літній канікулярний період) загалом не дає підстав вважати високими показники ефективності військової підготовки і набуття підлітками достатніх знань та умінь. Однак їхня нетривалість давала змогу залучати значну кількість неповнолітніх за короткий період часу (від кількох десятків до двох сотень учасників), одна зміна стаціонарного літнього дитячого табору могла охоплювати близько 200—250 дітей.

4. Програма таборів передбачала базову військову підготовку (стройову, тактичну, вогневу, фізичну, медичну тощо) неповнолітніх: виконання вправ зі стрільби з автомата із різних положень, його збирання і розбирання; виконання вправ із метання ручних гранат; виконання вправ на фізичну витривалість, набуття технік рукопашного бою та скелелазіння; вивчення основ ви-

живання в екстремальних умовах, орієнтування на місцевості та топографії; опанування навичок надання першої домедичної допомоги; освоєння методів поводження із вибухонебезпечними предметами; вивчення технік огляду і конвоювання. Ідеологічна складова (так зване військово-патріотичне виховання) роботи таборів була спрямована на індоктринацію «республіканського патріотизму», заохочення неповнолітніх до вступу і проходження «військової служби» в НЗФ, а також, відповідно, формування образу ворога, для протистояння якому і здійснювалась підготовка.

5. Табори, розгорнуті на тимчасово окупованих територіях Донбасу (переважно на тренувальних базах місцевих незаконних збройних формувань) і особливо при військових частинах (підрозділах) ЗС РФ, функціонували за військовим зразком: організаційна структура (роти, взводи); взаємовідносини відповідно до вимог загальновійськових статутів (підпорядкованість, субординація); розміщення (проживання у військових наметах, казармах) і режим дня (підйом о 6-й годині ранку); носіння військової форми одягу та символіки; проведення щоденних занять, зокрема з використанням бойової зброї тощо.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Після початку збройного конфлікту на сході України у 2014 р. неповнолітні учасники незаконних збройних формувань проходили військову підготовку у спеціалізованих таборах, де набували базових знань і умінь із військової справи, а також проходили ініціацію як «громадяни республік», «виховуючись» в умовах бойових дій. У подальшому так зване військово-патріотичне виховання молоді тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей набуло всеосяжного характеру через мілітаризацію місцевої «системи освіти» і дозвілля. Окупаційні адміністрації «республік» спрямовували зусилля на залучення максимальної кількості місцевої молоді до різноманітних позаурочних заходів «спортивно-оборонного» і «військово-спортивного» спрямування — «військово-патріотичних» воєнізованих таборів. Програма їхньої роботи була загалом типовою і мала на меті здійснення базової військової підготовки неповнолітніх, формування і посилення антиукраїнських настроїв (насамперед серед дітей, які народились за період окупації), а також мотивування до подальшого комплектування незаконних збройних формувань.

Посилення інтересу молоді до подібних заходів здійснювалось за рахунок «атрибутів дорослості»: військової форми одягу, допуску до зброї, зокрема бойової, тощо. Організація воєнізованих таборів для дітей і юнацтва на території РФ спрямовувалась на «легалізацію» псевдореспублік, позиціонування їх як «незалежних державних суб'єктів», і як результат — підвищення рівня лояльності з боку місцевої молоді як до окупаційних адміністрацій, так і до самої Російської Федерації.

Військову підготовку неповнолітніх із тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей у воєнізованих таборах можна розглядати як порушення Закону України «Про охорону дитинства», що забороняє про-

паганду війни, а також навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, і свідчить про намір військово-політичного керівництва Росії та підконтрольних їй окупаційних адміністрацій вербувати і використовувати місцеву молодь у збройному конфлікті проти України. Після широкомасштабного вторгнення РФ на територію України 24.02.2022 у бойових діях було зафіксовано участь колишніх «вихованців» «військово-патріотичних» клубів. З огляду на це можна припустити, що значна кількість молодих людей, мобілізованих до лав незаконних збройних формувань «ДНР / ЛНР», свого часу проходила базову військову підготовку у місцевих воєнізованих таборах.

Зважаючи на виклики, які постали перед нашою державою після окупації інших територій України, ґрунтовних наукових студій потребує «система військово-патріотичного виховання» в «ДНР / ЛНР» (у географічних межах 24.02.2022) для вироблення механізмів протидії впливу Російської Федерації на молодь України в інших регіонах.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pashkova, O. Militaryzatsiia molodi yak skladova rosiiskoi polityky na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Donetskoi i Luhanskoii oblasti. *Abstracts of Papers "21: Hibrydna ahresiiia Rosiiskoi Federatsii: dosvid protydyi Ukrainy, naslidky dlia Yevropy"*. Kyiv, 2022. 54-59 [in Ukrainian].
[Пашкова О. Мілітаризація молоді як складова російської політики на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей. Гібридна агресія Російської Федерації: досвід протидії України, наслідки для Європи: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 17 листоп. 2021 р.). Київ, 2022. С. 54—59].
2. Vermenych, Ya.V. Donbas yak porubizhnyi rehion: terytorialnyi vymir. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ, 2015. 69 с.].
3. Donbas in v ethno-political Dimension. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Донбас в етнополітичному вимірі. Київ, 2014. 584 с.].
4. Horbulin, V.P. (Ed.). Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ, 2017. 496 с.].
5. Na territorii Doneckoy oblasti dejstvovali voennye lagerya dnr s polnym vooruzheniem s 2009 goda. URL: <https://novosti.dn.ua/article/4926-na-terytoryy-doneckoy-oblasty-deystvovaly-voennye-lagerya-dnr-s-polnym-vooruzheniem-s-2009-goda> [in Russian].
[На территории Донецкой области действовали военные лагеря днр с полным вооружением с 2009 года. URL: <https://novosti.dn.ua/article/4926-na-terytoryy-doneckoy-oblasty-deystvovaly-voennye-lagerya-dnr-s-polnym-vooruzheniem-s-2009-goda> (дата звернення: 30.12.2022)].
6. Gonchar, M. (Ed.). Gibressiya Putina. Nevoennyye aspektyi voyn novogo pokoleniya. Kyiv, 2016. URL: <http://geostrategy.org.ua> [in Russian].
[Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения: Фрагменты исследования Центра глобалистики «Стратегия XXI» в рамках проекта «Антарес» /

- Ред. М. Гончар. Київ, 2016. 62 с. URL: <http://geostrategy.org.ua> (дата звернення: 30.12.2022)].
7. Klymenko, O. Zaluchennia ditei do uchasti v zbroinykh konfliktakh: modeli ta metody verbuvannia (ukrainskyi dosvid). *Sotsiologichni studii*. 2019. 2 (15): 13-20 [in Ukrainian].
[Клименко О. Залучення дітей до участі в збройних конфліктах: моделі та методи вербування (український досвід). *Соціологічні студії*. 2019. № 2 (15). С. 13—20].
 8. Pashkova, O. (2021). Participation of minors in illegal armed groups as an element of influence on the moral and psychological state of the representatives of the anti-terrorist operation. *Abstracts of Papers "21: Spilni dii viiskovykh formuvan i pravookhoronnykh orhaniv derzhavy: problemy ta perspektvy"*. Odesa, 2021. 351-352.
 9. Za verbuvannia i zaluchennia ditei u viiskovi dii vynuvatci vidpovidalnosti ne nesut, — pravozakhysnyky. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/invl-children [in Ukrainian].
[За вербування і залучення дітей у військові дії винуватці відповідальності не несуть, — правозахисники. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/invl-children (дата звернення: 30.12.2022)].
 10. Bilousov, Yu., Korynevych, A., Martynenko, O., Matviichuk, O., Pavlichenko, O., Romenskyi, Ya., et al. Ti, shcho perezhlyu peklo: svidchennia zhertv pro mistsia nezakonnnykh uviaznen na Donbasi. Kyiv: Koalitsiia hromadskykh orhanizatsii ta initsiatyv "Spravedlyvist zarady myru na Donbasi". Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Ті, що пережили пекло: свідчення жертв про місця незаконних ув'язнень на Донбасі / Коаліція громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі». Белоусов Ю.Л., Кориневич А.О., Мартиненко О.А., Матвійчук О.В., Павліченко О.М., Роменський Я.В., Швець С.П. Київ, 2015. 84 с.].
 11. Bardiak, Ye., Biliakova, M., Hrytsenko, N., Kaplun, N., Kotliarova, K., Kurovska, H., et al. Misto, z yakoho pochalasia viina / Є. Бардяк, М. Білякова, Н. Гриценко, Н. Каплун, К. Котлярова, Г. Куровська, А. Москаленко, Н. Нестеренко, С. Проценко; за заг. ред. А. Удовенка. Київ, 2020. 252 с.].
 12. Krotiuk, V.A. (Ed.) Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystsypynarnyi dyskurs. Kharkiv, 2021 [in Ukrainian].
[Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс / за ред. В.А. Кротюка. Харків, 2021. 558 с.].
 13. Movchan, S., Sulialina, M., Halai, A. The situation in the educational sphere in the temporarily occupied territory of Ukraine. Kyiv, 2020. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Osvita_02.pdf [in Ukrainian].
[Мовчан С., Суляліна М., Галай А. Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України (2014—2019 рр.). Київ, 2020. 59 с. URL: https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Osvita_02.pdf (дата звернення: 30.12.2022)].
 14. Romantsova, S. Osoba zlochynsya-terorysta: kryminolohichni ohliad. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. 1 (4): 134-138 [in Ukrainian].
[Романцова С. Особа злочинця-терориста: кримінологічний огляд. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 1 (4). С. 134—138].
 15. Na okupovanii Donechchyni dity zhyvut u voiennykh nametakh "Bryhady Vostok". URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/donetsk-bryhada-vostok [in Ukrainian].

- [На окупованій Донеччині діти живуть у воєнних наметах «Бригади Восток». URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/donetsk-bryhada-vostok (дата звернення: 30.12.2022)].
16. 200 ditei proishly viiskovu pidhotovku v s. Blahodatne Amvrosiivskoho raionu. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/blahodatne [in Ukrainian].
[200 дітей пройшли військову підготовку в с. Благодатне Амвросіївського району. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/blahodatne (дата звернення: 30.12.2022)].
17. 30 ditei hotuvalysia voiuvaty v tabori "Zashchytynk Otechestva". URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/zuyiv-landscape-park [in Ukrainian].
[30 дітей готувалися воювати в таборі «Защитник Отечества». URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/zuyiv-landscape-park (дата звернення: 30.12.2022)].
18. U "Lisovykh prostorakh" ponad 750 ditei pidhotuvaly do viiny. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/lisovi-prostory [in Ukrainian].
[У «Лісових просторах» понад 750 дітей підготували до війни. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/lisovi-prostory (дата звернення: 30.12.2022)].
19. Burov, S., Lazarenko, O., Ianova, G., Nekrasova, A., Shcherbachenko, V. Involvement of children in armed formations during the military conflict in Donbas. *Eastern-Ukrainian centre for civic initiatives*. Warsaw, 2016. 1-15.
20. U Donetsku proishly zmahannia dlia proroisiiyskykh boiovykiv i yikhnikh ditei. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/donetsk-competition [in Ukrainian].
[У Донецьку пройшли змагання для проросійських бойовиків і їхніх дітей. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/donetsk-competition (дата звернення: 30.12.2022)].
21. Gres', P. E.N.O.T. i kroszki. 2018. URL: https://novgaz-rzn.ru/nomer15112018_44/3794.html [in Russian].
[Гресь П. Е.Н.О.Т. и крошки. 2018. URL: https://novgaz-rzn.ru/nomer15112018_44/3794.html (дата звернення: 30.12.2022)].
22. Coynash, H. Russian-controlled "Donetsk republic" creates "children's army" to instill "correct views". 2019. URL: <https://khp.org/en/1554577631>
23. Podannia vid koalitsii "Spravedlyvist zarady myru na Donbasi". Kyiv, 2017. URL: <https://www.slideshare.net/DonbassFullAccess/ss-94685607> [in Ukrainian].
[Подання від коаліції «Справедливість заради миру на Донбасі» для третього циклу універсального періодичного огляду. Київ, 2017. 24 с. URL: <https://www.slideshare.net/DonbassFullAccess/ss-94685607> (дата звернення: 30.12.2022)].
24. Ditei okupovanoho Donbasu i Sirii navchaiut viiskovii spravi v Rosii. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/kovrov [in Ukrainian].
[Дітей окупованого Донбасу і Сирії навчають військовій справі в Росії. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/kovrov (дата звернення: 30.12.2022)].
25. Dity viiny: yak "DNR" ta "LNR" vykhovuie nove pokolinnia zakhysnykiv Donbasu. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroinomu-konflikti/rights_violations/military-camps [in Ukrainian].

- [Діти війни: як «ДНР» та «ЛНР» виховує нове покоління захисників Донбасу. URL: https://jfp.org.ua/rights/porushennia/violation_categories/dity-u-zbroynomu-konflikti/rights_violations/military-camps (дата звернення: 30.12.2022)].
26. Zubchenko, S. Dity viiny: yak Rosiia zaluchaie ukrainsku molod iz tymchasovo okupovanykh terytorii do terorystychnoi diialnosti. 2016. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/diti-viyni-yak-rosiya-zaluchaye-ukrayinsku-molod-iz-timchasovo-okupovanih-teritoriy-do-teroristichnoyi-diyalnosti-.html> [in Ukrainian].
[Зубченко С. Діти війни: як Росія залучає українську молодь із тимчасово окупованих територій до терористичної діяльності. 2016. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/diti-viyni-yak-rosiya-zaluchaye-ukrayinsku-molod-iz-timchasovo-okupovanih-teritoriy-do-teroristichnoyi-diyalnosti-.html> (дата звернення: 30.12.2022)].
27. Strizhova, O. Voennye lagerya "LNR": "zombirovanie" detej ili celenapravlenneya podgotovka armii. 2016. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27824036.html> [in Russian].
[Стрижова О. Военные лагеря «ЛНР»: «зомбирование» детей или целенаправленная подготовка армии. 2016. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/27824036.html> (дата звернення: 30.12.2022)].
28. Neliberalnoe vospitanie v Luganskoj Respublike. URL: <http://www.novoross.info/lugansk/56419-neliberalnoe-vospitanie-v-luganskoj-respublike-foto.html> [in Russian].
[Нелиберальное воспитание в Луганской Республике. URL: <http://www.novoross.info/lugansk/56419-neliberalnoe-vospitanie-v-luganskoj-respublike-foto.html> (дата звернення: 30.12.2022)].

Retrieved / Надійшла 22.01.2023

Olha PASHKOVA

Candidate of Historical Science (Ph D in History),
Researcher of Research Centre for Military History
The National Defence University of Ukraine named
after Ivan Cherniakhovskiy (Kyiv, Ukraine)
blackswift@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-6525-4613>

MILITARY CAMPS FOR MINORS IN THE TEMPORARY
OCCUPIED TERRITORIES OF THE DONETSK
AND LUHANSK REGIONS: ORGANIZATIONAL
AND CONTENT ASPECTS OF THE WORK

In 2014, to oppose the state authorities of Ukraine, in some areas of Donetsk and Luhansk regions, illegal armed groups were formed, including young people under the age of 18. Some of the minors underwent appropriate training in paramilitary camps that sprung up spontaneously in the temporarily occupied territories of Donbas in 2014. In the future, the occupation administrations of the so-called republics started "systematic" work on the militarization of local youth: both through the sphere of education and in extracurricular time. The purpose of the study is to reveal the features of the militarization of youth in the temporarily occupied territories of the Donetsk and Luhansk regions through the activities of paramilitary camps. The research methodology consisted of historical-genetic and historical-systemic methods. The conducted research is based on a complex of sources: official reports of the state authorities of Ukraine — the Office of the Prosecutor General of Ukraine, the Ombudsman for Human

Rights; data collected by human rights organizations; photo and video materials; messages in social networks; publications of mass media, including those controlled by self-proclaimed bodies in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions; messages from “official electronic resources” of self-proclaimed authorities in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions. Main results of the study. Based on the analysis of the activities of the paramilitary camps, it was possible to single out the main aspects of their work, the main subjects, the peculiarities of functioning, etc. The “system of military-patriotic education” in the quasi-formations in Donbas needs further study if it is considered a fully approved system of influence on children and youth by the Russian Federation for planting in other territories of Ukraine occupied by it.

Keywords: *paramilitary camp, military training, militarization, youth, minors, temporarily occupied territory, Ukraine, Donbas, Russian Federation.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.036>
УДК У94(477.5122Слобода):355.48(470:477)«2022»(047.53)

Катерина ЛИТВИН

кандидат історичних наук,
заступник начальника — начальник
відділу туризму та промоції міста
управління культури та туризму
Чернігівської міської ради (Чернігів, Україна)
litvinkateryna@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0359-2449>

«ХАТЕЛАСЬ ПРОСТА ВОЛІ — І ВСЬО...»: ОКУПАЦІЯ с. СЛОБОДИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ОЧИМА ОЧЕВИДЦЯ (травень 2022 р.)

Мета — оприлюднення свідчень мешканця Чернігова, який задля порятунку життя 24 лютого 2022 р. вирішив виїхати в село, де народився, сподіваючись, що там, завдяки відсутності важливих інфраструктурних об'єктів, легше буде уникнути зустрічі з «освободителями». Натомість він потрапив під окупацію (5—30 березня 2022 р.). Для досягнення поставленої мети було використано **метод** інтерв'ювання за спеціально розробленим тематичним питальником. **Наукова новизна** полягає у запровадженні до наукового обігу нових усноісторичних джерел про стратегії виживання цивільного населення, яке опинилося в умовах бойових дій та окупації населеного пункту Слобода Чернігівського району Чернігівської області. **Висновки.** Зібрані свідчення складають важливий сегмент джерельної бази дослідження російсько-української війни, практик повсякденного життя та стратегій виживання українців в умовах окупації.

Ключові слова: Чернігів, Чернігівський район, село Слобода, усна історія, спогади, російсько-українська війна, окупація, практики виживання.

Цитування: Литвин К. «Хателась проста волі — і всьо...»: окупація с. Слобода на Чернігівщині очима очевидця (травень 2022 року). *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 36—50. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.036>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

З моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 р. Чернігівська обл. однією з перших потрапила під обстріли російських окупаційних військ. Початок війни став несподіванкою для більшості мирного населення краю, яке десятками років хизувалося своїм вигідним «сусідством» і єдиною точкою в Україні, де сходилися кордони трьох країн: України, Російської Федерації та Республіки Білорусі. Проте сьогодні відома на колишньому радянському просторі Сеньківка — село в Городнянському р-ні Чернігівської обл., де відбувалися щорічні фестивалі «трьох сестер» — України, Росії та Білорусі, унаслідок дій окупантів, перетворилася на зону відчуження.

Ранок 24 лютого 2022 р. багато змінив у житті кожного мешканця як обласного центру, так і кожної громади регіону. Другу в Україні за розмірами область окутала сирість, дим, вибухи, міграційні рухи людей, які шукали можливості врятуватися. Звісно, усі рішення тоді здавалися правильними, от тільки їхні наслідки виявилися страшними... Одним із таких неоднозначних рішень став виїзд чернігівців на дачі, розташовані у населених пунктах поблизу Чернігова — Полуботки, Халявин, Шестовиця, Ягідне, Золотинка, Новий та Старий Білоус, Іванівка, Количівка та Слобода.

Дослідницький проект «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014—2022 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» став початком фіксації спогадів жителів Чернігівщини про події 24 лютого — 2 квітня 2022 р. (період бойових дій та окупації певних її територій) українськими науковцями-волонтерами. Варто зазначити, що важливим акцентом інтерв'ю була не фіксація травматичних подій (про час фіксації яких дискутують як українські, так і європейські дослідники з усної історії, психологи), а власне стратегії виживання, що, відповідно до позицій соціального конструкціонізму і, зокрема, наративного підходу, сприяє відновленню ідентичності постраждалих [1, 42—44]. З метою уникнення ретравматизації респондентів фіксацію свідчень здійснювали за чіткими правилами проведення інтерв'ю з постраждалими від травматичних подій [2, 5—56].

Варто зазначити, що під час роботи над проектом було зафіксовано чимало свідчень від російськомовних респондентів. Інтерв'ю, покладене в основу цієї публікації, також було взято у російськомовного інформанта. Задля збереження особливостей мовлення мешканців Чернігівщини текст подано до друку у максимальній відповідності до аудіозапису із використанням української абетки. З метою захисту носіїв інформації про події російсько-української війни, принаймні до її завершення, їхні персональні дані залишаються закритими.

Пропоноване інтерв'ю — це розповідь молодого чоловіка, який 1988 р. народився в селі Слобода, освіти здобув у Чернігові, де й облаштувався. Коли батьки померли, будиночок у селі став для нього дачею, але вже в лютому несподівано трансформувався у форпост надії та порятунку.

Це інтерв'ю про складене в один наплічник життя та втечу від війни в одних кімнатних капцях. Це розповідь про рішення виїхати в Слободу, розгуб-

леність, недооцінювання реальної довготривалої загрози, відсутність харчів і розчарування у сільській владі, яка не попередила про вхід російських солдат у село. Це сповідь про виживання у льосі 11-х людей (трое з яких — діти), про три безперервні доби з окрайцем хліба та неповним відром води, про холод без ковдр і туалет, споруджений із ящика з-під яблук. Це розповідь про заборону на «чих» або будь-який інший шум, за який навіть «свої» могли відірвати голову. Це розповідь про життя окупантів у твоїй рідній хаті, які сплять на твоєму ліжку, їдять з твого посуду, знищують документи й шукають на полицях та у шафках уявного «нациста», кожною своєю дією пляндруючи пам'ять, залишену від батьків. Це оповідь про правила виживання в окупованому селі: про неможливість без дозволу пройти вулицею, прибрати в хаті, набрати сіна чи соломи, забити чим доведеться вікна в хаті, а часом і скористатися так званою гуманітарною допомогою від окупантів, аби просто вижити.

Водночас це інтерв'ю про стійкість, мужність, добросусідську підтримку й порятунок людьми похилого віку 11-х людей, про їхню готовність ділитися останньою «ячкою» та про непереморне бажання вижити й залишитися вільним.

Наведені нижче свідчення мають вагоме значення для збереження пам'яті про пережитий досвід і стратегії виживання в умовах неоголошеної війни ХХІ ст. на Чернігівщині.

* * *

К. А. Скажіть, будь ласка, чи було у Вас передчуття, що війна таки почнеться?

І. Х. Ні (махає головою). Спав, як обычно, спав. Ні, не було ніяких ощущень. Як обичний будній день.

К. А. А розмови серед знайомих напередодні війни були?

І. Х. Даже когда рускіе войска подтягивались на границу, билі обсуждения, ну таких прям глобальных, шоб вот надо бежать, — нет, не било. Просто билі документи наготове, как чемоданчик.

К. А. Тривожна валізка у Вас все ж таки була?

І. Х. Била. Обязательна, обязательна.

К. А. Коли Ви її зібрали?

І. Х. Хух. Давним давно.

К. А. Що саме було у валізці?

І. Х. Документи, деньгі, золото і первае необхідмае, зубная счютка.

К. А. А продукти? З продуктів харчування нічого?

І. Х. Нічьо, нічьо не брав я. Я бежал в тапочках домашних [...].

К. А. Коли Ви зрозуміли, що розпочалася війна?

І. Х. Когда началі сірени звучать. Я сразу. Я праснулся, сказал: «Так, началась война!»

К. А. Що Ви в цей момент відчували?

І. Х. Хм?! Гдє-то внутрі — страх, гдє-та внутрі страх бил, а ошущал, што нє знаю, куда ідті? Куда детца? Ну, куда? Куда? Лібо остатца, лібо уехать? [...] Начал званіть друз'ям: «Шо ви пасаветуєте? Как бить?» Тут сосєді попрібєгали. Все у плачу, все в паніке. Ну кароче, отак всьо било.

К. А. Іяке рішення Ви прийняли?

І. Х. Прінял — виехать в село. Перває рєшеніє поехать в село, всьо ж такі, думаю, ета в старане, не будет нікакїх, может, там...: зачем кому-то надо, еслі там нікакїх стратегічєскїх об'єктів нету.

К. А. То Ви виїхали в Слободу?

І. Х. За Іванавкай которая. [...]

К. А. Далеко від Чернігова?

І. Х. Кілометрів дєсь 25.

К. А. Ви виїхали 24-го лютого?

І. Х. Да, да. [...] Утром прозвучала сірена, і часов у дєсять ми рєшили: сосєді поехали на Шєсторицю, сосєдка со своєй сємьіой, а ми поехали на Слобаду. Токо оні на машинє виехали, а я пішов до Катєринєнєскայ церкви, начал галасавать. [...] Парєнь одін останавілся, забрать забрал, я перевзвусь у нево в машинє. Я бил в тапочках...

К. А. А чоґо в «тапочках»?

І. Х. А чоґо в тапочках?! Отакая била паніка. Просто била паніка, взутця і убежать, і всьо.

К. А. То Ви взяли валізку і пішли?

І. Х. Да, да, да. І там, в рюкзак проста кинув красовкі і квартиру заквив, усьо позаквивав, даґе ката оставіл дома.

К. А. Ви думали, що це на декілька днів?

І. Х. Да, да. Думав, шо ...

К. А. Вікна не заклеювали?

І. Х. Нет. Нічоґо не делав. Нічо. Я нормальнай жизнью, я шо думав, шо война будет 24? Ніхто нічоґо не думав. Про войну абсолютно. Було не да скотча, хто там думав про той скотч, — рюкзак, красовкі і на вихід. Я і в тролєйбусє ехав у дєвять «А» [в тапочках. — *К. А.*], кондуктарша с мєня смєйотца: «Ігор, а ти куда? Нам нікто нічоґо не говоріл». — «Валя, война на улїцє». — «А ми вот катаємься, нам нікто нічєво не говоріл». Ну і потом в трі часа іх же тоґе заґнали в ДЕПО. Так вишел «на Українє» [зупинка біля готєлю «Україна» в Чернігові. — *К. А.*] і — пешочком.

К. А. У Слободі у Вас будинок?

І. Х. Да, дом, дом мой! Дача. Ну, послє мами остался дом.

К. А. У Вас продуктів там не було?

І. Х. Да нічево я там не саділ, пустої погреб, да нічево. Нічево не саділ, нічево!!! Нічево не било, даже ні картошкі, ні морковкі, всьо потом шо уже дали люді. Я пошол, я в свой дом не пошол, я пошол через дорогу до куми. Ми билі двадцять четвѣртава [лютого. — К. А.], билі у куми, да п'ятава [березня. — К. А.], а в свой дом пятава вечером заехала, не буду говорити, с адміністрації человек. Она ехала, ехала в неізвесно в каком направлєнні, і я єїо подлавлі, говарю: «Света, а ти куда?» Она: «Я не знаю. Ми собралісь...» — «Дак заезжайте». Куда, она вообщє не знала. Поселіл к себе в дом, біла 11 человек. А я жил у куми. А потом, ані побилі у меня із двадцять четвѣртава по пятоє, оні дньом виехали, і пятава вечерам заехали рускіє (*зробив паузу, почав говорити тихіше, схилив голову*).

К. А. Ви весь час були у куми?

І. Х. А я бил у куми, а потом Света со своєй сємьїой виехала, а я хотел поїти домой. Думаю, поїду поубіраю, позакриваю, посматрю грубку, шо тапілася... Я не успел даже двері закрити, как началась стрельба. Ніхто нас не предупреджал: ні староста громади, ні голова, ніхто не предупреджал, шо іменно заходят с Іванавкі, заходят войска. Ніхто абсалютно! І потом только пошла стреляніна отета. І всьо, я двері ета..., кума біла уже в погребє с кумам, дєтми і со всемі, іх біло девять человек, іх двоє і ми, — 11 человек. В погреб спустилісь, я дверь, хорошо, шо оставіл, оні сразу заехали в центр, у меня дом в центре, возле магазіна, навпротів Будінку культури, там, і получаетца, там началі тращіть забори, валіть всьо на свете. Ну, короче, там, ну ми етава не відєлі, потому шо сідєлі в погребє. І погреб закрилі, і так на верьовачку заматалі, на крющочек, на верьовачку. Но ані нас обнаружилі, ми ж сідєлі, шо [...] Погреб бил, шо слава Богу, пустої, шо біло гдє разместітца. Спалі отак: лавачкі билі две, две скамейкі, дак ми на скамейках сідєлі, кума іс средней дочкаю Веранікай легла проста на землю, малій Вадім, в сторанє спав под курточкай, дє була когда-та картошка, там проста билі доски, то на досках.

К. А. Тобто навіть ковдр не було?

І. Х. Ми нічево не успєлі. Ми отета заселілісь, ми ж ну ніхто нічево не знал, біла наготовлена, как сказать, ну чтобы..., нічево не успєлі, просто не успєлі. Нічево не успєлі. Ми настєлілі старих, такіх фуфакє, на єту сторону настєлілі, на скамейкі, щоб сідєть біла не холодно. А ми ж не думалі, шо будєм ночєвать, мало лі бахкаєт, бахкаєт, сідім да і опятє. Ані зашли, сначала суткі нас не заметілі, вторіє суткі нас не заметілі.

К. А. А ви в погребі були?

І. Х. Да, ані во всех вскривалі погребє. Во всех вскривалі погребє. Зашли в хату, получаетца, в щєлку смотрю, слышу, дрова рубалі.

К. А. У Вас у дворі?

І. Х. У меня в дворе. Во дворе ані уже рубалі дрова, ані уже открылі, слава Богу, шо я не закрил дверь на ключ, ані не вибілі, целіє осталісь двері. Ані

зашлі, перевернули повністю всю хату, повністю всьо перевернули: все матраси і одеяла, подушки, все шухлядки — всьо повиварачивали. Палучаетца, кума старшева сина документи с учіліща, со школи поразривали, повністю отеті все діPLOми, атестати, всьо повністю унічтожили. Да, а потом, токо на третій суткі уже, наведено, одін із рускіх воєнних открил погреб.

К. А. Там, де ви були?

І. Х. Где ми билі. Он: «Здесь кто-то есть?» А кум, а кум, есть мол, тіпа мірніє. Ага, і кум вибежал до него, мол, тіпа, можна нам вийти? А іх там било, бурятов, целая череда, 20 єдініц технікі заєхало за всьо время. Ну і короче, он мол, ага, щас уточню. І тако як прілетело, получаетца дом, за домом сразу туалет стоїт, прілетело возле туалета. І сразу «тіууттффф», і короче, он етат убежал, ми назад закрилі, і дальше сідеть. А шо ж сідеть, сіді не сіді, стреляют да стреляют, а шо, а шо делать?! Дак ми тут з голоду сдохнем, давайте шота... А он, короче... А, і он сказал, шо, рускій, шо я за вами вернусь сюда. Так он і не вернулся. Ну ми ж сіделі, сіделі, уже ж четире часа вечера, ізвеніте меня, — опять ночь. Тут уже почкі болят, тут уже холодно, сиро, шо делать. Давайте, говарю, громко разгаваривать. Кума, а кума сама с бендерштата с Чернавцов: «От вони нас розстріляють!» І от кума таке. Хоть так растреляют, хоть так растреляют. А шо делать, а шо делать. «Ми так, — я говарю, — і з голоду поумераєм». Так, говарю, пійть хочетца, деті крічат «есть», той — «у туалет хочу». Хорошо, шо був дерев'яний ящик, шо яблочки слаживали, так ми туда ходілі в туалет. Всьо нічь, — ноль. Повністю, нічево не била. Ето такіє сюжети надо снімать там. К нам пріезжали тогда, снімали. Ну, в общем, ми решили, шо є шо баятца, а шо делать. У нас нету ні оружія, нічево нету, ну а шо. Ну застрелят, так застрелят. Ну і уже ми, конешна, тогда с кумам, конешно, і с другом, с Андреем, тогда вишли, поднялі руки — шо ми мірніє. А еті ж, буряти, сідят.

К. А. Удвори?

І. Х. В дворе, даа. Скамейкі повитягивали с хати, дрова ж ото, кастьор. Отеті кастрюлі ж, ото чорніє уже ж билі, в саже. Ані ж там же ж есть наготовівлі. Сідят ані, ну а тот уже ж какой-то такой же ж мордатий: «Щас я спрошу». Ну що ж, он пошол, спросіл. Так і так, тута позбігаліся с автоматамі. «Хто ви?» — «Ми мірніє люди». От, говорю, мой дом. А кума: «У меня он, — говорит, — у меня дом через дорогу. Давай нас перевадіть. Говарю: «Можна нам зайті в дом?» — «Нет». Домой нас не пустілі, ані ж там жилі, в мойом доме. Ані меня домой не пустілі даже [...] Ага, ну ані нас не впустилі, ну повелі ж нас под дулами автамата, вивелі...

К. А. А дружина, а кума твоя залишилися в погребі?

І. Х. Нет, всех вивелі. Ані прішли, да. Посмотрелі, сколько нас есть. Ми говорім: «Одінацать человек». — «Вихадіте!» Ми вишли. У тово под мишкай, та у таво пад мишкай, та у таво в рюкзаке. У каво документи, у каво какіє билі еті, тряпки, і за себя, і вишли. І ані нас, получаетца, с моево двора вивелі. Тут, а тут с дулами стоят, отак возле сарая, получаетца, БТРи стоялі те. Я даже не знаю,

как ані називаютьца, так БТри, ТТМи. Я ево не відел воочію, в живую не разу. А дулам отак прям на погреб на мой стоїт етат, танк. Ну і ми вот так вот же ш вишли. А у меня, правда, біла подушка. І я за ету подушку, сюда вьодра, рюкзак же ш на себя. Ані: «Телефони давайте!» Да де те телефони, нікакіх телефонів. А Владік, мой старший син: «В погребі телефони». А ані не знають, што такое погреб. Подвал, говорю. Єслі што, так в подвал прячьтесь. Ета уже біла потом, когда более меніе адекватніе пріехали. Ну і ані ш же нас с дулами автаматов велі. Ми ж хотелі пойти до куми. Пріходім до куми, а там медпункт. Ані лежат, капельніци, рускіе. Медікі іх уже там капают, тут уже колят, тут перевязуют. Ми — назад, куда ідті. Куда ідті? В лес ідті — растреляют. Куда ідті? Ну ані нас повелі, куда вас ещо можна. Мол, куда ви можете ещо, до каво пойти? Говорю, так і так, пошли, говорю, до соседей [...]. Ну ані ш нас под автаматами повелі. Давай документи проверять. Завелі ж нас, постучалі. Лена Іванавна, правда, впустила нас в дом. Без нікаково пустіла нас всех, одінацать человек пустіла в дом. Ані давай в хату заходіть: «Давайте документи!» Вот так, хлоп-хлоп, переключнул, да меня так: «Давай документи. Ага, ааа, служив, — нацист ти чі нацианаліст?» Я в паніке, у меня сльози. Малова прікрил сюда, глаза ему закриваю. Кума ставят на колені, чють поли там не павиламивалі, плачет, все плачют. Ані с автаматами: «Где нацисти? Нацианалісти?» «Бендери» не говорілі [...]. Да каво ви іщіте, нема тут нікаво. «Ага, давай паспорт. Служив?» — «Не». — «А почему не служил?» — «По состоянію здоров'я». Ага, тут он хлоп-хлоп, перещолкнул. Я говорю: «Ну стреляй, еслі будеш стрелять, так стреляй!» Той малой плачет. Думаю, еслі будеш стрелять, будеш убівать, так вместе с малім. Я знаю, шо малой... Кум уже начал говоріть, шо я в Афганістане служил при совецкам союзе вот за вас, за кацапов. Ну короче, ані тіпа «фух», ну спустілі жар. Облазелі все шкафи, все тумбачькі. Каво-то іскалі, потом пошли даже до соседкі в коровнік, в курятнік, на чердак — хто там есть ілі нету. Потом смотрят, шо там — салома ілі сено, ну, короче, жесьть. Ну ані нас отпустилі, проверілі паспорта [...].

К. А. Вони вас залишили в тому будинку?

І. Х. Да, да, проверілі паспорта, і потом ми білі в етам доме, но по сути жилі то в погребі. Єсть ходілі, паварілі, сварілі есть в доме, поелі. [...] Да, шо там елі — шо пріходілась, то і елі.

К. А. Розкажіть, яка була у вас тоді їжа?

І. Х. Шо елі: елі кашу, ету, как ейо, [...] ячку.

К. А. А де ви її брали?

І. Х. У Лени Іванавни була ячка, і у куми була ячка. Да, ета ячка, ми елі ячку. Сначала Лени Іванавни продукти елі. Потом еті буряты побилі нескалько дней, ані потом виехали. Ані поехали потом в Віктаравку, поехали, я не знаю, куда ані поехали, чесна говоря. Другіе заехали. Другіе заехали, опять паспорта: «Хто ви есть?» Красніе повязкі потом началі заставляють одевать: «Одевайте красніе повязкі, вешайте на калітку красніе повязкі. Пішите, што здесь деті, штоби ми зналі». Ой, йолкі маталкі, задралі. Ну, уже ш шо, шо можна біла

сделать. [...] Вийті со двора нельзя, в погребѣ, целими сутками в погребѣ [...]. Билі в погребѣ, на картошкѣ сидѣлі. Она уже намастила там, уже потом, уже всьо понамащивала таке там, одіал там, всякай ерунди. Там і сидѣлі, і начевалі, бивала там [...]. Почькі на стоко болелі от сирасті, шо передать нельзя. А ані і начевалі в погребѣ. Я поначалу ночевал, потом, говорю: «Шо Бог даст!». Ой, не дай Бог, тіпа, у хату пападьот, так мол, тіпа... Я говорю: «Шо Баг даст, то і даст. Я уже не могу просто спускатца в погреб, у меня уже криша єдіт. Ви поміаєте ілі нет? Ну не могу, меня уже проста, — говорю, — от боли таво шо ні ношпа, нічево не помагает.

К. А. Скільки часу ви провели в погребі?

І. Х. Две недѣлі.

К. А.: Це виходить, окупанти два тижні були в селі?

І. Х. Ані билі двацять пять дней. Ані заєхалі п'ятава [березня. — К. А.], а трецатава вечерам марта виєхалі. Ми пробилі две недѣлі в погребѣ. А потом уже ані, третья партія заєхала, разрешилі, ані ж уже перевернулі мне весь дом. А у меня серце становіца, я віжу, шо уже і нас тут многа у людей. Людям тоже не комфортна. Ані пожилие, ані хателі уже оддыхать, занімацца своїм [...]. Ну уже ж заєхалі третіє, та уже ж пріхаділі проверялі у нас же ш паспорта і всьо на свете, но ані уже более адекватниє. Я уже ребятам говорю: «У меня там дом за магазином». Я с німі на руском. Ані дажє спрашивалі: «У вас руская фамілія?». Я говорю: «Да, у меня отец с Брянска, с Брянской області». Я говорю: «Так ви прієхалі нас освабадать? Так ми, — я говорю, — нас ніхто, в наручнікі ніхто не брал, ми жилі своєй жизнью». А ані такіє билі дікіє, на бойлер: «А што єта у вас таке?» У куми бойлер: «А што єта у вас таке?» — «Водонагреватель». — «А што єта таке?» Ну такіє, ну... Когда я прішол домой уже, когда побил у Лени Іванавни, прішол, попросілся, может убрать дом. Я уже знал, шо ані не жилі. А как я знал, што не жилі, а окна уже ш із восьми осталась одно. Ні однаво окна не осталась, шо смысл там. Газа нету, газовий балон, шланг отрезалі к чьортовой матері. Всьо шо могли, — забралі. Інструмент — позабіралі. Всьо, шо могли, — забралі. Дажє ложкі алюмінівіє забралі. Ну такая мелачь. Забралі, шо маглі. У каво сварочниє апарати. Мне бензопелу раскурочілі, но ані не понялі, наверное, не умеют бензопелу ту заводіть, наверно. Ну, короче, ані крутілі — крутілі, вертелі — вертелі, думалі: «Шо це за фігня такая?». Ну ані смотрелі-смотрелі, смотрелі-смотрелі, короче, кінулі. Но разобралі єйо по запчястям. Дажє із фонаріка такова повидьоргівали вот єті все праводочькі все. Ну, короче, ну сделалі таке, шо на Масанах [міське сміттезвалище у Чернігові. — К. А.] чістєє, наверно, на свалкѣ, нежелі в хатѣ. Но ані мне разрешилі: «Ми скажем часовому». Мол, тіпа, іді убірай. «Ми скажем часовому, шо ти в своєм доме убіраєш». Ну я ж поубірал. Тут кума, вторая кума, у меня две куми, тут вторая кума: «Кум, тебя іскалі». Я говорю: «Чьо іскалі?» А у меня паніка. «Чуєш, — говоріт, — попріходілі вдвойом с автаматамі, — говоріт, — тебя іскалі». Говоріт: «Ти ім чьота пообещал». Шо я ім обещал? Да нічьо я ім не обещал.

Какой-то кампот. «Да ані шо, — говорю, — больние. Какой, — говорю, — кампот, пустой погреб. У меня, — говорю, — нічо не била, ні картошкі, — говорю. — Какой я ім кампот обещал!?» . Тут ані ж меня нашлі, конешна, шо ж тут іскать. Прішлі — опячь паспорт. Я даю ім паспорт, посматрелі. І шо ані іскалі в том паспорте. Толі пропіску, толі, может, штамп шо служил — не служил. Не знаю [...]. Ну вот ані прішлі, поговорілі: «Ну ви ж понімаєте, ми ж тоже не хочем воевать». — «Так едьте назад». А батько кума такой, он іх не боялся, он так с німі жостка. Пошол по солому вот ета, ані там стоят прям под самою каліткою. У каво каліткі с воротамі нетронутіе ж так стоялі. Хто жилие дома, а там же ж не жилие, так розкурочілі полностью. Там ані же ж заезжали ж техникой [...] Дак, дядя Петя ж мой пошутковувал. Ідьот, виходіт с каліткі, а БТР стоіт под самой каліткою, так во ета била: «Хлопці, я іду по солому», — от стучает по БТРу. — Так, охраняйте меня». А он: «Батя, а ви не боітєсь, мол, тіпа, шо ми вас застрелім?». Каже: «А чьо мне боятца, — каже, — я боюсь он за тех детей, шо з голоду поумірают, а я уже свій век прожил». Нічево, говоріт, не боялся [...]. Набрал же уже солому, ідьот назад: «Я, — каже, — уже вернулєсь». — «А ви не боітєсь, шо ми вас застрелім вместе с коровай?». — «Да не жалко не меня, не корови не жалко. А с другой стороны — і меня жалко, і корову жалко. Ну а еслі уже так, та і меня не жалко, і корову не жалко, а детей жалко» [...]. У ніх карти восьмідєсятіх годов. Я думал, шо на карте села Слабода і не существует, оказиваетца — существует. Я думал, — што ані в том селе будут делать? Тут нет нікакіх стратегіческіх об'єктав. Село голає, і люді голие, больше нету нічево. Ага, а потом уже ш, правда, я поубірал, убірал, наверное, дня два ілі трі, убірал в хате.

К. А. І кожен раз Ви просили у них дозвіл, щоб піти поприбирати?

І. Х. Просіл дозвіл, а ані ш уже... Я отак стал на веранду і смотрю, а — ідут. Я кажу: «Кацапи йдут». Як це іх називают, «кацапами» іх нельзя називать так, слабодскіє. Наши украинци — то наши, а то — слабодскіє. Даже далі клічку, шоб «Хто?» — «Слабодскіє». Я ш уже бегом да каліткі, повязку под мишку, бегу: «Іду убірать». — «Іді убірать, часовому скажем». А потом говорю: «Шо ж я буду ходіть убірать, я давно би поубірал». Тут людяма надоідаю, ну ізвініте, тоже ш по семсят лет, уже старіє тоже. І детя, а оно надо всьо ім. Я прінял для себя рішеніє, шо іду я домой і всьо, окан нету, нічо нету. Стьокла всьо позаметал-позаметал-позаметал, поубірал, поунасіл в яму. Так, шо делать дальше, надо ж окна забивать, шо ш в холодной хате сідеть. Я нашол, чем попало, клійонкой [...], ну всякай дурньою. І даже не штампікамі, а палкамі, обичнімі палкамі, шо пад руку... Ногой переступіл, переломал, ржавімі гвоздікамі «тук-тук-тук-тук-тук» — позабівал, позабівал. Так холодно ш, надо било натопіть. А ми ж одетіє спалі, ми ж одетіє спалі і даже не раздеваліся [...]. Я когда пріехал домой, я когда взял влажніє салфеткі і зашол в ванную, то я не відел, шо оно [волосся. — К. А.] даже посівела, я не відел. За тридцать четіре года всьо била всегда в порядке. А то такое ітереснає стало, ещо і седое. Я просто бил в шоке [...]. Даже не в шо била переодетца. Ані даже у женцін по-

забірали чистіє і грязніє труси. Моя кума поразвешивала на мотузке на улиці, чистіє забрала, і в шкафу, і грязніє, говоріт, позабірала. Даже бельйо! А шо — в росії всьо дорого, надо ж памагать «брат'ям» [...]. Ну в общем позабівать позабівал я, ані ка мне уже больше і не пріходілі. Но я бил посяянно во дворе на віду. На улицу нас не випускалі, шоб ми ходілі. Ані кладбіще замінірвали. Хлопчика в нас молодова, із Чернігова, девяноста пятова года застрелілі. Он трі неделі пролежал в машине, в машине пролежал трі неделі. А потом я уже вишел, а ані ж брехлівіє такіє. Я говорю: «Как тебя зовут?» Он сначала «Фьодор», потом «Роман» [...]. А он мне: «Так надо ж предать земле тело» [...]. А я говорю «С кем, кто мне поможет, ви ж кладбіще замінірвали». А у меня получаетца дом, огород і кладбіще, ну вообще екзотика. І я говорю: «Как ми ево захоронім? Ви ж кладбіще замінірвали». А ані не дурніє: «Вот сюдой, центрам, не іді, а вот тудою, через церкавь, от тудой можна зайті». Так говорю: «А там шо, не замінірована?». Я говорю: «Я на себя такую ответственась брать не буду — шоб рядам лечь!?!». — «А ти знаєш ево?». Я говорю: «Так ти ж мне дай посмотреть, так я тебе скажу, знаю я ево ілі не знаю. Я ж даже не знаю, хто ета. Лежит в машине труп» [...]. І ані прям тако до соседкі, до тьоті Юлі, а она елі-елі тупает, только во дворе ходіт. І ані прям с забора, із каліткою винесли, туда вошли, туда запьорлі. Танком заехали і потом машиной заехали, прям туда машину толкнулі...

К. А. З тілом хлопця?

І. Х. Да, с трупом. І потом уже, наверно, перед самим отездам, ані уже ш, етат Роман мне разрешил: «А от ти покойнікав не боішся?». Я говорю: «Нет, ти знаєш, — говорю, — я боюсь живих. Ну а покойнікав я не боюсь. Я перехоронілі, знаєш сколько, хочу сказать, не только маму, папу, дедушку і бабушку, а стоко через рукі прошло». — «Так еслі не боішся, так я тебе разрешаю». — «А ти ж возле меня, — говорю, — стой, смотри». Там за моім домом, получаетца, у іх бил через дом штаб. Ага, от тудаво щас вийдет там твой, застреліт меня: «Вот ти тут стой возле меня». Я за машину, туда, открываю машину, а там хлопец молодой, сімпатічний, усікі чорніє. Футболка натянута на голову, я беру так футболку опускаю, а пуля прям пад самай грудью, тут (показує), прям в сердце. Даже ні крові не била застившей, нічево. От вроде би зашла, і вот вроде би так і надо. Я опускаю, хлопец молодой. Смотрю, а вроде би і не наш, не месний. Он же стоіт. «Я, знаєш, — говорю, — я не знаю ево. Точно не месний. Ладно, я ш не жил в селе, — говорю [...]. «Ну хорошо, — говоріт. — Не організуєш похорони?» [...] А на улиці карточка медіцинская, паспорт пластикавий [...] девяноста пятаво года [...] «Я, — говорю, — заберу паспорт, на всякій случай, — говорю, — вдруг хтота будет іскать, малолі, куда он ехал». А он ехал с улачыкі, ані когда заезжали в селл, а он с улачыкі ехал...

К. А. На машині?

І. Х. На машині, і ані ево растрелялі. Ета однаво каво ані у нас растрелялі ета. Да, хлопцев допитували, такова, моево возраста, сельських хлопцев допи-

тували і по рьобрам автоматами білі, там і на танках на етіх, на БТРах возілі отуда в штаб же ш [...]. У нас там хлопец с Грабавкі, отам же ш живьот вот, — і по рьобрам давали, і на колені ставілі. Тоже ш допитували, одно і тоже самое, но нічево [...]. Ага, ну я забрав цей паспорт етава хлопчіка [...]. Може ш всьо такі настанет тот день..., ну с Романам ми попрощалісь, він пішов, і от я говорю Юлі: «На вот тобі паспорт, да может всьо ж такі найдутца какіета родние, может кагдато ш война закончітца». У нас такое била, шо война восемь лет будет ідті [...] Ну, а так уже еті последніе білі, уже нормальніе. Потом какуюто привезлі гуманітарку, на сугуба раздавали сем'ям, у которих білі деті.

К. А. Це окупанти привезли гуманітарку?

І. Х. Да, ані свою, ані свою. Еті пакетікі со звьоздачкамі ані пожралі і покідали. Ані так засрالی двор етімі пакетікамі своїмі зельоненькімі, шо теперь нельзя [...].

К. А. Коли окупанти залишили село?

І. Х. Тріцатава виехалі вечером, і ми стоялі уже в веранде. А тоже ш людей, понял, потому шо у людей тоже вибіла окна, у соседей, у тьоті Тані і баби Валі. Павибівало ш окна і побілся шифер. І у ніх начала течь криша, поотпадала штукатурка, ані прішлі в слизах: «Ну пріймі». Я ім говорю: «Заходіте. Война ш, — говорю, — будем куском хлеба делітца». Ані у меня і щас сідят все [...].

К. А. Чим відрізнялися буряти від росіян? Поведінкою?

І. Х. Да, у ніх, да, отнашеніе ж било другое. Еті проста даже — «хозяін», вот еті уже, рускіе. Настоящіе рускіе отлічалісь от бурятов очень сільна. Еті проста, рускіе: «Хозяін, вийді пожалуста». Виходіш, так і так от: «Там завтра будем раздавать гуманітарку, так скажи, у каво там деткі, так скажи ім». А я говорю: «Так а як там вийті?». Так он подошол: «Вот етат пойдьот, ета». — «Так, — говорю, — у меня тут кума, у куми пятеро уже детей, ещо нівестка і зять по девятнацать лет, щітай, все» [...]. Отлечалісь сільна. Буряти, ані как ото гестапо, — сразу автомат. Тут: «Хто? Где? Шо? Каво іскалі?». Еті даже нікаво не іскалі. [...] Ета только буряти, обичніе рускіе зашлі в хату палуцаетца ко мне, ані нічо не делалі, ані посматрелі і вишлі. А шо я всегда убіраю, я ж попросілся убрать і всьо. Нічо, даже і во двор не заходілі. Больше ані ка мне не заходілі [...].

К. А. Чим Ви переважно харчувалися в окупації?

І. Х. В оснавному була ячка, за жарка...

К. А. Чи вдавалося дбати про гігієну?

І. Х. Конешна, ейо не било вапще. [...]

К. А. А ліки були?

І. Х. Ношпа і больше нічево.

К. А. Ну, а собака ваш що їв?

І. Х. Ми ейо випустілі. Вот она вопще сідела у меня в погребе, нічо не ела, нечо.

К. А. Як собака реагував на обстріли?

І. Х. Єслі б собаку сфотографіровать, даже вот єтат маленькій, маленькая дворянжечька, у нейо тут проста, єта не от таво, шо отут у нейо витерти глаза, а вот проста сльози у самой настоко, шо пряма вот так от аж повиєдала [...]. Ми ж, когда нас переводілі под дулами автамата, а собака осталась же в погребє.

К. А. І не виходив зовсім?

І. Х. І собака не виходіла до тех пор, пока мне не разрешили пойти во двор убирать. Когда погреб я открыл, ані ж там і в погребє мін поналаживалі [...]. Толька ж не настоящіх. Ані ж нас вивелі, вивелі до соседей, а ані ж жилі у меня, в погребє жилі. А потом уже із дома моево, уже в погребє билі матраси, одіяла, подушкі, мойо. Ну, тіпа там жилі, жрالی, а спалі в погребє.

К. А. А собака коли вийшов?

І. Х. А собака жила с німі, вместе с німі. Ані не застрелілі, не с'єлі нічо собаку. Когда уже ехалі, тогда за собой погреб прикрилі [...]. І собака остался в погребє, і когда я уже пришо́л убирать дом, я открыл погреб, посмотрел, што там всьо замінірано вместе с туалетной бумагой. Виходіт Топік, вибєгаєт. Топа. Я єво сразу ж на привязь, тут же убіраю. Сразу єво покормілі, шо било в хаті. Наготовілі себе і єму пріньос [...].

К. А. Патріотизму після цих подій більше стало?

І. Х. Больше, я не воевал, не служил, хочү взять автамат і пойти. Вот проста, вот проста хочү взять і пойти. І понімаю, шо у меня єсть родніє где-то там в Росії, — ненавижу, нікаво [не хочү знати. — К. А.]. Переругался со всімі, і з Беларусією я переругался: і с хрьоснай переругался, і с дочкой Юлей єйо переругался, — со всімі переругался.

К. А. Що Ви їм бажаєте зараз?

І. Х. Шоб ані почувставалі то, што ми почувставалі. Ані ж не понімають, когда я сказал, когда началась война, я позванілі, ми їм сказал: «Юля, выходіте, пожалуста, выходіте, поднімайте Беларусію на уши, — говорю, — потому шо у нас началась война!» Она: «Ой, ну какая там война, шо там за война» [...]. Я говорю: «Ви шо хотіте, шоб пошлі грузи двесті?» А ані: «Ну вот когда пойдут грузи двесті, тогда ми і вийдем» [...]. Друзья мої [...] Паша с Наташей — ані за Україну: «Вот ми новостей беларускіх не смотрім. Ти понімаєш, ми не смотрім, потому шта там проста бред. А когда смотрім настоящіє новости, вот нас..., нам вас жалка. А вот ми просто не знаєм, чем вам помочь, просто не знаєм, чем вам помочь». Я говорю: «Ви нам просто дайте, нам помогіте, донесіте, — говорю, — до людей ваших, донесіте до людей, — говорю». [...] «Ну вот ми не можем просто вийті на уліцу, вот ми не можем, вот нас осталась мало, нас вот просто посадят чуть лі не пожизнена. Ну ми не можем вот вийті, как выходілі, когда выбіралі между Лукашенка, так уже таково не будет. Всьо, ми не можем вийті, вот нас сразу в автазак» [...]. «Ну надо ш в СМІ, в Інтернете, в однакласніках в тех, какіє у вас єсть социальніє сеті. Донесіте, — говорю, —

потому што ви же їдете на нас. Ви ж їдете с нами воевать». Я переругался, ета ужас. А с хрьосним, Вова позваніл, так ета вопще: «Я беру автомат!» — «Ну і іді! Ти только доезжаеш да мага [...], я звоню [...], нехай цинкавий гроб заказивают, і прут тебя назад туда, на Вітябск. Вот така твоя дорога». Говорю: «Вова, да ти шо сумашедший, — говорю, — я выключаю телефон, даже не хочу с тобой разговаривать» [...]. Переругался ну со всемі, ну со всемі. Просто такое желаніе — не служивши, взять автамат і пойти всех перестрелять [...].

К. А. Як Ви ставитесь до висловів: «Все буде Україна!», «Доброго вечора, ми з України!», «Рускій карабль, іді ...»?

І. Х. Ой, супер!

К. А. А самі їх вживаєте?

І. Х. Крімє корабля, всьо використовую, потому што так на работе нельзя. Между своїмі — да, между своїмі — так постаянно посилаем [...].

К. А. Що Ви в першу чергу зробите, коли почувете, що ми перемогли?

І. Х. Хммм... Заплачу. Первое, што сделаю, заплачу. Потом уже — как карта ляжет. Я жду восьмова місяца.

К. А. А чому саме серпня?

І. Х. Ну так все говорят, все прогнози бросают. Такіє вліятельніє люди, которіє... Ну я імею в віду, што... Астрологі еті все, екстрасенси, ані всьо бросают на восьмой місяц. Говорят, што бесконечность — восьмьорка, но ета ж не бесконечность. Я думаю, што всьо должно решитца в августє. Ну, пусть, может бить, даже в сентябре. Но Донецк і Луганск надо забирать любой ценой, любой ценой. Ета наша теріторія, ну ета ужас. Я понімаю, шо там будет тоже самає, шо і везде. Но нічо, ми сільніє, ми отстаім, всьо отстроім.

К. А. Чи змінилося Ваше ставлення до президента?

І. Х. Сільна, сільна [...]. Горжусь тем, шо ета не Януковіч, не убежал посреди Майдана, не забрал свої монаткі і чемодани денєх, і не чемодани, а поезда вместе с фурами, і уехал. А тут решаєт еті вопроси глобальніє і постаянна с нами на связі, Україну інфарміруєт. Понятна, шо много чево нельзя говорить, потому што я ета всьо прекрасно знаю, я в БЮТ [політична партія. — К. А.] правіл пятнадцать, шєснадцать лет. Понятно, шо нельзя говорить, да, нельзя. Но ево політика стала сечас боліє успешной. Я не то шо просто, я просто восхіщаюсь! [...]

К. А. А що для Вас було найстрашніше в окупації?

І. Х. Страшно било, саме найбільше страшно било то, шо когда свістєла, когда падали снаряди, ані разрывались і, получаетца, осколки разлетались от такова (показує руками) маленькаво до такова (показує руками) большова, і ано всьо стьокла так «тух-тух-тух-тух» і ета «івжууух», і всьо, і пошла-пошла-пошла. І ти не успіваєш ні ета, і в погреб біжиш, і тут спатикаєшся, ой... І хочєтца с погребє с таво виалісті, а не можєш, потому што, как только вилєз — і опять стреляют, і опять стреляєт. Ну, хотєлась вийті с етава, вийті с погребє, хотєлась

вдохнуть воздуха. Ми, когда уже приехали, када уже началі жить в своем доме уже — «Ой, свежий воздух!». Я буду лучше рубать дрова, лучше буду грубку ту топить і окна забивать, я лучше..., только не трогайте меня, не трогайте. Хателась проста волі — і всьо... Потому што ти, когда закрытий, ти попугай в клетке, ета не передасть словами. Попугая хоть кормят, а тут то і не кормілі.

К. А. Ви вже трохи відійшли від тих подій?

І. Х. Не. [...] От таво періода немнажечька оташол, а теперь совсем другое пошло, в мозгах другое направление, теперь — «Дайте автамат». Вот сіжу на работе, говорю: «Чьо я тут делаю? Я не пойму, — говорю, — чьо я сюда пришол? [...]». Я сіжу, стерегу підприємтіє, — говорю, — а там воюют. Там же ж, — говорю, — і дівчата, і всьо ета. В мозгах крутітца вот ета: «Чьо я не пошол в армію!? Надо било больним ідіті і дурним». І тому подобное. Єслі раньше боялся, так сейчас — нет. І даже когда повестка придьот, пойду [...].

*Записано 22 травня 2022 р. у м. Чернігові
про події в с. Слобода Чернігівського р-ну Чернігівської обл.*

Респондент — 1988 р. н.

Шифр експедиції: E2/Чернігів-2022 (21.05.2022—22.05.2022).

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Cherpurna, H.L. Problema povernennia avtorstva pid chas travmatychnykh podij. *Psykholohiia rosij's'ko-ukrains'koi vijny: vnutrishnij pobliad. Materialy Vseukrains'koho kruhloho stolu* (7 kvitnia 2022 roku). Kyiv: Talkom, 2022, pp. 42-44 [in Ukrainian].
[Чепурна Г.Л. Проблема повернення авторства під час травматичних подій. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд: матеріали Всеукраїнського круглого столу* (7 квіт. 2022 року). За наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ: Талком, 2022. С. 42—44. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/10/krStilWoor-верстка-1.pdf> (дата звернення: 20.12.2022)].
2. Zhurnalistyka v umovakh konfliktu: peredovij dosvid ta rekomendatsii: Posibnyk rekomendatsij dlia pratsivnykiv ZMI. Kyiv: Kompaniia VAITE, 2016, pp. 51-56 [in Ukrainian].
[Журналістика в умовах конфлікту: передовий досвід та рекомендації: Посібник рекомендацій для працівників ЗМІ. Київ: Компанія ВАІТЕ, 2016. С. 51—56. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/3/254531.pdf> (дата звернення: 20.12.2022)].

Received / Надійшла 20.01.2023

Kateryna LYTVYN,

Candidate of historical sciences,

Deputy Head — Chief of Section Tourism

and City Promotion of the Department of Culture

and Tourism Chernihiv City Council (Chernihiv, Ukraine)

litvinkateryna@gmail.com

<http://orcid.org:0000-0002-0359-2449>

“[I] SIMPLY WANTED FREEDOM — THAT IS ALL...”:
OCCUPATION OF A VILLAGE SLOBODA IN CHERNIHIV
REGION THROUGH THE EYES OF AN EYEWITNESS
(May 2022)

The goal of the publication is to reveal testimonies of Chernihiv resident. On February 24th, 2022, for the sake of his life, he took a decision to go to the village where he was born. He had a hope to avoid meeting “the liberators” because of the absence of important infrastructure objects in a rural area. Instead, he found himself under occupation (March 5—30, 2022). To achieve the set goals, the method of interviewing is according to a specially elaborated questionnaire. **The scientific novelty** is to introduce to the scientific field new oral history sources about the strategies of survival of the civil population that found themselves amid combat actions and occupation of a settlement Sloboda of Chernihiv district, Chernihiv region. **Conclusions.** Collected testimonies comprise an important segment of a source base of research on the Russo-Ukrainian war, practices of everyday life, and the strategies of survival of Ukrainians in conditions of occupation.

Keywords: *Chernihiv, Chernihiv district, village Sloboda, oral history, memoirs, Russo-Ukrainian war, occupation, survival practices.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.051>
УДК 94(477.82) «1914/1916»:351.74

Олег РАЗИГРАЄВ

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії
Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
доктор гуманістичних наук,
Університет Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща)
razygraev@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0480-6936>

Віталій СКАЛЬСЬКИЙ

кандидат історичних наук, директор
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства (Київ, Україна)
skalskyw@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0270-264X>

ВОЛИНЬ У 1914—1916 роках: ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЦИВІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Мета полягає у спробі узагальнення воєнно-політичного і цивільного життя Волині у 1914—1916 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, зокрема проблемно-хронологічного, синхронного, діахронного, порівняльно-історичного. **Наукова новизна** полягає у тому, що автори пробують переосмислити епізоди Великої війни на території Волині, розглядаючи воєнно-політичні події та цивільне життя в регіоні не окремо, а в комплексі. **Висновки.** Історіографія історії Волині 1914—1918 рр. є чималою, історики нагромадили значний фактичний матеріал, який потребує глибшої концептуалізації й узагальнення. Подекуди простежується вплив радянської (російської) історіографії. Цивільне

Цитування: Разиграєв О., Скальський В. Волинь у 1914—1916 роках: воєнно-політичне та цивільне життя. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 51—67. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.051>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 1 (568)

життя залишається менш вивченим у порівнянні зі збройним протистоянням. Тривалі бойові дії на Волині впродовж 1914—1916 рр. і усталення в регіоні лінії фронту завдали суттєвої шкоди краю. Економіка зазнала краху. Активну діяльність розгорнули різного роду загальнодержавні й національні допомогові організації. На окупованих австрійцями теренах політична та економічна ситуація була дещо кращою. Нова влада намагалась схилити на свою сторону місцеве населення, тож робила чимало для покращення соціально-політичного й економічного становища волинян. В умовах війни актуалізувалось національне самоусвідомлення усіх груп населення краю, що нерідко призводило до конфліктних ситуацій. Згодом це трансформувалось у відкрите збройне протистояння за кордони в контексті творення нової мапи Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: Волинь, Перша світова війна, окупація, російська імператорська армія, австро-угорська армія, цивільне життя.

Вступ. Війна між Антантою і Троїстим союзом, що почалась 1 серпня 1914 року, охопила майже чотири десятки держав, зокрема й Російську та Австро-Угорську імперії — країни, до складу яких входили українські землі. Волинська губернія Російської імперії як складова частина східноєвропейського театру воєнних дій стала однією з арен протистояння двох ворожих блоків. Велика війна, яка сприяла мобілізації величезної кількості військових, а також цивільного населення з обох боків, призвела до велетенських матеріальних і демографічних утрат, знецінила людське життя та зумовила падіння морального бар'єра в суспільстві.

Волинська губернія¹ з центром у м. Житомирі напередодні Першої світової війни налічувала 12 повітів, 13 міст, 134 містечка та 9682 інші населені пункти із загальною кількістю населення приблизно 3,6 млн осіб. Більшість населення становили українці — 70,5 %, євреїв налічувалося 13,8 %, поляків — 8,7 %. Помітні національні групи утворювали німці, росіяни та чехи [1, С. 606; 2]. У роки війни етнонаціональна структура краю зазнала певних змін: німців було депортовано, число поляків зросло через біженців із Царства Польського. Як стверджує О. Прищепя, в економічному вимірі аграрний Волинський край був одним із найменш розвинених серед українських губерній Російської імперії [3, С. 246].

З початком воєнних дій Волинська губернія у військовому плані належала до компетенції Південно-Західного фронту, штаб якого розміщувався в м. Рівному [4, С. 49—50; 5, С. 67—69]. Означений регіон став місцем розквартирування та зіткнення військових частин, транзиту й тимчасового перебування біженців, (ре)евакуаційних процесів тощо. Водночас мобілізація значної частини працездатного чоловічого населення сприяла зміні традиційного суспільного статусу жінки.

Проблема розвитку Волині в роки Великої війни залишається однією з малодосліджених сторінок у новітній історії краю. Із загальних праць українсь-

¹ У статті назви «Волинь», «Волинська губернія» та «Волинський край» уживаються як тотожні.

ких істориків, у яких Волинську губернію згадано в загальнодержавному контексті Першої світової війни, варто відзначити дослідження О. Реєнта та О. Сердюка [6], а також збірку історичних нарисів «Велика війна 1914—1918 рр. і Україна» [7]. Серед напрацювань українських учених, присвячених безпосередньо Волинському краю в означений хронологічний період, на увагу заслуговують дослідження Б. Бернадського [8], О. Дем'янюка [4 та ін.], В. Денисюка [9, 10], Б. Заброварного та О. Михайлюка [11], О. Каліщук [12], В. Скальського [13], А. Харука [14], Я. Шабали [15] та ін. Деякі аспекти діяльності громадського сектору Волинської губернії в 1914—1918 рр. порушено у працях О. Білобровець [16], О. Доніка [17—21], Л. Жванко [22—24], М. Коженьовського [25—27], М. Мондзика [28, 29], В. Менджецького [30], І. Патера [31], О. Разиграєва [32], А. Рацілевича [33], Н. Сейко [34] тощо.

Мета дослідження полягає у спробі узагальнення воєнно-політичного та цивільного життя Волині у 1914—1916 рр. Верхня хронологічна межа обумовлена початком Першої світової війни, з перших днів якої Волинська губернія опинилась у зоні бойових дій. Нижня пов'язана з наслідками Брусиловського прориву та стабілізацією лінії фронту по р. Стохід, яка попри бої за Червищеньський плацдарм у першому кварталі 1917 р. залишалась практично незмінною до лютого 1918 р. Переконані, що завершальний період цієї війни на теренах Волині доцільно розглядати в окремій студії у контексті подій Української революції 1917—1921 рр.

Волинь на початку Великої війни: 1914—1915 рр. У серпні 1914 року на теренах Волинської губернії розпочались сутички між австрійцями та росіянами на півдні Володимир-Волинського і Луцького повітів [15, С. 295]. Водночас до російської імператорської армії мобілізовано місцевих мешканців. Зокрема, наприкінці вересня 1914 р. на лікування до медичних закладів м. Житомира було скеровано майже тисячу волинян, які зазнали легких поранень під час воєнних дій².

1915 року на східному фронті намітилось домінування Троїстого союзу [35, С. 40]. О. Дем'янюк зазначає, що в цей час у регіоні «зосереджувалися значні військові сили ворогуючих сторін, що призвело до цілковитої руйнації установлених традицій життя і побуту місцевого населення, появи біженців й евакуйованих...» [35, С. 40]. На середину 1915 р. австро-угорські війська активізували наступ у регіоні, зокрема, влітку були зайняті Рожиче, Ковель, Володимир-Волинський і Горохів. Росіяни відступали з боями й навіть подекуди вдавались до контратак. Наприкінці серпня — на початку вересня російська армія почала відступ на всьому фронті, який супроводжувався пришвидшеною евакуацією органів влади та управління³ [15, С. 296; 35, С. 43—45; 36, С. 406].

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 719. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 11.

³ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 235. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 4—7, 49—51.

Паралельно з евакуаційними процесами восени 1915 р. тривало збройне протистояння між австро-угорськими військами і російською армією. Австро-угорська армія мала строкатий етнічний склад. Так, на Волині російській армії протистояли чехи, словаки, угорці, італійці, хорвати, українці, поляки тощо. Варто згадати й участь у бойових діях у складі австро-угорських військ польських легіонів, які протидіяли росіянам в районі річок Стохід і Стир, зокрема поблизу місцевостей Кукли та Костюхнівка. В означений час перебував на Волині й очільник їх I бригади Ю. Пілсудський — майбутній керівник II Річ-посполитої. З кінця листопада 1915 р. активні воєнні дії трансформуються у локальні позиційні бої, а Волинський край лінія фронту розділила на дві частини — на заході (зокрема й у м. Луцьку) панували австрійці, натомість східні повіті залишались під контролем російської адміністрації [15, С. 296].

На початку війни в Росії гостро постало питання медичної та санітарної опіки багатомільйонної армії, імперська влада виявилась не готовою організаційно та матеріально підтримувати також і цивільне населення, яке відчувало особливі труднощі у зв'язку із залученням до війська чоловіків. Тому простежуємо формування різноманітних громадських ініціатив, які мали б допомогти цивільним та військовим в умовах загальносвітового конфлікту.

Збройні дії зумовлювали втрату здоров'я як військового, так і цивільного населення, що відводило медичному забезпеченню пріоритетне значення. У цьому напрямі з початком війни на Волині активно працювало Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ)⁴. Помітну допомогу в організації медустанов цій структурі надавали деякі заможні родини та великі землевласники Волинської губернії, зокрема Урбановичі, Радзивілли, Потоцькі, Сангушки та ін.⁵ Станом на жовтень 1914 р. у Волинському краї працювало дев'ять госпіталів РТЧХ⁶.

Біженці, які активно просувались у східні губернії Російської імперії через наступ австро-угорських військ і розгортання широких евакуаційних процесів, були в цей час ще одним викликом для Волинської землі. Підтримка цієї категорії знедоленого населення стала пріоритетним напрямом роботи громадського сектору та державних структур, зокрема підрозділів Всеросійського земського союзу (ВЗС) допомоги хворим і пораненим воїнам, серед яких найбільшою активністю вирізнявся Комітет Південно-Західного фронту (Комітет ПЗФ ВЗС)⁷ [37, С. 118; 23, С. 177—178]. Земському союзу вдалося налагодити допомогову роботу на лінії від Деражні до кордону з Мінською губернією. Уже у вересні 1915 р. тут діяли сім харчових загонів, які відкрили 25 харчопунктів, хлібопекарню, лазню, пральню, три дитячих притулки. Функціонували також три пункти, де здійснювали щеплення проти віспи, три

⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 103.

⁵ ЦДАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 25—25 зв.

⁶ Там само. Спр. 50. Арк. 21—22.

⁷ Там само. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1792. Арк. 120.

фельдшерські пункти, транспортні підрозділи, комісія для надання трудової та житлової допомоги біженцям тощо⁸.

Помітну харитативну роботу провадив і Всеросійський союз міст допомоги хворим та пораненим воїнам (ВСМ). Зокрема, в 1914—1915 рр. його комітети діяли в Дубні, Кременці, Рівному та Старокостянтиніві. На терени Волинської губернії поширював свою діяльність також структурний підрозділ ВСМ — Комітет Південно-Західного фронту, який восени 1915 р. очолював Ф. Штейнгель⁹ [38; 39]. Суттєву допомогу знедоленому цивільному населенню та військовим надавали благодійні організації, пов'язані з членами династії Романових, а саме Тетянинський, Олексіївський та Романівський комітети¹⁰ [23, С. 47; 40; 41].

Небайдужі мешканці міст Волинської губернії, бажаючи підтримати населення, постраждале від воєнних дій, теж у міру можливості творили на місцях добровільні допомогіві осередки. Варто згадати, наприклад, діяльність Міщанського комітету щодо надання допомоги бідним мешканцям Кременця, Луцького міського комітету допомоги жертвам війни¹¹.

Велика війна сприяла активності й національних груп регіону. Так, в означений період на Волині розгорнули широку гуманітарну діяльність і польські допомогіві організації, зокрема Центральний громадянський комітет губерній Царства Польського (ЦГК), Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), Польський комітет санітарної допомоги, місцеві римо-католицькі добротинні осередки [25, С. 99—100; 26, С. 144; 28, С. 114—115; 40, С. 85—90; 42, С. 12; 43, С. 78; 44, С. 45].

Єврейська громада регіону теж не залишала без допомоги своїх членів. Так, у другій половині 1914 р. діяльність єврейського шпиталю та богадільні (благодійної установи) зафіксовано у Кременці та Радивиліві. У Рівному й Житомирі функціонували філії Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни [24, С. 151—152]. На Волинську губернію поширював свою діяльність також Київський комітет Товариства допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій¹². Євреї Рівного помітну підтримку отримували від благодійного товариства «Лінас Хацедек», метою якого було надання матеріальної допомоги найбіднішим членам своєї громади без огляду

⁸ Там само.

⁹ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл.). Ф. 283. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1, 58.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych (AAN). Zesp. 51. Sygn. 652. S. 1a—4; Sygn. 973. S. 50—54; Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1577. Арк. 25a—25a зв.; Держархів Тернопільської обл. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2—3; Спр. 13. Арк. 3—4, 6, 10—16, 19.

¹¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 142; Держархів Волинської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1291 а. Арк. 90—93.

¹² Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.). Ф. 445. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 1.

на стать, вік і рід занять¹³. Велика війна активізувала суспільну роботу й серед представників чеської національної групи [45, С. 92, 95—96, 101, 113].

Західна Волинь під контролем австро-угорських військ. У зв'язку зі зміною ситуації на фронті, яка зумовила відступ російських військ і масову евакуацію місцевого населення, Володимир-Волинський, Ковельський і Луцький повіти Волинської губернії з кінця 1915 р. опинились під австрійською окупацією, тож ці території перебували під контролем 4-ї цісарсько-королівської армії.

У Луцьку австрійська військова адміністрація разом із місцевою владою намагалась залучати до співпраці мешканців міста. Водночас національна політика австрійців не сприяла такій взаємодії — лучани «скаржилися на засилля поляків в органах управління міста та дискримінацію українців в освітньому питанні» [9, С. 54]. Це підтверджує й документація від 1916 р. українського національного військового формування в складі австро-угорської армії — легіону Українських січових стрільців (УСС), який прибув на досліджувані терени з метою створення вербункових комітетів задля рекрутування місцевого населення до австрійської армії, але згодом почав виконувати «невластиві» для військових формацій функції щодо розбудови освітнього життя. Тут, зокрема, читаємо: «Магістрат... є польський, а для декорації від православних дали одного нешкідливого дядька і Москаля Касіянова, бувшого властителя дому розпустити “Ельдорадо”. Одного православного, здається, Чеха Пішеля, як говорять люди, організатора чеського легіону в Луцькім повіті по стороні московській против нас і наших союзників»¹⁴.

Ситуація у Луцьку була типовою й для інших міст західних повітів Волинської губернії, де основу чиновницького апарату складала поляки. Усе це, з огляду на кадрову політику австрійців, призводило до численних конфліктів на національному ґрунті.

У період австрійського панування благодійні організації, пов'язані з російською державою та військом, припинили свою діяльність. Деякі їхні функції перейняли органи місцевого самоврядування (насамперед міські), а також нові локальні громадські ініціативи. З'явилися і суспільні утворення, пов'язані з прибуттям на Волинь представників громадських і політичних рухів зі Східної Галичини, діяльність яких була неможлива за царату.

Опинившись на Волині, галицькі січові стрільці були неприємно вражені надзвичайно низьким рівнем національної свідомості місцевого населення. Зокрема, сотник УСС Д. Вітовський, який опікувався шкільництвом на Волині, у листі до начальника збірної станиці УСС отамана М. Волошина від 2 березня 1916 р. писав про ситуацію на теренах Володимирівщини: «Свідомості національної... тут нема. Вони відповідають на питання: хто Ви є? Рус-

¹³ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 83. Арк. 11—16.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 395. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 31.

кий, православний, малорусин, житель і т. д. — тільки в однім селі сказано мені: а Ваші з Галиції кажуть, що ми Українці»¹⁵. За таких умов культурно-освітня робота серед населення західних повітів Волинської губернії мала неабияке значення. Координацією шкільної справи займалось Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель — організація, що постала 1915 р. у Львові під керівництвом І. Крип'якевича та егідою Союзу визволення України¹⁶.

У цей період найбільшими освітніми осередками були міста Луцьк, Ковель і Володимир-Волинський. В останньому, до речі, функціонувала окружна шкільна рада, яку очолював голова Володимир-Волинського магістрату, офіцер, гімназійний професор, галицький освітній і громадський діяч Г. Мартинець¹⁷ [31, С. 191]. За час урядування містом він налагодив постачання продуктів харчування та палива, було впорядковано та розчищено вулиці та річку Смоч, відновлено роботу лікарні. З ініціативи Г. Мартинця при магістраті створено громадську раду. Офіційними мовами визнано українську, німецьку та польську [13, С. 212].

У лютому 1916 р. австрійська влада надала дозвіл на заснування у Володимирі-Волинському української чотирикласної народної школи. Водночас у окремих джерелах цей навчальний заклад означено також як спільну українсько-єврейську школу¹⁸. Про учнів єврейської національності дізнаємося й з листа керівника шкільного комітету Є. Черановського до І. Крип'якевича від 15 квітня 1916 р. Він, зокрема, зазначав, що євреї становили більшість серед учнів школи, сприяли її переповненню, а тому існувала потреба пошуку просторішого приміщення¹⁹. Слід зауважити, що твердження Є. Черановського щодо домінування учнів єврейської національності мали підстави, адже аналіз записів у шкільному журналі учнів 1—3 класів свідчить про наявність щонайменше 80 % євреїв серед них²⁰.

Станом на травень 1916 р. українська школа вже функціонувала в Луцьку й налічувала 100 учнів української національності [46, С. 172]. У Ковелі діяла єврейська школа та поставала польська. Українську школу не організували у зв'язку з мізерною кількістю учнів відповідної національності²¹. У перший день липня 1916 р. відбулось відкриття української школи в Любомлі, що зумовило певну напруженість у стосунках між українцями та поляками²². На Любомльщині українські народні школи постали у грудні 1916 р. у селах

¹⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 6.

¹⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 4.

¹⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 429. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; ЦДІАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 42; Спр. 20. Арк. 4.

¹⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7.

¹⁹ Там само. Спр. 9. Арк. 9.

²⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 519. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 10—15, 16—28, 30—37.

²¹ ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22; Спр. 15. Арк. 74, 94.

²² Там само. Спр. 15. Арк. 56—59.

Підгородне, Згорани та Куснище. О. Каліщук зазначає, що впродовж 1916—1918 рр. січові стрільці, за різними підрахунками, відкрили в регіоні від 150 до 250 українських шкіл [12, С. 13].

Польська національна група, яка фактично очолювала місцеву адміністрацію за австрійської окупації, розгорнула в західних повітах Волинської губернії активне громадське життя. Так, після зайняття Володимира-Волинського австрійськими військами 1915 р. тут виник Польський громадянський комітет, яким керували Т. Кшижановський та Т. Двораковський [30, С. 142; 36, С. 406]. Від 1916 р. на Волині розпочинає діяльність товариство «Польська шкільна матір», закладаючи мережу освітніх осередків. У межах теренів, підконтрольних російським військам, ця структура функціонувала як «Польська матір на Русі». Натомість у Володимир-Волинському та Ковельському повітах, які перебували під окупацією австрійців, діяльність провадила «Шкільна матір на Волині». Цією структурою керував згадуваний вище Т. Кшижановський. Обидві організації постали синхронно та самостійно і працювали в єдиному напрямі — поширення польської освіти та культури [30, С. 142; 36, С. 406; 47, С. 5].

Підросійська Волинь у 1916 р.: цивільне і воєнне життя. Навесні 1916 р. австрійці розбудовували оборонні рубежі, а росіяни, бажаючи відновити свою присутність на теренах західних повітів Волинської губернії, готувались до контрнаступу під керівництвом новопризначеного командувача Південно-Західного фронту генерала О. Брусилова. Уже на початку червня того ж року терени Волинського краю охопила наступальна операція російських військ на усьому фронті від Луцька до Чернівців, відома як Брусиловський (Луцький) прорив (22 травня (4 червня) — 7(20) вересня 1916 р.) [7, С. 118—128; 15, С. 298]²³.

Упродовж кількох днів військам О. Брусилова вдалось повернути контроль над Луцьком. Повторний перехід цього повітового міста під панування російської адміністрації зумовив згортання тут активності легіону УСС. «З відворотом союзних військ з-під Луцька примушений був комісаріат двинути свою діяльність та змінити місце осідку. Важкий сум наляг на душу тих, що мовчки збирали по кімнатах книжки, брошури та шкільні прилади, щоби за кілька годин опустити може на завсіди місце піврічної праці», — писав один із керівників Володимир-Волинського магістрату в роки Великої війни Л. Мишуга на сторінках галицького часопису «Діло» (1917, 30 берез., С. 2).

Спроби австрійських військ здійснити швидкий контрнаступ не були успішними. Водночас варто відмітити їхні успіхи в будівництві ефективних оборонних смуг, які зупинили наступальну операцію росіян. У складі багатонаціонального австро-угорського війська продовжували воювати польські легіони, які на початку липня, ціною великих втрат, стримували російські війська

²³ Див. більше: Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети. Упоряд. І. Пасюк. Луцьк, 2006; Брусилов А.А. Мои воспоминания. Москва, 1983.

під с. Костюхнівка (нині Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.) для забезпечення відступу австрійців.

Виснажливими для обох сторін видалися бої в районі так званого Червищенського плацдарму поблизу сіл Оленіно та Рудка-Червищенська (у заплаві р. Стохід), який був утворений у липні 1916 р. унаслідок наступу військ 3-ї російської армії. З плацдарму, який мав 8,3 км в довжину та 3,2 км у глибину, росіяни здійснили кілька невдалих спроб наступу на Ковель. Від осені 1916 р. лінія фронту на Волині стабілізувалась по річці Стохід, яка стала для вояків обох ворожих армій братською могилою [15, С. 294—302]. Отже, росіянам не вдалось розвинути наступ і зайняти Ковель та Володимир-Волинський, які надалі залишились у сфері впливу австрійців, а тому твердження про помітний вплив Брусиловського прориву на розвиток російсько-австрійського протистояння є суттєво перебільшеними. З кінця 1916 р. воєнні дії характеризувалися здебільшого позиційними боями²⁴.

Австро-російська конфронтація 1916 р. на Волині стала справжньою гуманітарною катастрофою для місцевого населення, адже призвела до руйнування селянських господарств і розорення людної. Нерідко волинян залучали до тилкових робіт по обидва боки фронту, а також застосовували щодо них несправедливі реквізиції продовольства та худоби [15, С. 306—307]. У таких умовах важлива роль і далі належала харитативним структурам, які продовжували допомагати цивільним і військовим у східній частині Волині. Так, після відступу російської армії та проведення відповідних евакуаційних заходів на теренах Волинської губернії загальна кількість стаціонарних медичних закладів Червоного Хреста напередодні Брусиловського прориву 1916 р. становила 56 одиниць, що було на 39 менше, ніж у вересні попереднього року²⁵. У Волинському краї функціонували також шпиталі, які були безпосередньо підпорядковані російському військовому командуванню, зокрема 198-й польовий запасний у Здолбунові, 439-й пересувний в Острозі, Рівненський військовий шпиталь та ін.²⁶

Біженці і розорене місцеve населення на початку 1916 р. продовжували отримувати матеріальну підтримку від Комітету Південно-Західного фронту Всеро-

²⁴ Завершальні бої на Червищенському плацдармі, створеному росіянами на лівому березі р. Стохід у липні 1916 р., відбулись у першому кварталі 1917 р. Німецькі та австрійські війська, бажаючи швидко витіснити противника, використовували сучасні бойові засоби аж до застосування хімічної зброї. Російські підрозділи не мали належного захисного спорядження, тому не були готові до такого розвитку подій, зазнаючи суттєвих втрат. У науковій літературі можемо знайти відомості про загибель 8—12 тис. солдатів 3-ї російської армії. Після відступу росіян із Червищенського плацдарму інтенсивні бої на Волині припинилися, а у революцію Волинь увійшла й надалі розділеною фронтом по р. Стохід [15, С. 301; 48, С. 125].

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 456 зв. — 458.

²⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. 108. Оп. 1. Спр.1—2; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1—3; Ф. 649. Оп. 1. Спр. 3, 5, 8, 10—11.

сійського земського союзу на Волині [37, С. 118—119]. «...Важко передати картину обдертих, майже голих дітей, часто й дорослих. Особливо гостра потреба у взутті. Діти цілу зиму зовсім не бачать свіжого повітря, адже немає в чому вийти на вулицю; дорослих знаходиш у напівзотлілій від поту та бруду білизні, не рахуючи наявності комах; хворих дітей накривають брудними ганчірками і просто рогожею... У численних хатах, наражаючи себе на небезпеку в сенсі зараження хворобою, знаходять вони (*працівники ВЗС* — авт.)... хворих, як заразних, так і зовсім недужих, одягнених в якісь лахміття... Ситуація насправді жахлива...», — писав у службовій записці про ситуацію на Волині співробітник Всеросійського земського союзу А. Тананаєв у лютому 1916 р. [5, С. 440—442].

У березні 1916 р. у північному районі Волинської губернії функціонували 19 підрозділів відділу допомоги населенню, постраждалому від війни Комітету ПЗФ ВЗС: районне управління, харчові загоны, заклад для перебування маленьких дітей, хлібопекарні, бійня, молочна ферма, лазня, пральня, лісорубна та військово-робітнича артілі, майстерня ремонту та ремесла тощо²⁷. До осені 1916 р. Комітет ПЗФ ВЗС задля працевлаштування місцевого населення облаштував приблизно 20 ремонтних, взуттєвих, швейних, вишивальних та інших майстерень. Зокрема, у Сарнах і Шумську функціонували майстерні, які на замовлення лазневих загонів Комітету ПЗФ ВЗС ремонтували білизну та взуття [20, С. 34].

В останні три роки війни сконцентрував свою увагу на допомозі біженцям і Волинський губернський комітет ВЗС. Так, 8 січня 1916 р. газета «Жизнь Волини» повідомляла про те, що Житомирська повітова ліквідаційна комісія передала в розпорядження Волинського губернського комітету ВЗС усе зерно, яке було придбане в місцевого населення під час «евакуаційної паніки». Останній передав його на потреби біженців [23, С. 209].

1916 року на теренах східних повітів Волинської губернії до справ санітарного забезпечення цивільного населення та війська долучався також Всеросійський союз міст. Так, у другій половині липня того ж року співробітник цієї структури Л. Ласький опікувався асенізаційним обозом, який обслуговував підрозділи 8-ї російської армії, що перебували на той час у Луцьку²⁸. Водночас при Рівненському комітеті ВСМ задля надання правової допомоги особам, постраждалим від воєнних дій, постав юридичний відділ²⁹.

У досліджуваній період продовжили свою діяльність і національні допомогіві організації. Так, 1 жовтня 1916 р. з 8 тис. біженців, які перебували під опікою польського ЦГК на Волині, 72,2 % отримали харчову допомогу, 23,9 % — підтримку в забезпеченні помешканням, а 13,8 % — одяг [25, С. 104]. Важливими напрямками діяльності ЦГК на Волині стало надання освітніх послуг і тимчасового житла дітям польської національності. Станом на березень 1916 р. ЦГК забезпечував на Волині вісім притулків: в Житомирі, Рівному,

²⁷ ЦДАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1785. Арк. 192.

²⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1287. Арк. 43.

²⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. 548. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4—6, 33, 44, 53.

Тайкурах, Анаполі, Ізяславі, Малих Пузирках, Шпанові та Лугинах. Тоді ж утримував на Волині дитячі садки («захоронки»), зокрема в Рівному, Здолбуніві та Новому Заводі³⁰. Організація допомагала також біженцям польської національності з працевлаштуванням³¹ [25, С. 106; 26, С. 146].

Харитативну діяльність провадили й інші польські осередки. Так, станом на 1916 р. Комітет (відділ) допомоги малозабезпеченим сім'ям поляків, створений ще в червні 1915 р. у Житомирі, надав матеріальну допомогу близько 700 особам, а також утримував їдальню, обіди в якій продавались за низькими цінами, а найбідніші відвідувачі могли харчуватися безоплатно [49, С. 37]. Значно розширило свою роботу на Волині й ПТДЖВ, яке наприкінці листопада 1916 р. налічувало уже 16 відділів [25, С. 78].

Помітну активність в Овручі проявляв на початку 1916 р. Єврейський комітет допомоги біженцям [24, Дод. 1.19]. У той самий час у Новограді-Волинському працювало відділення Петроградського комітету допомоги євреям, постраждалим від воєнних дій. Продовжував свою діяльність і Київський комітет Товариства допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій³². 1916 року в Рівненському, Кременецькому та Сарненському повітах Волинської губернії та деяких пунктах зазначений комітет обслуговував понад 10 тис. біженців і стільки ж розореного місцевого єврейського населення. Він матеріально підтримував дітей солдатів-євреїв Південно-Західного фронту, виділяв кошти на забезпечення юдеїв пасхальною їжею. Крім того, уповноважені комітету на місцях закуповували борошно для централізованого виготовлення маці³³.

Отже, нагромаджений помітний фактичний матеріал, наявні дослідження з історії Волині в роки Великої війни спонукають до глибшої концептуалізації та узагальнення. У висвітленні перебігу та в оцінці бойових дій (зокрема Брусилівського прориву 1916 р.) простежується вплив радянської (російської) історіографії. Так, в літературі російська армія часом описана як «своя», а австрійська — «чужа». Цивільне життя залишається менш вивченим у порівнянні зі збройним протистоянням. Під час дослідження ситуації у західних повітах Волинської губернії, які наприкінці 1915 р. потрапили під австрійську окупацію, дослідники концентрують увагу здебільшого на висвітленні діяльності в краї легіону Українських січових стрільців, оминаючи питання організації та функціонування тимчасової адміністрації, а також інші політичні, господарські і суспільні процеси.

Упродовж 1914—1916 рр. Волинь постійно була ареною бойових дій. Двічі відбувались масштабні зміни лінії фронту. Від початку серпня 1914 р. до початку червня 1915 р. тривали постійні та наполегливі спроби австрійців здійснити прорив углиб Волині. Влітку 1915 р. їм удалося зайняти приблизно третину

³⁰ AAN. Zesp. 51. Sygn. 130. S. 23.

³¹ Там само. S. 116.

³² Держархів Київської обл. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 373. Арк. 1, 4.

³³ Там само. Арк. 5—6 зв.

губернії. А вже наступного року російська імператорська армія змогла, завдяки неспівмірним зусиллям, відвоювати невелику територію Волині, зокрема місто Луцьк. Обидві протиборчі сили завдали суттєвої шкоди краю. Росіяни евакуювали власне населення вглиб імперії та руйнували інфраструктуру, що потенційно могла дістатися австрійцям. Органи влади і державні установи також виїхали. Економіка регіону зазнала краху. Ті волиняни, що відмовились покидати власні домівки, опинились у скруті. Їм на допомогу прийшли численні загальнодержавні громадські організації й товариства за етнічними ознаками (польські, єврейські, чеські), сформовані ще на початку війни.

На зайнятих австрійцями теренах політична та економічна ситуація виглядала дещо краще. Окупаційна влада намагалась схилити на свою сторону місцеве населення. На адміністративні посади призначали вихідців із Галичини. На Волинь спрямовано Українських січових стрільців і Польські легіони. У Львові виникло Бюро культурної помочі на чолі з І. Крип'якевичем, що підтримувало освітні та культурні ініціативи на окупованій частині Волині. Для надання допомоги волинським полякам також виникали відповідні організації. В умовах війни актуалізувалось національне самоусвідомлення усіх груп населення краю, що нерідко призводило до конфліктних ситуацій. У наступні роки це трансформувалось у відкрите збройне протистояння за кордони в контексті творення нової мапи Центрально-Східної Європи.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Vermenych, Ya.V. Volynska huberniia. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V. Kyiv: Naukova dumka, 2003 [in Ukrainian].
[Верменич Я.В. Волинська губернія. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ, 2003].
2. Kostrytsia, M., Kondratiuk, R. Volynska huberniia. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=27564 [in Ukrainian].
[Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Волинська губернія. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=27564 (дата звернення: 01.07.2022)].
3. Pryschera, O.P. Mista Volyni u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. Rivne, 2010 [in Ukrainian].
[Прищера О.П. Міста Волині у другій половині XIX — на початку XX ст. Рівне, 2010].
4. Demianiuk, O.J. Vijskovo-politychni aspekty rozvytku Volynskoi hubernii u 1914—1921 rr. Luts'k: Tverdynia, 2011 [in Ukrainian].
[Дем'янюк О.Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914—1921 рр. Луцьк: Твердиня, 2011. С. 49—50].
5. Reient, O. (Ed.) Velyka vijna 1914—1918 rr. i Ukraina. U 2 kn. Kn. 2. Movoju dokumentiv ta svidchen. Kyiv: Klio, 2015 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2. Мовою документів та свідчень / Відп. ред. О. Реєнт. Київ, 2015].
6. Reient, O., Serdiuk, O. Persha svitova vijna i Ukraina. Kyiv: Heneza, 2004 [in Ukrainian].
[Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ, 2004].

7. Reient, O. (Ed.) Velyka vijna 1914—1918 rr. i Ukraina. U 2 kn. Kn. 1. Ist. Narysy. Kyiv: Klio, 2014 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Іст. нариси. Упоряд. О. Реєнт. Київ, 2014].
8. Bernadskyj, B. Volyn u roky Pershoi svitovoi vijny: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Lviv, 1999. [in Ukrainian].
[Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 1999].
9. Denysiuk, V. Orhany miskoho samoupravlinnia v Lutsku pid chas Pershoi svitovoi vijny. *Naukovyj visnyk Skhidnoieuropejskoho natsionalnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Istorичni nauky*. 2016. 13: 52-58 [in Ukrainian].
[Денисюк В. Органи міського самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Історичні науки. 2016. № 13].
10. Denysiuk, V. Zhyttia ta diialnist Vasylia Fedorovycha Maliavchyka. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Liuboml ta Liubomlshchyna v ukrainskij ta ievropejskij istorii. Naukovyj zbirnyk*. 2017. 63: 519-522 [in Ukrainian].
[Денисюк В. Життя та діяльність Василя Федоровича Малявчика. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії: наук. зб.* Вип. 63. Луцьк, 2017].
11. Zabrovarnyj, B.J., Mykhajliuk, O.H. *Ukrainske selo v roky Pershoi svitovoi vijny*. Luts'k: Nadstyria, 2002 [in Ukrainian].
[Заброварний Б.І., Михайлюк О.Г. Українське село в роки Першої світової війни. Луцьк, 2002].
12. Kalischuk, O.M. Rol halytskoi intelihentsii v natsionalno-kulturnomu vidrodzhenni ukrainsiv Volyni (1914—1918 roky): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Lviv, 2003 [in Ukrainian].
[Каліщук О.М. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914—1918 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2003].
13. Skalskyj, V. Miski holovy Volodymyra-Volynskoho (1915—1923 rr.). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Misto Volodymyr-Volyn's'kyj ta Pobuzhzhia u svitovij ta ukrains'kij istorii. Naukovyj zbirnyk*. 2015. 55: 211-217 [in Ukrainian].
[Скальський В. Міські голови Володимира-Волинського (1915—1923 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії: наук. зб.* Вип. 55. Луцьк, 2015].
14. Kharuk, A. Povitriani boi v nebi Volyni v roky Pershoi svitovoi vijny (iz istorii Osoblyvoi aviahrupy). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kovel i kovelchany v istorii Ukrainy ta Volyni*. 2003. 1: 335-338 [in Ukrainian].
[Харук А. Повітряні бої в небі Волині в роки Першої світової війни (із історії Особливої авіагрупи). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф.* Ч. 1. Луцьк, 2003].
15. Shabala, Ya. Persha svitova vijna. *Ukrains'ka revoliutsiia (1914—1921 rr.)*. Zakhidne Polissia: istoriia ta kul'tura. Lutsk, 2012. 294-341 [in Ukrainian].
[Шабала Я.М. Перша світова війна. Українська революція (1914—1921 рр.). Західне Полісся: історія та культура / Наук. ред. В.К. Баран. Луцьк, 2012].
16. Bilobrovets, O. Diialnist polskykh orhanizatsij dopomohy postrazhdalym vid voiennykh dij v Naddniprianskij Ukraini na pochatku Pershoi svitovoi vijny. *Materialy VII Volynskoi*

- Vseukrainskoi istoriko-kraieznauchoi konferentsii* (Zhytomyr, 7—8 lystop. 2014 r.). Zhytomyr, 2014. 34-37 [in Ukrainian].
[Білобровець О. Діяльність польських організацій допомоги постраждалим від воєнних дій в Наддніпрянській Україні на початку Першої світової війни. *Матеріали VII Волин. Всеукр. іст.-краєзнав. конф.* (Житомир, 7—8 листоп. 2014 р.). Житомир, 2014].
17. Donik, O.M. Diialnist hromadskykh orhanizatsij i tovarystv u spravi dopomohy vijskovym ta tsyvil'nomu naselenniu v Ukraini u roky Pershoi svitovoi vijny (1914—1918 rr.). *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* 2002. 4: 155-182 [in Ukrainian].
[Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914—1918 рр.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2002. Вип. 4. С. 155—182].
 18. Donik, O.M. Hromadska blahodijnist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi vijny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* 2005. 9: 61-86 [in Ukrainian].
[Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 61—86].
 19. Donik, O.M. Funktsionuvannia hromadskykh orhanizatsij u spravi dopomohy armii u tsyvil'nomu naselenniu. Velyka vijna 1914—1918 rr. i Ukraina. U 2 kn. Kn. 1. Ist. Narysy. Kyiv: Klio, 2014 [in Ukrainian].
[Донік О.М. Функціонування громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню. Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Іст. нариси. Київ, 2014].
 20. Donik, O.M. Vserosijskij zemskij soiuz v Ukraini: struktura, napriamy ta rezultaty diialnosti. *Ukrainskij istorichnyj zhurnal.* 2014. 3: 22-37 [in Ukrainian].
[Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал.* 2014. № 3. С. 22—37].
 21. Donik, O.M. Humanitarna skladova diialnosti Vserosijskoho soiuzu mist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi vijny. *Problemy istorii Ukrainy XIX — poch. XX st.* 2014. 23: 163-173 [in Ukrainian].
[Донік О.М. Гуманітарна складова діяльності Всеросійського союзу міст в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.* 2014. Вип. 23].
 22. Zhvanko, L.M. Sotsialni vymiry Ukrainskoi Derzhavy (kviten — hruden 1918 r.). Kharkiv: Prapor, 2007 [in Ukrainian].
[Жванко Л.М. Соціальні виміри Української Держави (квітень — грудень 1918 р.). Харків, 2007].
 23. Zhvanko, L. Bizhenstvo Pershoi svitovoi vijny v Ukraini: dokumenty i materialy (1914—1918 rr.). Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914—1918 рр.). Харків, 2010].
 24. Zhvanko, L. Bizhentsi Pershoi svitovoi vijny: ukrainskij vymir (1914—1918 rr.). Kharkiv, 2012 [in Ukrainian].
[Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914—1918 рр.). Харків, 2012].
 25. Kozhenovskij, M. Za Zolotymy voritmy. Suspilno-kulturna diialnist poliakiv u Kyievi v 1905—1920 rokakh. Kyiv: Dukh i litera, 2015 [in Ukrainian].
[Коженьовський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905—1920 роках. Київ: Дух і літера, 2015].
 26. Korzeniowski, M. Uchodźcy z Królestwa Polskiego na Wołyniu w latach 1915—1918. *Ucrainica Polonica.* 2004. 1: 136-149 [in Polish].

27. Mondzik, M., Kozhenovskij, M., Liataviets, K., Tarasiuk, D. Poliaky v Tsentralnij ta Skhidnij Ukraini u 1832—1921 rr. Kyiv: Nika-Tsentr, 2017 [in Ukrainian].
[Мондзік М., Коженьовський М., Лятавець К., Тарасюк Д. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832—1921 рр. Київ: Ніка-Центр, 2017].
28. Mądzik, M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej. *Ucrainica Polonica*. 2004. 1: 112-120 [in Polish].
29. Mądzik, M. Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej. Lublin: UMCS, 2011 [in Polish].
30. Mędrzecki, W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917—1921. *Metamorfozy społeczne*. Żarnowski, J. (Ed.). Warszawa, 1997. pp. 137-170 [in Polish].
31. Pater, I. Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti. Lviv, 2000 [in Ukrainian].
[Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000].
32. Razyhrayev, O. Po obydvа boky frontu. Hromadski orhanizatsii na Volyni v roky Velykoi vijny: 1914—1918 rr. Lutsk: Vezh-Druk, 2018 [in Ukrainian].
[Разиграев О. По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Великої війни: 1914—1918 рр. Луцьк: Вежа-Друк, 2018].
33. Ratsilevych, A. Orhanizatsijne oformlennia ukrainskoho natsionalnogo rukhu na Volyni (berezen—cherven 1917 r.). *Volynski istorychni zapysky*. 2010. 4: 20-29 [in Ukrainian].
[Рацілевич А. Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень—червень 1917 р.). *Волинські історичні записки*. 2010. Вип. 4. С. 20—29].
34. Sejko, N. Fundatsiia kniazhny Tetiany Mykolaivny yak dobrochynna orhanizatsiia periodu I svitovoi vijny. *Visnyk Zhytomyr'skoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*. 2003. 13: 164-167 [in Ukrainian].
[Сейко Н. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброточинна організація періоду I світової війни. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2003. № 13. С. 164—167].
35. Demianiuk, O.J. Rozghortannia bojovykh dij na terytorii Volynskoi hubernii u 1915 r. *Vijskovo-naukovyy visnyk*. 2013. 20: 40-51 [in Ukrainian].
[Дем'янюк О.І. Розгортання бойових дій на території Волинської губернії у 1915 р. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 40—51].
36. Durka, J. Echa pierwszej wojny światowej w publicystyce «Przeglądu Wołyńskiego» (1924—1932). *Mało znana I wojna światowa*. Smoliński, A. (Ed.). Grajewo, 2018. 399-414 [in Polish].
37. Klischynskij, P.V. Hromadsko-blahodijna robota pidrozdiliv Vserosijskoho zemskoho soiuzu u Pravoberezhnij Ukraini v roky Pershoi svitovoi vijny (1914 — liutyj 1917 rr.). *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu*. 2012. 5: 116-124 [in Ukrainian].
[Кліщинський П.В. Громадсько-благодійна робота підрозділів Всеросійського земського союзу у Правобережній Україні в роки Першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету*. 2012. № 5. С. 116—124].
38. Haj-Nyzhnyk, P. Fedir Shtejnhel — metsenat, hromads'ko-politychnyj diiach, posol Ukrain'skoi Derzhavy v Nimechchyni. *Dyplomatychna ta konsulska sluzhba u vymiri osobystosti*. Kyiv, 2016. 95-124 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Федір Штейнгель — меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. Київ, 2016. С. 95—124].
39. Kuzmina, I. Diialnist komitetu Pivdenno-zakhidnogo frontu Vserosijskoho soiuzu mist pid chas holovuvannia Fedora Shtejnhelia (1915—1917 rr.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzbenntia, poshuky*. 2013. 22: 329-348 [in Ukrainian].

- [Кузьміна І. Діяльність комітету Південно-західного фронту Всеросійського союзу міст під час головування Федора Штейнгеля (1915—1917 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 329—348].
40. Korzeniowski, M., Latawiec, K., Gabrys-Slawińska, M., Tarasiuk, D. *Leksykon uchodźstwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej*. Lublin, 2018. 43-46 [in Polish].
41. Kravchenko, O.V. Oleksiiv's'kyj holovnyj komitet: dopomoha ditiam-syrotam na pochatku XX st. *Hurzhiiv's'ki istorychni chytannia*. 2013. 6: 156-158 [in Ukrainian].
[Кравченко О.В. Олексіївський головний комітет: допомога дітям-сиротам на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 156—158].
42. Rappaport, B. *Sarat i rewolucja (trzy lata za frontem rosyjskim)*. Warszawa, 1919 [in Polish].
43. Korzeniowski, M., Mądzik, M., Tarasiuk D. *Tużaczy los: Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*. Lublin, 2007 [in Polish].
44. Zhvanko, L. Protsees formuvannia etnichnykh komitetiv dopomohy bizhentsiam na ukrainskykh zemliakh u roku Pershoi svitovoi vijny. *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*. 2014. 3: 38-55 [in Ukrainian].
[Жванко Л. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 38—55].
45. Shulha, S. *Chekhy v Zakhidnij Volyni: vid oselennia do reemihratsii*. Lutsk: Vezha-Druk, 2018 [in Ukrainian].
[Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018].
46. Kramar, Yu. *Zakhidna Volyn 1921—1939 rr.: natsional'no-kul'turne ta religijne zhyttia*. Lutsk: Vezha-Druk, 2015 [in Ukrainian].
[Крамар Ю. Західна Волинь 1921—1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк: Вежа-Друк, 2015].
47. *Polska Macierz Szkolna na Wołyniu*. Równe, 1938 [in Polish].
48. Hulko, H. Malovidoma storinka Pershoi svitovoi vijny na Volyni. *Chervyschens'kyj platsdarm. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Persha svitova vijna na Volyni ta Volyn's'komu Polissi. Naukovyj zbirnyk*. 2016. 58: 121-128 [in Ukrainian].
[Гулько Г. Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині. Червищеньський плацдарм. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник*. Вип. 58. Луцьк, 2016. С. 121—128].
49. Bilobrovets, O. *Dopomoha polskoi hromady Volyni bizhentsiam v roku Pershoi svitovoi vijny. Materialy vseukrainskoi naukovoi konferentsii «Vijny i zbrojni konflikty u Skhidnij Yevropi v XX — na pochatku XXI stolit»* (Zhytomyr, 22 trav. 2015 r.). Zhytomyr, 2015. 36-38 [in Ukrainian].
[Білобровець О. Допомога польської громади Волині біженцям в роки Першої світової війни. *Матеріали Всеукр. наук. конф. «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX — на початку XXI століть»* (Житомир, 22 трав. 2015 р.). Житомир, 2015. С. 36—38].

Received / Надійшла 08.01.2023

Oleh RAZYHRAJEV

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of World History Lesya Ukrainka
Volyn National University (Lutsk, Ukraine)

PhD in History of Maria Curie-Skłodowska University (Lublin, Poland)

razygraev@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0480-6936>

Vitaliy SKALSKY

Candidate of Historical Sciences, The Ukrainian Research Institute
of Archival Affairs and Record Keeping, director (Kyiv, Ukraine)

skalskyw@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0270-264X>

VOLYN IN 1914—1916:

MILITARY-POLITICAL AND CIVILIAN LIFE

The purpose of the research is an attempt to generalize the military-political and civil life of Volyn in 1914—1916. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special historical research methods, including problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical, and others. **The scientific novelty** is that the authors try to rethink the events of the Great War on the territory of Volyn, considering the military-political events and civilian life in the region not separately but in the complex. **Conclusions.** The historiography of the history of Volyn in 1914—1918 is considerable; historians have accumulated a lot of factual material. However, a deeper conceptualization and generalization are currently lacking. In some places, the influence of Soviet (Russian) historiography can be traced. Civilian life remains less studied compared to military life. Prolonged military operations in Volyn during 1914—1916 and the establishing of front lines in the region caused significant damage to the region. The economy of the region collapsed. All kinds of state and ethnic aid organizations were active. The political and economic situation looked somewhat better in the territories occupied by the Austrians. The occupation authorities tried to sway the local population to their side and therefore did a lot to improve the socio-political and economic situation of Volyn residents. During the war, the national self-awareness of all population groups of Volyn was actualized, which often led to conflict situations. In the following years, it already transformed into an open armed confrontation for the state borders in the context of the creation of a new map of Central-Eastern Europe.

Keywords: *Volyn, Great War, occupation, Russian Imperial Army, Austro-Hungarian Army, civilian life.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.068>
УДК 94(477.51)

Інна НЕПОТЕНКО

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ музейної та науково-фондової діяльності
Національний архітектурно-історичний заповідник
«Чернігів стародавній» (Чернігів, Україна)
nepriv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9045-8223>

ВІД ПРИСЛУГИ ДО ДОМРОБІТНИЦІ: ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В 1920-х рр. (на прикладі Чернігова)

Мета — розкриття основних тенденцій і характерних особливостей життя домробітниць у Чернігові в період 1920-х років, коли відбувалися процеси переформатування суспільно-політичного устрою, упровадження нової ціннісної системи та вибудовування укладу життя в умовах нормованих правил. **Методологія** ґрунтується на підходах і методах соціальної історії, історії повсякденності та мікроісторії, а також міждисциплінарних методах: статистико-аналітичному й історико-психологічному. **Висновки.** Окреслено основні складові соціальної політики щодо домробітниць, основні проблеми, які увиразнились у процесі її впровадження. Показано процес еволюції соціального статусу від прислуги до радянської домробітниці, а також охарактеризовано чинники, що впливали на його формування: нова економічна політика, категорії роботодавців, урбанізація, зовнішні та внутрішні катаклізми початку ХХ ст. Проаналізовано законодавчу базу щодо порушеної проблеми й доведено важливу роль запровадження нормативних документів для побудови трудових відносин між господарями і прислугою, а згодом між працедавцями та домробітницями. На прикладі Чернігова з'ясовано, що в небажанні сплачувати

Цитування: Непотенко І. Від прислуги до домробітниці: трансформації повсякденного життя в 1920-х рр. (на прикладі Чернігова). *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 68—81. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.068>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

страхові внески, котрі сприймалися як додаткові витрати, роботодавці всіляко ухилялися від прийняття на роботу домробітниць через біржі праці. Це ускладнювало їхнє офіційне працевлаштування, а отже, породжувало високий рівень безробіття й невідповідність між наданими біржам праці і профспілкам повноваженнями у ході реалізації соціальної політики 1920-х років і фактичним станом речей. На основі статистичних документів окреслено складнощі у з'ясуванні реальної чисельності домробітниць. Визначено їх соціальний склад і матеріально-побутові умови життя. Показано, що модифікацій зазнав і позаробочий час домробітниць, який регулювався політикою радянського керівництва і був спрямований на формування «правильного» бачення й підтримку нового курсу влади.

Ключові слова: *домробітниця, профспілка, соціальна адаптація, страхові внески, формат трудових відносин, Чернігів.*

Кожна епоха продукує власну символічну систему, просторові образи та поведінкові норми. У цьому контексті 1920-ті роки стали періодом найекстремальнішого повсякдення, продиктованого управлінськими рішеннями; «відкритою» ідеологією, яка видозмінювалася не лише за рахунок догм, а й повсякчасних дій і вчинків; впливом держави на трансформування буденних реалій; формуванням масової свідомості; поступовим перетворенням ненормального в нормальне; адаптацією та намаганням відчувати себе частиною радянського суспільства. Аналіз щоденних практик — це невід'ємна складова розуміння макроісторичних процесів через мікроісторію, особливо в екстраординарний час, період тотальних змін під тиском виступів і протестів, перегляд ціннісних орієнтирів у межах нових рамкових правил; з'ясування концепту співіснування традиційного й модифікованого, способів витіснення узвичаєного, шляхом підміни понять і визначення смислових структур у стало-змінному міському середовищі; розкриття впливу матеріального (світу речей) на свідомісне. Це погляд крізь призму задекларованого на реалії його практичного втілення. У цьому контексті соціальний зріз окремої категорії населення (домробітниця) конкретного локусу — один із можливих векторів дослідження.

Порушена проблема не стала спеціальним предметом наукового інтересу українських дослідників. У сучасному вітчизняному історіографічному просторі фокус уваги зосереджено на вивченні соціальної політики періоду непу з перспективи переосмислення усталених концептів, а також станового підходу, як-от соціальне страхування робітників [1, С. 251—270], проблеми їх працевлаштування [2, С. 306—321], соціальне обличчя вчительства [3, С. 138—161], становище інтелігенції [4]. Окремі праці щодо обраної тематики представлені у зарубіжній історіографії. Зокрема, 2012 р. була захищена єдина дисертація, присвячена феномену домробітниць у період сталінізму, де розкрито соціальний контекст та образ домробітниць у символічному світі радянської культури [5]. Серед іншого, сучасний дослідницький інтерес зосереджено на вивченні соціальної політики міжвоєнного періоду з точки зору феноменологічного підходу [6]. У період розвитку радянології у працях американських та європейських фахівців обрану дослідницьку проблему розглянуто опосередковано, крізь при-

зму аналізу радянських буднів, регульованих партійним керівництвом і в межах радянської ідеології [7, С. 230—255; 8]. Отже, відсутність спеціальних досліджень в Україні щодо життя домробітниць у переломний період за часів екстремальної повсякденності, погляд на проблему кризь призму оновлення загальноприйнятих концепцій, необхідність заповнення методологічного вакууму зумовили спрямування наукового пошуку у цьому напрямі.

Після кількарічних воєнних перипетій, змін влади і невизначеності налагодження мирного побутування в умовах екстремального повсякдення 1920-х років відбувалося на фоні кризи усіх сфер життєзабезпечення міста, позначившись і на структуруванні соціального простору. Реаліями стали голод, злидні, безпритульність, розруха. У новостворених владних колах соціальні проблеми розглядалися насамперед як наслідок нерівності, щоразу підкреслюючи згубність соціальних пережитків минулого й необхідність змін, виправдовуючи обрані способи вирішення соціальної кризи, що були віддзеркаленням політичного бачення наявних труднощів і непримиренності. Були впроваджені соціальні модифікації, переформатування системи стратифікації суспільства з появою нових прошарків у рамках уніфікації побутування та ідеологічного наповнення. На практиці ж відбувався поділ суспільства на своїх і чужих (перерозподіл соціальних гарантій, зокрема житла, одних за рахунок інших — «ущільнення», надання покинутих «буржуазією» квартир тощо). Трактування політики конфіскацій і нормування для «широких мас» зводили у площину рівності й допомоги малозабезпеченим. Основою соціальної системи стало страхування (з безробіття, тимчасової втрати працездатності, інвалідності), що охопило в основному трудящих (хто працював за наймом), які визначали образ радянської людини [9]. На відміну від дореволюційного періоду, коли соціальна допомога надавалася на громадських засадах, у 1920-х роках її було покладено на органи державної влади. Система соціального страхування змінювалася залежно від обраного політичного курсу.

Серед категорій населення, до яких у ході формування радянської соціальної стратифікації та переформатування суспільно-політичного устрою ставилися неоднозначно, чільне місце посідали домробітниці. Стереотипність думки породжувала двоїстість їх сприйняття. Проголошений курс на боротьбу з «нерівністю» та «експлуатацією праці» впливав на трактування будь-яких проявів «старого режиму», викликаючи осуд і безкомпромісність із боку панівної верхівки та необхідність подолання його в усіх проявах. Категорія домробітниць, уособлюючи ці принципи, не вписувалась у радянський життєвий простір, адже їх сприймали як буржуазну примху, прояв комфорту, що згубно впливає на радянську людину. В. Ленін прирівнював їх до «всіляких типів, перекинутих під час революції з одного періоду в інший» (див. [10]). Водночас установа новітньої влади не означало негайного припинення традиційного укладу життя. У перехідний період люди продовжували реалізовувати власні практики у звичний спосіб у рамках спадковості дій і складеної конфігурації міського простору, сприймаючи їх як невід'ємний елемент дійсності.

Було ухвалено низку законодавчих актів у сфері соціальної політики. Зокрема, ліквідації підлягали приватні контори з наймання працівників. Натомість їхні функції було покладено на біржі праці (профспілкові біржі праці приєднувалися до міських): облік усіх осіб, що працюють за наймом, розподіл місць серед безробітних, виплати допомоги¹. На основі Положення про страхування на випадок безробіття від 22.12.1917 з 01.02.1919 цей обов'язок покладался на роботодавців-наймачів (до місцевих кас безробітних вони мали вносити 4 % від повного заробітку постійних працівників і 6 % — сезонних). Щодо домробітниць, то на початковому етапі пропонувалось установлювати відсоток внесків не від індивідуальних заробітків, а від окладів. Працедавці зобов'язані були повідомити в касу безробітних про осіб, узятих чи звільнених з роботи, суму заробітку (зарплата й натуральна частка, що охоплює харчування і проживання на квартирі), способи оплати. Водночас вартість проживання на квартирі не мала перевищувати 30 % зарплатні². Роботодавці, за винятком наймачів домробітниць, мали сплачувати щомісячні внески в лікарняну касу та касу безробітних Чернігова за найманих працівників у підвідділ соціального страхування та охорони праці протягом п'яти днів (із 19-го до 23-го числа кожного місяця). Останні, починаючи з 24-го числа, сплачували їх в алфавітному порядку, відповідно до прізвища³. Роботодавці робили страхові внески без вирахування із зарплати. Трудові відносини робітників за наймом, зокрема домробітниць, регулювалися Кодексом законів про працю 1922 р. (укладення трудового договору, умови його розірвання, соціальне страхування). З 01.10.1925 наймачі сплачували внески соціального страхування за осіб, які працювали в їхніх домашніх господарствах, у розмірі 10 % від зарплатні (7,5 % — до фонду соціального страхування та 2,5 % — до фонду лікарської допомоги). Під час нарахування брали до уваги не фактичну зарплату конкретної людини, а середній оклад, установлений для цієї групи населення місцевим відділом профспілки народного харчування (грошова й натуральна частини)⁴.

З огляду на соціальні-політичні та економічні катаклізми 1917—1921 рр. Народний комісаріат соціального забезпечення зазнав неодноразових трансформацій. Кілька перших місяців профспілки займалися страховими фонда-

¹ О биржах труда (положение): Постановление Совета народных комиссаров Украины. Арт. 57. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1919. № 5. С. 58—60; О найме рабочих и служащих: Постановление отдела труда Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. Арт. 10. *Там само*. № 1. С. 8.

² О страховании рабочих на случай безработицы: Постановление Народного комиссариата труда. Арт. 251. *Там само*. № 23. С. 336—338.

³ Приказы по отделам: труда, народного образования, здравоохранения, продовольствия и финансов. 1919. С. 1.

⁴ Про соціальне страхування осіб, що працюють по найму в домашньому господарстві: Постанова президії Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР від 25 вересня 1925 р. Арт. 491. *Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР, що видається при керуванні справами Ради народних комісарів СРСР*. 1925. 15 жовт. № 66. С. 462.

ми, а в період воєнного комунізму ці урядові органи було ліквідовано. Важливим кроком стала постанова РНК «Про соціальне страхування осіб, які займалися найманою працею» від 11.11.1921 (у разі втрати працездатності, безробіття, смерті). Було повернуто систему соціального страхування [1, С. 255; 6, С. 23; 11, С. 163]. Крім того, відновлено роботу бірж праці як державного органу контролю та координації з безробіття і працевлаштування. Механізм співпраці полягав у необхідності реєстрації, надання довідки з колишнього місця роботи й отримання посвідчення безробітного [2, С. 306—321].

Прийняття на роботу домробітниць повз біржу праці було неприйнятним. У разі виявлення порушення губвідділ праці після перевірки губсоцстраху подавав позов на роботодавця, а після доведення його провини призначався штраф. Чи не найголовніша причина ухиляння від офіційного працевлаштування полягала в необхідності сплати роботодавцями впродовж трьох днів страхових внесків за період роботи в них домробітниць і, відповідно, у бажанні уникнути додаткових витрат⁵. Роботодавці зазвичай неохоче визнавали свою провину, виправдовуючи несплату відсутністю вільного часу, хворобами членів родини тощо. Тож після доведення факту несплати все ж мусили сплатити страхові внески, хоч і постфактум⁶.

Використання праці домробітниць у дорадянський період було звичним явищем. Продовжувалася ця практика й у 1920-ті роки. Відтепер їхніми послугами користувалася нова еліта та номенклатурники. З огляду на низьку оплату праці домробітниць, їх наймали і службовці. Виявлені адреси та прізвища мешканців Чернігова, які використовували працю домробітниць, дають змогу визначити соціальний склад роботодавців і підтвердити факт, що серед них були підприємці (зокрема власник-орендар пивоварні Фінкельберг, торговець Міркін)⁷, радянські службовці (викладач Єшин, завідувач лісовим складом Уресник).

За часів НЕПу ставлення до домробітниць зазнало певних трансформацій, адже кардинальна зміна вектора політики щодо структур життєзабезпечення, просторової організації, упровадження радянського символізму в межах нової ідеології неминуче призвели до зміни стандартів життя та пристосування до нових обставин, дисонуючи з усталеними структурами повсякдення. На хвилі нової економічної політики й легалізації приватної торгівлі з'явилося чимало торговців, яких радянське керівництво називало «непманами» (в основу відносин було покладено вимушене тимчасове співіснування-примирення з огляду на ринкову кризу, однак простежувалось їх несприйняття, а отже, поступове втілення наступальної політики). Їх зараховували до заможної категорії («середньої буржуазії»), яка також користувалася працею домробітниць. Ураховуючи неприяне ставлення до непманів, домробітниць ви-

⁵ Державний архів Чернігівської обл. (далі Держархів Чернігівської обл.). Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 17—19.

⁶ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1318. Арк. 1—10; Спр. 1621. Арк. 3—18.

⁷ Там само. Оп. 6. Спр. 186. Арк. 1.

знали незахищеною категорією населення, яка потребувала допомоги. Це стало одним із приводів залучення їх до профспілок, котрі мали відстоювати інтереси жінок. До того ж це був своєрідний спосіб включення їх до «життя по-радянськи» (шляхом лікнепів, зборів) із можливістю поступової видозміни світоглядних орієнтирів, налаштування на позитивне сприйняття нової дійсності. Проте виявилось, що з-поміж наймачів було чимало службовців (часто-густо єдиний працюючий член родини), яким, на переконання партійно-радянського керівництва, не годилося мати прислугу. Оскільки заборони на використання праці домробітниць не було, службовці пояснювали потребу в них неможливістю поєднання хатніх справ із виконанням робочих, профспілкових обов'язків, що займали увесь час. Прагнення максимального залучення містян до «радянського способу життя» вимагало рішень із новим смисловим наповненням. Було створено мережі освітніх та обслуговувальних установ (дитсадки, пральні тощо), здатних розвантажити мешканців і створити умови для обрання роботи в державних організаціях замість хатніх клопотів. Крім того, у період НЕПу дозвіл на ринкові відносини та найману працю надав можливість позиціонувати домробітниць як найману робочу силу. Однак реальне їх сприйняття і становище були дещо іншими.

З утвердженням радянської влади умови праці домробітниць не змінилися. Хоч такий стан речей їх не влаштував, однак висловити своє невдоволення стало можливим лише з поступовою видозміною політики панівної верхівки щодо хатніх працівниць шляхом включення їх до профспілкової діяльності та занурення у вир радянського життя. Вони прагнули мати вихідний день, регульовані години роботи та соціальні гарантії.

Важливим кроком стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 28.04.1926⁸. На законодавчому рівні вона визначала формат робочих відносин між працедавцем і домробітницею, коригувала правила Кодексу законів про працю й охоплювала більшість вимог домробітниць. Регулювалось питання щодо отримання елементарної освіти неповнолітніми працівницями. Передбачалося, що роботодавці мали відпускати їх до закладів лікнепу у дні та години, визначені шкільними планами, і зберігати за ними заробітну плату за цей період⁹. Однак фактично мало хто з роботодавців дотримувався цього пункту постанови. Домробітниці мали бути прийняті на роботу через посередництво біржі праці або за спільної згоди та обов'язкового страхування за рахунок працедавця. У разі виникнення суперечностей легальне працевлаштування на цих умовах уможливлювало захист прав із боку держави, яка й визначала правила

⁸ Про умови праці робітників з наймів, що виконують вдома у наймача роботу для особистого обслуговування наймача та його родини: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР. Арт. 182. *Збірник законень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 р.* 1926. 7 черв. Ч. 22. С. 358-365.

⁹ Про надання домробітникам (домробітницям) підліткам можливості відвідувати школи, щоб дістати початкову освіту: Постанова Народного комісаріату праці УСРР. Там само. 3 листоп. Ч. 30. С. 556-557.

гри. Згадана вище постанова запроваджувала перехід системи відносин роботодавець — домробітниця в офіційну площину, яка за планом радянського керівництва мала вибудовуватись у межах тих норм, що прописувалися в розрахунковій книзі чи трудовому договорі (оформлення впродовж тижня за рахунок працедавця). У розрахунковій книзі окреслювався обсяг роботи, умови праці, розмір і форма оплати (грошова, продовольча складові), перелік наданого одягу. Заборонялося здійснювати виплати тільки в натуральній формі. За короткого періоду роботи (не більше місяця) розрахункова книга не була обов'язковою. Щодо роботодавця, то він міг призначити двотижневий випробувальний термін, вимагати довідку про стан здоров'я чи направити на медичний огляд. Домробітниця, окрім окреслених хатніх справ, догляду за дітьми чи хворими, відповідала й за стан збереження меблів. У разі нічного догляду за недужими чи малолітніми, а також за понаднормову роботу (більш як 192 робочі год. на місяць згідно з Кодексом законів про працю) домробітницям передбачалася доплата. Трудовий договір можна було розірвати в будь-який час за бажанням кожної зі сторін, за винятком періоду тимчасової втрати працездатності (два тижні). Роботодавець мав повідомити домробітницю про звільнення за два тижні або виплатити суму, яка дорівнювала двотижневому заробітку, окрім втрати працездатності під час випробувального терміну, арешту понад п'ять днів чи ухиляння від виконання обов'язків. Домробітниці мали право на один вихідний щотижня (визначався індивідуально, за домовленістю)¹⁰. Однак визначені гарантії суттєво відрізнялись від реалій та частогусто так і залишалися на папері.

У 1920-х роках відбулася зміна соціального складу домробітниць. Процес урбанізації та голод сприяли переселенню чималої кількості селян до міст. Будучи некваліфікованими й неосвіченими, вони погоджувалися на будь-яку роботу задля можливості підзаробити чи отримати дах над головою. Крім того, з огляду на проголошену політику рівності та «захист трудящих», можливі містяни потрапляли в немилість до радянської влади. Одні виїздили з міста і країни, рятуючись від переслідувань, інші призвичаювались до нових обставин, шукаючи способів входження в нову дійсність, однак уже без привілеїв та забезпеченого життя. Соціальна адаптація домробітниць відбувалась за умов свідомісних суперечностей. З одного боку, злидні й матеріальна скрута штовхали їх до прийняття правил найму в обхід біржі праці, що вможлилювало звільнення з роботи без пояснень, а з іншого — бажання стати частиною радянського суспільства, долучитись до профспілкової діяльності й отримати можливість захисту власних інтересів. Перевага у прийнятті на роботу селянок породжувала безробіття серед містянок. Через відсутність власного житла чи неможливість сплачувати за нього більшість погоджувалися на майже цілодобове обслуговування (з 7-ї год до опівночі¹¹ або з 5-ї до 22-ї год [12, С. 4]).

¹⁰ Про умови праці робітників з наймів, що виконують вдома у наймача роботу для особистого обслуговування наймача та його родини. С. 358—365.

¹¹ Там само.

Зовнішні та внутрішні катаклізми початку ХХ ст. (Перша світова, революція, голод) призвели до переформатування соціальної реальності, одним із проявів чого стала поява нової категорії населення — безпритульних. Чимало дітей, залишившись без домівок та опіки дорослих, заповнили вулиці міст, переймаючи негативні сторони життя: алкоголізм, проституцію, злочинність. Безпритульність сприймали як асоціальне явище, що потребувало викорінення. З цією метою було ініційовано створення мережі дитячих будинків. Проте не всі діти здатні були жити у запропонованих умовах і призвичаїтись до радянських методів виховання, тому типовими стали втечі з дитбудинків, повернення до маргінального існування. А випускники дитбудинків і ті, хто мав бажання змінити власну соціальну дійсність, прагнули влаштуватися на роботу. Одним із можливих варіантів була хатня праця¹². Перебравшись у міста та, відповідно, не маючи захисту, освіти, а часто і знайомих, багато хто обирав шлях повій як приробіток [12, С. 4].

Домробітниця поділялася на дві категорії: одні проживали разом із роботодавцями, займаючись хатніми справами, доглядом за дітьми чи хворими в родині; інші виконували домашні обов'язки, але мешкали деінде, зокрема в найдешевших чи безкоштовних закладах (кімнати на шістьох, будинки очікування тощо). За надані послуги ті й інші отримували грошову платню, одяг, харчування. Маючи намір заощадити на оплаті праці домробітниць, роботодавці, користуючись скрутним становищем жінок, котрі не мали змінного одягу, видавали частину суми одягом, на що робітниця охоче погоджувалася. Однак обіцяне могло й не відповідати дійсності. Так, А. Киселівська пообіцяла домогосподарці А. Рожковській грошову платню, стіл (харчування), проживання й кілька предметів одягу (кофтина, спідниця, старе пальто). Натомість з одягу надала лише взуття та сукню (до того ж її вона мала повернути в разі звільнення)¹³.

Приводом для звільнення домробітниць не раз слугувало звинувачення в неналежному виконанні обов'язків чи у крадіжках. Суд нерідко приймав сторону роботодавця, адже постанова 1926 р. передбачала звільнення домробітниць без попереджень і виплат у разі вчинення ними злочинів чи за недобросовісної праці. Наприклад, 26.07.1928 домогосподарка Пасічна звернулася до відділу охорони праці з проханням притягнути до відповідальності працедавця Фінкельберга за несплату заробітної плати через звинувачення у крадіжці перстня¹⁴.

Із метою ухиляння від сплати страхових внесків наймачі нерідко застосовували практику короткочасного (упродовж 1—2 міс.) залучення домробітниць¹⁵. Цього вистачало, аби мати можливість уникнути необхідності

¹² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 16; Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1621. Арк. 3—18.

¹³ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1613. Арк. 2—3.

¹⁴ Там само. Ф. Р-782. Оп. 6. Спр. 186. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1371. Арк. 1.

витрачати кошти на страхові внески до з'ясування факту присутності хатньої працівниці у квартирі чи в будинку¹⁶.

На початку 1920-х років багатьох сільських мешканок, які переїздили до міст у пошуках заробітку, мало турбував заявлений працедавцем їхній статус. Тому роботодавці час від часу, задля уникнення зайвих питань і необхідності сплати страхових внесків, зазначали їх у домових книгах як «квартиранток». У разі виявлення невідповідності інспектор з охорони праці складав акт і роботодавець мусив сплатити штраф і страховий внесок¹⁷.

Кодекс законів про працю 1922 р. оформив право членів профспілок на отримання роботи, а профспілок — контролю бірж праці щодо працевлаштування [2, С. 306—321]. В умовах нової економічної політики, яка передбачала відновлення ринку праці, пріоритетним став захист прав найманих працівників під контролем уповноважених органів влади. З огляду на те, що держава виступала головним наймачем і посередником у трудових суперечках, профспілки не були самостійними у своїй діяльності й залежали від політики радянського керівництва, котра передбачала залучення до їхніх лав якнайбільшої кількості працівників без дотримання принципу добровільності, обмеження щодо включення «неблагонадійних» жителів, ідеологічне виховання. Отже, турбота про містян і відстоювання їхніх інтересів стали можливими лише за «правильно» розставлених пріоритетів у межах установлених рамкових правил без нібито очевидного втручання панівної верхівки, направленою на контроль і включення у «життя по-радянськи». Профспілки створювалися за родом діяльності. Офіційно зареєстровані працівники та безробітні домробітниці як обслуговуючий персонал отримали можливість входити до профспілки народного (громадського) харчування. Вони складали більшу частку її членів (упродовж 1920-х років їх кількість варіювала від 70 до 90 % від загальної)¹⁸. Решту становили містяни, причетні до сфери харчування (табл.)¹⁹.

Діяльність профспілки передбачала організаційну, просвітницьку, освітню й фінансову роботу. Усі ці питання обговорювались на загальних зборах, що проходили двічі на місяць. Члени профспілки мали брати активну участь у профспілковій роботі. Їх залучали до прослуховування лекцій, відвідування музеїв, тематичних вечорів, присвячених конституції та політичним питанням. Зокрема, у жовтня 1925 р. було проведено дві лекції з живопису та дві екскурсії (в державні музеї й на телефонну станцію Чернігова). Профспілка видавала стінгазету. Під час відзначень річниць революції кількість тематичних доповідей збільшувалась, влаштувалися вечори самодіяльності. Попри намагання залучити якнайбільше членів профспілки до радянської соціалізації, у заходах брали участь не більше третини. Це було викликано небажанням

¹⁶ Там само. Спр. 1613. Арк. 2—3; Спр. 1621. Арк. 3—18; Ф. Р-782. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 1.

¹⁷ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1317. Арк. 2.

¹⁸ Там само. Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 37—41; Спр. 36. Арк. 58.

¹⁹ Складено за: Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 72—80.

Кількість домробітниць, які входили до профспілки народного харчування, у Чернігові в 1921—1927 рр.

Загальна кількість	1921	1923	1925	1926	1927
Членів профспілки народного харчування	245	230	359	231	348
із них домробітниць	191	129	297	165	284
Безробітних серед членів профспілки народного харчування	—	—	78	99	117
із них домробітниць	—	—	61	77	94

роботодавців надавати домробітницям вихідний — з одного боку, та їхньою неосвіченістю (переважно не розуміли необхідності відвідування) — з іншого. Тому на профспілки покладался обов'язок усіляко долучати домробітниць до активної діяльності задля впливу на їхню свідомість через радянський символізм. При профспілці діяли кілька гуртків (шиття, хоровий). Через те, що у хатніх працівниць був лише один вихідний та обмаль часу, брати участь у всіх видах діяльності вони не могли, тому обирали максимально прийнятні для себе. Найбільш затребуваною стала школа лікнепу при профспілці, яку відвідували понад 80 % її членів²⁰.

Задля контролю суспільних настроїв, чисельності працюючих, переміщення безробітних органи влади намагалися працевлаштувати через біржу праці якнайбільшу кількість жителів міста. Отримані статистичні дані впливали на бачення загальної ситуації. Утім, поза увагою залишались незареєстровані домробітниці (міські й сільські). Це дає змогу стверджувати, що їх було більше від формально заявлених принаймні удвічі. За офіційними даними, домробітниці становили не більше 1 % населення Чернігова (на середину 1920-х років у місті проживали понад 35 тис. осіб²¹). Для порівняння: учні — 2 %, кустарі — 10, червоноармійці — 12, робітники — 28, службовці — 47 %²². Статистичні дані [13, С. 9] свідчать про періодичне зростання чисельності домробітниць залежно від пори року²³. Враховуючи, що більшість становили мешканки сіл, частина з них шукала в місті не постійну, а сезонну роботу (в основному взимку). Роботодавці охоче наймали таких працівниць з огляду на можливість зекономити на страхових внесках. Через це зростала кількість безробітних серед містянок.

Кожен член профспілки робив внески залежно від розміру зарплати. Неодноразово поставало питання про нарахування суми внесків не від гро-

²⁰ Там само. Спр. 221. Арк. 5.

²¹ Там само. Ф. Р-582. Оп. 1. Спр. 1549. Арк. 131.

²² Там само. Ф. Р-90. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 3.

²³ Там само. Ф. Р-1114. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 8; Ф. Р-1115. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 16—23; Спр. 221. Арк. 5.

шової складової заробітної плати, а від усього заробітку, і від натуральної його частини. Будучи членами профспілки, чимало домробітниць не мали змоги вчасно вносити кошти, адже роботодавці нерідко затримували виплати або з різних причин відмовлялися розраховуватися з ними²⁴.

Отримавши статус безробітних, домробітниці одержували допомогу з фонду безробітних (на середину 1920-х років — 1 руб.). Однак допомогу видавали із затримками через проблеми з наповненням фонду²⁵. За ці кошти можна було придбати 10 яєць (25 коп.), 1 л молока (11 коп.), 1 фунт хліба (4 коп.), 1 пуд картоплі (30 коп.), 1 фунт сала (30 коп.) [14, С. 9].

У Чернігові діяла каса взаємодопомоги та соціальна їдальня. Усі профспілки міста подавали списки найнужденніших, однак не більше 20 % від загальної кількості членів організацій. Щодо домробітниць, які входили до профспілки громадського харчування, послугами соціальної їдальні могла скористатися кожна п'ята. Зокрема, 1925 р. тут харчувалось орієнтовно 10 хатніх працівниць²⁶. Члени профспілки мали право претендувати на відпустку в одному з двох чернігівських будинків відпочинку. Хоч загальна кількість місць, виділених на кожну профспілку, була низькою, усе ж за сезон кілька домробітниць потрапляли до санаторію²⁷.

Домробітниці могли звернутися до губвідділу охорони праці через неправомірне, на їхню думку, звільнення з роботи. Дореволюційне ставлення до них як до служниць продовжувало побутувати й у 1920-ті роки. Тому за будь-яких незручностей їх могли звільнити, дуже часто без попередження. Роботодавці (радше господарі) неохоче відпускали домробітниць на профспілкові збори, сприймаючи їх у першу чергу як обслуговуючий персонал, в якого єдине завдання — займатися домашніми справами. Деяким із них під загрозою звільнення забороняли будь-яку іншу діяльність. Так, хатню працівницю Ковалець звільнили з роботи через те, що вона відвідала літературний суд і повернулася додому пізніше звичного²⁸.

В останній третині 1920-х років почастишали скарги домробітниць до відділу охорони праці щодо невиплати роботодавцями невикористаних вихідних після звільнення²⁹. Це свідчило про певну зміну риторики домогосподарок у намаганні захистити свої права, що було зумовлено наявністю законодавчого підґрунтя.

Домробітниці, котрі не проживали у своїх господарів, мешкали в основному в нежитлових приміщеннях³⁰. Деякі з них селилися в будівлях на те-

²⁴ Держархів Чернігівської обл. Спр. 36. Арк. 11—49.

²⁵ Там само. Спр. 221. Арк. 37—41.

²⁶ Там само. Спр. 117. Арк. 72—80.

²⁷ Там само. Спр. 221. Арк. 37—41.

²⁸ Там само. Ф. Р-781. Оп. 1. Спр. 1621. Арк. 3—18.

²⁹ Там само. Ф. Р-782. Оп. 1. Спр. 233. Арк. 1.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 582. Оп. 1. Спр. 2001. Арк. 370.

риторії чернігівських монастирів. З огляду на житлову кризу, антицерковну політику та оцивільнення релігійного простору частину монастирських будівель було передано у відання наркоматів освіти, охорони здоров'я, житлового управління, тож їх використовували як житло³¹. У різний період кілька домробітниць мешкали по вул. Єлецькій та Свято-Миколаївській у приміщеннях, що раніше належали Троїцькому монастирю³². На території Єлецького монастиря — у будівлі готелю, поряд із консисторією³³.

Отже, 1920-ті роки стали не лише періодом найекстремальнішого повсякдення, а й часом нормалізації незвичного, на фоні чого відбулося формування феномену радянської домробітниці. Це доводить хибність утвердженої думки про неможливість вибудови відносин радянська держава — домробітниця. Попри докорінну зміну політики державного керівництва, її яскраве ідеологічне наповнення та намагання викоринити традиційні звички, на початковому етапі продовжувала існувати спадковість буттєвої організації життя, у якій реалізовувались узвичаєні потреби. Поступово домробітниці стали частиною радянського суспільства, що підтверджувалося діями влади. По-перше, їх було внесено до категорії найманих працівників, а отже визнано. По-друге, у намаганні перетворити дореволюційну прислугу на радянських домробітниць їх залучали до профспілок — осередків, здатних опосередковано впливати на масову свідомість із метою «правильного» сприйняття й підтримки заходів нової влади. По-третє, було видано законодавчі документи, які регулювали трудові відносини між роботодавцем і домробітницею (однак чимало задекларованих норм наймачі так і не виконували).

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kulchytskyi, S.V. (Ed.). *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921—1928)*, 2. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921—1928) / Відп. ред. С.В. Кульчицький: У 2 ч. Ч. 1. Київ, 2009].
2. Movchan, O. "Za bortom pratsi": problema pratsevlashstuvannia v Ukraini (1920-ti rr.). *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 14. Kyiv, 2008. 306—321 [in Ukrainian].
[Мовчан О. «За бортом праці»: проблема працевлаштування в Україні (1920-ті рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 14. Київ, 2008. С. 306—321].
3. Yefimenko, H. Sotsialne oblychchia vchytelstva USRR v konteksti transformatsii suspilstva (1920—1930 rr.). *Problemy istorii Ukrainy; fakty, sudzhennia, poshuky*, 17. Kyiv, 2007. 138—161 [in Ukrainian].
[Єфіменко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 17. Київ, 2007. С. 138—161].

³¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-792. Оп. 1. Спр. 201. 40 арк.; Спр. 202. 30 арк.; Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1466. Арк. 171; Ф. Р-305. Оп. 1. Спр. 1224. Арк. 15; Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 40; Ф. П-10. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 102.

³² Там само. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 10—166.

³³ Там само. Ф. Р-793. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 207.

4. Koliastruk, O. Intelihentsiia USSR u 1920 rr.: povsiakdenne zhyttia. Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті рр.: повсякденне життя. Харьков, 2010. 386 с.].
5. Klots, A.R. Domashnyaya prisluga kak sotsialnyi fenomen epokhi stalinizma (Extended abstract of Candidate's thesis). Chelyabinsk, 2012 [in Russian].
[Клоц А.Р. Домашняя прислуга как социальный феномен эпохи сталинизма: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Челябинск, 2012. 28 с.].
6. Romanov, P. & Yarskaya-Smirnova, E. (Eds). Sovetskaya sotsialnaya politika 1920—1930 gg.: ideologiya i povsednevnost. Moscow, 2007 [in Russian].
[Советская социальная политика 1920—1930-х гг.: идеология и повседневность / Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. Москва, 2007. 432 с.].
7. Kiaer, E. & Naiman, E. (Eds.) Everyday Life in Soviet Russia: Talking the Revolution Inside. Bloomington and Indianapolis, 2006.
8. Fitzpatrick, Sh. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. New York, 2000.
9. Kodeks zakonov o trude 1922 h.: Utverzhdien IV sessiei VTsYK Sovetov ot 30 oktyabrya 1922 h. Moscow, [b. g.]. 47 s. [in Russian].
[Кодекс законов о труде 1922 г.: Утверждён IV сессией ВЦИК Советов от 30 октября 1922 г. Москва, [б. д.]. 47 с.].
10. Ossendovskij, F. Lenin. Moscow, 2006 [in Russian].
[Оссендовский Ф. Ленин. Москва, 2006. 514 с.].
11. Chudyk-Bilousova, N.I. Stanovlennia dohovirnoho rehuliuвання sotsialnoho strakhuvannia v Ukraini. *Universytetski naukovy zapysky*, 3/4. Khmelnytskyi, 2018. 163 [in Ukrainian].
[Чудик-Білоусова Н.І. Становлення договірної регулювання соціального страхування в Україні. *Університетські наукові записки*. Вип. 3/4. Хмельницький, 2018. С. 163].
12. Vnimanie domrabotnitse. *Krasnoe znamia*. 1923. 26 avh. S. 4 [in Russian].
[Внимание домработнице. *Красное знамя*. 1923. 26 авг. С. 4].
13. Naselenie v gorodakh Ukrainy. *Statistika Ukrainy*. № 55. Seriya 1: Demografiya. T. 2. Kharkov, 1924 [in Russian].
[Население в городах Украины. *Статистика Украины*. № 55. Серия 1: Демография. Т. 2. Харьков, 1924].
14. Materialy po opysu okruh USSR: Chernihivska okruha. Kharkiv, 1926 [in Ukrainian].
[Матеріали по опису округ УСРР: Чернігівська округа. Харків, 1926].

Received / Надійшла 23.12.2022

Inna NEPOTENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow,

Department of the Museum Scientific and Fund Activities

Ancient Chernihiv National Architectural and Historical Reserve (Chernihiv, Ukraine)

neppiv@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9045-8223>

FROM SERVANTS TO HOUSEKEEPERS: TRANSFORMATIONS
OF EVERYDAY LIFE IN THE 1920s (On the Example of Chernihiv)

The purpose of the study is to develop the main tendencies and characteristics of the housekeepers' life in Chernihiv during the questionable and controversial processes of the 1920s, the transformation of social and political structure, incorporation of a new value system, and creation of a new way of life in the context of the fixed rules. The research **methodology** is based on approaches and methods of social history, history of everyday life and microhistory, as well as interdisciplinary methods: statistical-analytical and historical-psychological. **Conclusion.** The main elements of the new social system concerning housekeepers and the main problems of its realization are characterized. The process of evolution from the servant to the soviet housekeeper and the factors of its formation: New economic policy, the categories of employers, urbanization, and external and internal cataclysms of the early 20th century are analyzed. The regulatory environment of the discussed problem was characterized. It was proved that the implementation of the regulation played an important role and laid the ground for the transformation of the relationship between employers and their people to the relations between work gives and housekeepers. By the example of Chernihiv, it was shown that due to the unwillingness to pay of the insurance fee, which served as an additional source of expenses, the employers in every way tried to avoid hiring housekeepers through Unemployment Benefit Offices. That was a complicating factor of the official employment of the housekeepers, which caused the high level of unemployment and incompatibility between the powers of Unemployment Benefit Offices and trade unions during the realization of the social policy in the 1920s and the real situation. According to the statistics, the reasons of impossibility of finding out the factual number of housekeepers were defined. Social structure of the housekeepers and their material goods were discovered. It was shown that the overtime of the housekeepers was modified due to the soviet policy, the main point of which was to order the right view and support on the new party line.

Keywords: *housekeepers, trade union, social adaptation, insurance payments, the format of the employment relations, Chernihiv.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.082>
УДК 94 (438) «1921—1939»

Володимир КОМАР

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)

volodymyr.komar@pnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

Ірина КОМАР

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)

iryna.komar@pnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6354-9274>

Роман ПУЙДА

доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук,
директор Науково-технічної бібліотеки

Івано-Франківський національний технічний університет
нафти і газу (Івано-Франківськ, Україна)

roman.puida@nung.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0438-9415>

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ У ПОЛІТИЦІ ПРОМЕТЕЇЗМУ ІІ РІЧПОСПОЛИТОЇ (1920—1930-ті роки)

Метою є визначення ролі й місця Радянського Союзу в ідеології та політиці прометеїзму, що реалізувалась у діяльності частини табору санації Польщі, який поділяв політичні погляди Ю. Пілсудського. **Методологічною основою** дослідження стали принципи історизму й наукової об'єктивності. Принцип історизму, зокрема, передба-

Цитування: Комар В., Комар І., Пуйда Р. Радянський Союз у політиці прометеїзму ІІ Річпосполитої (1920—1930-ті роки). *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 82—102. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.082>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

чав з'ясування ідейних витоків концепції прометеїзму та факторів, які вплинули на його формування й динаміку розвитку, і взаємодію з іншими процесами та явищами в суспільно-політичному житті. Принцип наукової об'єктивності вимагав всебічного аналізу сукупності чинників, які дали можливість дослідити вплив прометеїзму на зовнішню і внутрішню політику держави. **Наукова новизна.** Здійснено спробу комплексного дослідження концепції прометеїзму міжвоєнної Польщі, яка була спрямована на розчленування Радянського Союзу на національні держави; на історичному матеріалі проаналізовано еволюцію ідеї прометеїзму Польщі в міжвоєнний період: від розробки концепції на базі політичної групи газети *Przymierze* до створення ідеології організації «Прометей»; розкрито вплив концепції прометеїзму на зовнішню політику санаційної Польщі, зокрема в активізації еміграційного потенціалу й невдалих спробах у протистоянні з Радянським Союзом заручитися підтримкою Німеччини, Італії та Японії. **Висновки.** Творці концепції прометеїзму Польщі з середовища прихильників Ю. Пілсудського вважали, що з утворенням СРСР суть російського імперіалізму не змінилась, і сподівались, що визвольні рухи стануть причиною неминучого краху Радянського Союзу, всіляко підтримуючи сепаратистські відцентрові тенденції в його національних республіках. За зовнішньополітичним вектором концепція прометеїзму була спрямована на розчленування Радянського Союзу за національною ознакою і створення на його основі федерації демократичних держав під егідою Польщі з Україною, Грузією, Азербайджаном, Кримом та іншими республіками. Складовими прометеївської ідеології стали антиросійська, антирадянська і антикомуністична спрямованість. Організація «Прометей» у міжвоєнний період виступала в авангарді східної політики Польщі, зорієнтованої на інтеграцію народів Чорноморсько-Балтійського регіону. За лаштунками товариства стояли польські спецслужби, які таємно розробляли плани використання національно-визвольних рухів неросійських народів СРСР. Стратегічною помилкою теоретиків прометеїзму було переконання у внутрішній слабкості СРСР. Початок Другої світової війни призупинив реалізацію прометеївських планів Польщі.

Ключові слова: концепція прометеїзму, прометеїзм, Клуб «Прометей», Ю. Пілсудський, Т. Голуво, Т. Шетцель, міжвоєнна Польща, Радянський Союз.

Прометеїзм як напрям польської східної політики трансформувалася з концепції федералізму в умовах відродження незалежної Польщі і становлення СРСР. Переконані в нетривалому існуванні багатонаціональної радянської імперії нового типу прихильники прометеїзму з табору Ю. Пілсудського (пілсудчики) намагались залучити в орбіту польських політичних впливів неросійські народи, сприяючи утворенню національних держав між Балтійським і Чорним морями. Головною метою реалізації концепції прометеїзму було розчленування Радянського Союзу і створення на його національних окраїнах напівзалежних держав, об'єднаних з Польщею у федерацію чи конфедерацію.

Активні дослідження концепції прометеїзму в політиці Польщі розпочались у ПНР в 1960—1970-х роках. Ю. Левандовський назвав прометеїзм «імперіалізмом слабкості», а також великодержавною та імперіалістичною політикою [1]. Розробку політики прометеїзму підсумував С. Мікуліч [2]. Прометеїзм у його трактуванні — це насамперед справи європейської політики, з якими були пов'язані інтереси таких держав, як Радянський Союз, Німеччина, Чехословаччина, Румунія, Франція, Англія, Італія, Туреччина [2, С. 7].

Згадану проблему в контексті національної політики урядів Польщі дослідив А. Хойновський [3].

В українській радянській історіографії тема польського прометеїзму не відображена й залишилась майже непоміченою. Виняток становила монографія Ю. Сливки [4], який проаналізував політику прометеїзму щодо України й українців у контексті відносин Польщі та СРСР.

Після згаданих нами публікацій минулого століття, написаних значною мірою в умовах ідеологічного контролю з боку панівних на той час тоталітарних режимів, тема прометеїзму була дещо забута. В. Репринцев одним із перших в Україні проаналізував концепцію прометеїзму в контексті інших геополітичних доктрин міжвоєнної Польщі [5]. Монографія А. Портнова присвячена реконструкції інституційної історії наукової і освітньої діяльності української політичної еміграції у міжвоєнній Польщі [6]. Діяльність С. Лося в контексті нормалізації польсько-українських відносин всебічно дослідив Л. Зашкільняк [7]. А. Руккас висвітлив механізми фінансування Польщею еміграційних осередків неросійських народів після розвалу імперії Романових [8]. Заслугує на увагу біографічний нарис про активного учасника прометеївського руху Р. Смаль-Стоцького, який підготували українські історики з Чернівців [9]. У монографії М. Кучерепа й Р. Давидюк представлений погляд на проблему створення і функціонування Волинського українського об'єднання (ВУО) [10]. Українські дослідники, вивчаючи історію спецслужб УНР, звернули увагу на існування прометеївського фронту народів та його протистояння з СРСР [11]. Історик Д. Веденєєв у своїй книзі зазначає, що «український фронт» був насичений таємними баталіями і витонченими операціями, що відбувалися «за лаштунками» офіційної політики [12]. Важливим етапом у розробці проблем прометеїзму стали міжнародні наукові конференції та опубліковані матеріали, що з'явилися друком після їх завершення [13]. Монографія В. Комара стала першою в сучасній українській історіографії спробою висвітлення концепції прометеїзму в політиці міжвоєнної Польщі [14]. Однак деякі аспекти цієї теми потребують поглибленого вивчення. Тому в цій статті автори зробили спробу конкретизувати роль і місце СРСР у політиці прометеїзму міжвоєнної Польщі.

У сучасній польській історіографії дослідження політики прометеїзму обмежені розробкою певних проблем, а нового комплексного дослідження після згаданої монографії С. Мікуліча так і не з'явилося. Хоча польським історикам нині належить пріоритет у дослідженні цієї тематики [15—17]. М. Корнат трактує прометеїзм як ідеологічний рух, спрямований на об'єднання неросійських народів СРСР навколо Польщі [18, 19]. П. Лібера опублікував збірник документів з історії прометеївського руху [20] та ряд статей на цю тему [21, 22]. А. Шиманович присвятив свою монографію участі кавказьких емігрантів у міжнародному прометеївському русі [23]. Значний внесок у розробку проблеми політичного прометеїзму вносять автори, які з 2010 р. публікують результати досліджень на сторінках піврічника *Nowy Prometeusz*, що є друкованим органом Центру Східноєвропейських студій Варшавського університету [24].

Проблему прометеїзму Польщі в історіографії РФ вперше актуалізував Г.Ф. Матвеев [25]. С. Ісхаков оприлюднив ряд статей про найвидатніших мусульманських представників прометеївського руху, а одну з них присвятив формуванню визвольного руху кавказьких горців [26]. Л. Соцков звернув увагу на рівень поінформованості зовнішньої розвідки НКВС СРСР щодо діяльності польських спецслужб [27]. Темі впливу польської розвідки і контррозвідки на розвиток прометеївського руху присвячена окрема праця А. Здановича [28]. В історіографії РФ політика прометеїзму переважно трактується як ворожа, загарбницька, антиросійська, антирадянська, імперіалістична.

Прометеїзм міжвоєнної Польщі став предметом дослідження зарубіжних істориків Г. Мамулія [29, 30], Насімана Ягублу [31], Т. Снайдера [32] та Г. Куромії, який надрукував низку праць у співпраці з польськими істориками [33—35]. Однак зазначені монографії й статті повністю не висвітлюють поставленої проблеми.

Світоглядними орієнтирами у виробленні зовнішньополітичних пріоритетів концепції прометеїзму стали погляди Ю. Пілсудського. Він був переконаний у тому, що радянська держава стала спадкоємицею імперіалістичної політики царської Росії, яка полягала в намаганні загарбати чужі території й держави, розширити кордони імперії та сфери впливів у Європі й Азії. Він стверджував, що «незважаючи на те, який буде уряд, Росія є запеклою імперіалістичною країною. Це визначальна риса її політичного характеру. Ми мали царський імперіалізм, тепер маємо імперіалізм червоний — радянський» [36].

Після провалу федераційних планів Ю. Пілсудського у керівному таборі Польщі активно відбувався пошук нових концепцій східної політики Польщі. Це завдання було доручено політичній групі газети *Przymierze*¹, завдяки якій було створено «Союз зближення відроджених народів»² (СЗВН). Вона стала першою прометеївською організацією, негласним керівником якої був Т. Голувко, котрий діяв за дорученням Ю. Пілсудського³.

Ризький договір від 18.03.1921 публіцисти газети *Przymierze* однозначно трактували як поразку федераційної програми пілсудчиків. Т. Голувко вважав, що Польща не зможе відбутись як суверенна держава без незалежних Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, України й Білорусі. Існування Польської держави він пропонував розглядати в нерозривному зв'язку з іншими народами на постімперському просторі Росії: «Якщо Польща залишиться самотньою, якщо інші держави, які виникли на руїнах царської Росії, не зможуть самоствердитися, то її чекає сумне майбутнє» [37].

¹ *Przymierze* («Пшимеже») — (*Союз* — пер. з пол. В. К.). Тижневик «Пшимеже» регулярно виходив у друкарні газети *Kurier Poranny*, яка належала пілсудчикам, що свідчило про політичну заангажованість редакції цього видання.

² *Związek Zbliżenia Narodów Odrodzonych* (ZZNO).

³ САУ, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5776, k.2 (В. Sen. St. Siedlecki. Referat Szulgina p.t. «Ruch Prometeuszowski» wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14.I.1939 r.).

Визнаючи, що федераційна концепція «похована раз і назавжди»⁴, більшість пілсудчиків разом із Ю. Пілсудським підкреслювали тимчасовість рівноваги у відносинах з радянською Росією й наполягали на постійній бойовій готовності Польщі⁵. Вони не відмовлялись від основних принципів, які становили суть федераційної ідеї. На її основі формувалась інша концепція, яка ще не мала відповідної назви, але, однозначно, була спрямована проти посилення домінації Радянського Союзу, утвореного наприкінці 1922 р., територія якого об'єднала більшість земель колишньої царської Росії.

Подальший розвиток концепція прометеїзму одержала в Клубі «Прометей» в Парижі, який був створений завдяки енергійній діяльності Т. Голувка на початку 1926 р. Він об'єднав представників політичної еміграції народів СРСР, які прагнули здобути незалежність. В основу ідеології Клубу були покладені, зокрема, такі принципи: всі народи, поневолені більшовицькою Росією, мають право вільного розвитку; головним ідейним ворогом поневолених народів залишається Росія, незалежно, царська чи комуністична; народи, об'єднані в «Прометей», повинні домагатися створення національних суверенних держав. Друкованим органом товариства «Прометей» став місячник *Prométhée*, який виходив регулярно французькою мовою протягом 1926—1939 рр.⁶

Завдяки зусиллям Т. Голувка й Т. Шетцеля 15.07.1926 в Константинополі було створено Комітет незалежності Кавказу (КНК)⁷, який виступав за незалежність кавказьких народів й утворення спільної держави на засадах федерації. Він мав ворожу щодо СРСР позицію. До складу КНК входили представники Азербайджанського та Грузинського національних центрів і Народної партії горців Кавказу⁸. Вірмени не підтримали цієї ініціативи у зв'язку з їх виразною антитурецькою орієнтацією.

Саме у той період термін «прометеїзм» набув поширення. Це відбулося завдяки ініціативі Т. Шетцеля — військового аташе посольства Польщі в Туреччині. Він за дорученням Ю. Пілсудського налагодив зв'язки з політичними емігрантами в Константинополі⁹. Тут 1926 р. під час таємного зібрання Т. Шетцель виступив із пропозицією, щоб спільну боротьбу за визволення від більшовицької Росії назвати прометеївською [38]. Вона була схвально сприйнята присутніми, відтак термін «прометеїзм» став загальноживаним для означення політики Польщі, спрямованої на підтримку національно-

⁴ Kutyłowski B. Pokój ryski. *Przymierze*. 1921. № 14—15. 17 kwietnia. S. 1—3.

⁵ Hołowko T. Skarb najwyższy. *Przymierze*. 1921. № 8. 27 lutego. S. 1.

⁶ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5477, k. 210—212 (PROMETEUSZ).

⁷ Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 461/к. Оп. 2. Д. 33. Л. 9. (Sprawy Rady Trzech i KNK. Bez daty).

⁸ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zewnętrznych (MSZ), sygn. 6687, k. 25 (Sprawozdanie T. Hołowka do MSZ w Warszawie z wyjazdu do Konstantynopola. 21.VII.1926, Warszawa).

⁹ 28.03.1930 згідно з указом Мустафи Кемаля Ататюрка Константинополь було перейменовано в Стамбул.

визвольних рухів народів СРСР. Назва концепції походить від імені міфічного Прометей, який пожертвував своїм життям заради свободи людства. За аналогією з цим Польща, як Прометей, добровільно брала на себе місію нести світло європейської цивілізації на схід і визволити поневолені Росією народи. Вагомий внесок у створення організації «Прометей» і кристалізацію його ідеології внесли Т. Голувко й Т. Шетцель, без яких неможливо уявити собі існування прометеївського руху¹⁰.

Реалізація концепції прометеїзму розпочалась після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади режиму «санації» на чолі з Ю. Пілсудським. Найчіткіше мету польської політики сформулював у своїй доповіді генерал Ю. Стахевич, якому безмежно довіряв маршал Ю. Пілсудський¹¹: «Метою, на реалізацію якої будуть спрямовані наші зусилля, стане утворення національних держав на Сході. Їх звільнення буде історичним продовженням ослаблення сили Росії, що одночасно може стати елементом зміцнення великодержавної могутності Польщі»¹².

Повернувшись до влади, Ю. Пілсудський мав намір утілити в життя концепцію прометеїзму, насамперед за допомогою відновлення польсько-українського військового союзу, основи якого були закладені у Варшавській угоді 1920 р. Цього разу в реалізації антирадянських приготувань були задіяні, окрім українського, й інші так звані прометеївські народи. Тому концепція прометеїзму дістала підтримку з боку державного апарату — Генерального штабу¹³ (ГШ), Міністерства закордонних справ (МЗС) і Міністерства внутрішніх справ (МВС). За дорученням Ю. Пілсудського загальне керівництво прометеївськими акціями здійснював генерал Ю. Стахевич. Разом з ним працювали начальник відділу II ГШ полковник Т. Шетцель, начальник східного відділу МЗС Т. Голувко й начальник відділу національностей МВС Г. Сухенек-Сухецький¹⁴.

У 1926—1928 рр. військова співпраця з еміграційними урядами й національними центрами на території Польщі, передусім з українцями і грузинами, вийшла на якісно новий рівень. Було відновлено діяльність Генеральних штабів УНР і Грузії як союзних Війську польському (ВП) організаційних одиниць. Окрім того, була налагоджена співпраця з азербайджанською еміграцією, горцями Кавказу, кримськими і поволзькими татарами, вихідцями з

¹⁰ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5477, k. 3 (Przemówienie prezesa «Prometeusza» dr R. Smal-Stockiego na pierwszej sesji ujemionych przez Moskwę narodów w dn. 7.XII.1932).

¹¹ Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), Akta Aleksandra Kawalkowskiego (AAK), sygn. 1186, k. 25 (Instytut jednego człowieka).

¹² РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. К. 15 (Ogólny zarzys działalności prometejskiej).

¹³ У грудні 1928 р. перейменовано у Головний штаб.

¹⁴ CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5561, k.49 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący geneze sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego. 1939 r.).

Туркестану, козаками і представниками карельської та інгерманландської діаспори у Фінляндії¹⁵.

01.02.1927 на території Польщі розпочав роботу ГШ Міністерства військових справ УНР¹⁶. З польського боку кураторами цього законспірованого органу стали полковник Т. Шетцель, який був організатором Другого зимового походу армії УНР (1921), і капітан Г. Сухенек-Сухецький. Полковник Т. Шетцель визначив завдання, які стояли перед емігрантським українським військовим підрозділом. Він позиціонувався як штаб союзницької армії, що тимчасово вимушено перебуває на території Польської держави. У зв'язку з цим структури УНР отримували організаційну, технічну й матеріальну допомогу ГШ Польщі. Першим начальником українського ГШ став генерал-хорунжий В. Куц, якого за наполяганням відділу II ГШ Польщі невдовзі змінив генерал-хорунжий П. Шандрук¹⁷.

Вагома роль у реалізації концепції прометеїзму відводилась національній еміграції з СРСР, яка викликала підвищений інтерес з боку керівного табору Польщі. На переконання Ю. Стахевича, «реалізація концепції прометеїзму — це формування умов або підсилення відцентрових тенденцій, які служать окресленій меті, і будуть зняттям, завдяки якому можна організувати еміграцію. Безпосередній доступ до територій, до населення для нас неможливий і навіть для досягнення мети не потрібний»¹⁸. Перемога над СРСР видавалась можливою за умови об'єднання Польщі у федерацію з іншими неросійськими народами. Так «радянська імперія нового типу» переставала бути грізним і небезпечним сусідом. Відмежування від СРСР буфером напівзалежних держав означало перетворення Росії, раз і назавжди, у другорядну країну. У зв'язку з цим прометеїзм повинен був стати засобом реалізації гасла «Польща від моря до моря» й мав антирадянський і антиросійський характер [39].

Порівняно з федераційною програмою, концепція прометеїзму передбачала залучення в орбіту польських впливів значно більше народів. Серед них українці, нації Південного Кавказу (грузини, азербайджанці, вірмени), численні мешканці Північного Кавказу, кримські й поволзькі татари, козаки, народи Середньої Азії, Західної Фінляндії (карели, інгерманландські фіни)¹⁹. Так звані прометеївські народи мали утворити об'єднаний антирадянський фронт на чолі з Польщею.

Ключова роль в утворенні системи федераційних договорів і протистоянні політиці СРСР відводилась Україні. Цю тезу переконливо аргументував один із керівників прометеївського руху, талановитий редактор і публіцист В. Бончковський: «Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан, Україна

¹⁵ Ibid., k. 34.

¹⁶ Ibid., k. 68 (General W. Salskyj. Ukraina. 9.VIII.1938 r.).

¹⁷ РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. Л. 57—59 (Działalność Ekspozytury 2-jej poprzez emigracje Ukraińską).

¹⁸ САУ, Од. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5742, k.31 (О Грузии и грузинской политике).

¹⁹ Ibid., sygn. I. 303.4.5561, k. 8 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie...).

та інші, утворюючи так званий прометеївський фронт, становлять потужну силу, що може змінити політичне обличчя Східної Європи. Однак ключем до розв'язання проблеми і основним елементом цілого фронту, який може радикально трансформувати стан сил, є Україна...» [40]. На переконання члена правління «Прометейя» А. Ісхакі, «перемога України над великоросами стане перемогою всіх національностей, а поразка буде їх поразкою» [41]. Створення незалежної України мало стати для інших народів початком вирішення національного питання в СРСР. Українці були не менш зацікавлені в національному визволенні народів Кавказу, Туркестану й Криму як потенційних союзників у національно-визвольній боротьбі.

Об'єднувальною метою для поляків та українців у руслі політики прометеїзму була оборона Польської держави в умовах загрози з боку Радянського Союзу й співпраця у побудові незалежної України над Дніпром²⁰. Тому вважалося, що лише прометеївський фронт народів міг змінити ситуацію у Східній Європі на користь Польщі, якій відводилася роль координатора національно-визвольних рухів поневолених народів СРСР. Українське питання розглядалось насамперед як засіб нейтралізації «...імперіалістичної політики Москви» [42].

Виважена національна політика Польщі в Галичині й на Волині, яка опиралась на концепції прометеїзму, була покликана переконати українців у необхідності польсько-української співпраці. У перспективі йшлося про переорієнтацію вектора українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрям і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні з СРСР [43, С. 27]. Галичину пілсудчики, як і національні демократи (ендеки), вважали споконвічною польською землею. На відміну від ендеків, ідеологи прометеїзму визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу ендецькій політиці національної асиміляції пілсудчики запропонували політику державної асиміляції українців, «...щоб за умови збереження власної національності у меншин формувалось свідоме почуття приналежності до польської державності» [44, С. 10]. Поступки уряду повинні були так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у випадку створення «незалежної України над Дніпром це не викликало б зміни її східних кордонів» [45, С. 539].

Суперечливість політики Ю. Пілсудського й пілсудчиків в українському питанні була очевидною хоча б у тому, що вони не помічали органічної єдності між Галичиною і Наддніпрянською Україною, яка до того ж вже була зафіксована юридично в Акті Злуки від 22.01.1919. Вони нібито підтримували незалежність України, яка б стала бар'єром на шляху російської експансії, але, як і більшість поляків, вважали Східну Галичину невід'ємною частиною II Річтосполитої. З цього приводу видатний пілсудчик Л. Василевський писав: «Що буде, якщо у зовнішній політиці Польща з ентузіазмом буде відстоювати

²⁰ РГВА. Ф. 308/к. Оп. 1. Д. 40. Л. 6 (Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim. 19.11.1937 r.).

незалежну Україну аж до Кавказу, а у внутрішній буде керуватися моральністю загарбника?» [46, С. 4].

Ідеологія прометеїзму в концентрованому вигляді була представлена в працях Т. Кримського та Е. Вісньовського [47]. Під цими псевдонімами виступали «закулісні організатори» прометеївського руху — Т. Шетцель і Е. Харашкевич [48, С. 225]. Після смерті Т. Голувка (29.08.1931) керівництво прометеївським рухом здійснював начальник відділу II ГШ підполковник Т. Шетцель. Йому підпорядковувався майор Е. Харашкевич — начальник експозитури № 2 цього ж відділу, яка безпосередньо займалась реалізацією прометеївської акції.

Прометеїсти вважали, що національна структура Радянського Союзу є слабшою, ніж царської Росії²¹ і ставили перед собою питання: «Хто буде брати участь у розподілі СРСР після його розпаду?». Вважалось, що Польща не може байдуже спостерігати за тим, що відбувається на її східних кордонах, і повинна бути готовою використати ситуацію для реалізації своїх державних інтересів, тобто керувати перебігом подій²². Головною метою було ослаблення і розчленування радянської держави, а забезпечити її досягнення мали військові союзи Польщі з прометеївськими народами.

Представники державного апарату Польщі були зацікавлені в тому, щоб на місці СРСР утворилась низка малих національних держав. Від цього залежав великодержавний статус Польщі, який був метою політики Ю. Пілсудського. Як правило, ознаками наддержави є велика територія, чисельність населення, вагомий потенціал у світовій економіці, що спирається на володіння колоніями. На переконання творців прометеїзму, істотною рисою великодержавності була також здатність здійснювати ідеологічну експансію й впливати на формування міждержавних відносин [47, С. 210]. Творці польської геополітики розцінювали територію від Балтійського до Чорного і Каспійського морів як невичерпні запаси людської енергії й природних багатств, які могли б зробити Польщу однією з найвпливовіших світових держав. Шляхом підпорядкування цього регіону вони сподівались раз і назавжди відділитися від Росії («білої» або «червоної») буферною зоною напівзалежних від неї держав. Е. Харашкевич, зокрема, наголошував, що Польща в союзі з ними стала б гарантом європейської безпеки в умовах загрози з боку Радянського Союзу²³. Водночас перспективною виглядала й економічна співпраця, завдяки якій могла розвиватись польська промисловість і сільське господарство. Для Росії передбачалось повернення до кордонів Московського царства XV—XVI ст., що означало перетворення її на другорядну державу.

²¹ CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5561, k. 65 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. 1939 r.).

²² Ibid., sygn. I.303.4.5782, k.619 (Ustne sprawozdanie mjra Dąbrowskiego z dn. 9 marca 1934 r.).

²³ CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5406, k. 58—59 (S. Siedlecki. Cel założenia Instytutu Wschodniego).

1928 року керівництво прометеївським рухом перейшло до експозитури № 2 відділу II ГШ Польщі. Вона була спеціально створена для того, щоб консолідувати зусилля розрізаних еміграційних осередків у антирадянському напрямі. Підсудчики намагались будь-що приховати цей факт. Для цього у Варшаві в кінці 1928 р. було створено організацію «Прометей». Її офіційна назва: «Клуб «Прометей» — Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України»²⁴.

Починаючи з 1930 р. організація «Прометей», виконуючи завдання експозитури № 2, стала головним ідеологічним і організаційним осередком усього прометеївського руху. Звідси надходили інструкції для філіалів, організованих у Франції (Парижі), Фінляндії, Туреччині, Персії та Китаї (Харбіні), національних центрів і лідерів еміграції: Н. Жорданія (грузини), А. Лівіцький (українці), С. Шаміль (горці Північного Кавказу), М.Е. Расул-Заде, М. Векілі, Мір Якуб Мегтієв, А. Текін (азербайджанці), Д. Сейдамет (кримські татари), А. Ісхакі (поволзькі татари), І. Мешег (східні фіни), І. Білий (кубанські козаки)²⁵. Ідеологія «Прометей» базувалась на поширенні антиросійських настроїв не лише на території Польщі, а й у Фінляндії (філіал товариства був створений 1932 р.), а також Китаї (Харбіні), Туреччині, Персії й Афганістані.

З утворенням організації «Прометей» активізувалась діяльність підсудчиків у місцях найбільшої концентрації кавказької еміграції — у Варшаві, Парижі й Стамбулі. У столиці Польщі під «опікою» експозитури № 2 перебували національні центри Грузії й Азербайджану. Звідси надходили інструкції до філіалів «Прометей», зокрема до паризького, який вважали інтелектуальною елітою організації. Однак його роздирали постійні ідеологічні дискусії та міжпартійні суперечки. Тому робота експозитури № 2 у кавказькому питанні була сконцентрована на КНК у Стамбулі. Париж залишався осередком пропаганди прометеїзму на міжнародній арені, а Стамбул став центром організаційної роботи на Кавказі²⁶.

У планах експозитури № 2 особливе значення відводилось емігрантам, які проживали на території радянського Далекого Сходу й китайської Маньчжурії, — українцям, полякам, грузинам, поволзьким татарам та ін. Близьке сусідство цих земель до імператорської Японії, яка виношувала стратегічні плани загарбання сусідніх територій, відкривало перспективи для реалізації концепції прометеїзму.

²⁴ Ibid., sygn. I.303.4.5782, k. 661 (Ideologia walki ciemieżonch przez Rosje narodów zjednoczonych w organizacji «Prometeusz»: Azerbajdzan, Don, Gruzja, Idel-Urał, Ingria, Karelia, Komi, Krym, Kubań, Kaukaz Północny, Turkiestan i Ukraina. 1936 r.).

²⁵ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5776, k. 7. (B. Sen. St. Siedlecki. Referat Szulgina p.t. «Ruch Prometeuszowski» wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14. I. 1939 r.).

²⁶ AAN, MSZ, sygn. 6687, mf B22985, k. 58 (Письмо Н. Р. (Н. Рамішвілі — В. К.) к Тадеушу Голувко. Константинополь, 8.III.1927 г.).

Вагома роль в організації діяльності філіалу організації «Прометей» в Маньчжурії належить випускнику Східного інституту в Варшаві В. Пельцу. Одержавши рекомендації від Т. Голувка, він за дорученням експозитури № 2 у середині 1931 р. прибув до Харбіна. В. Пельц спочатку редагував місцеві польські газети, співпрацював із редакцією татарського часопису «Міллі Байрак» і українським «Маньджурським Вісником», залишаючись кореспондентом квартальника *Wschód*.

У зв'язку з приїздом В. Пельца до Харбіна активізувалися місцеві поляки або так звана харбінська колонія. Протягом 1931—1934 рр. В. Пельц провадив активну прометеївську діяльність у польській колонії і серед інших емігрантів у Маньчжурії²⁷. З ним працювали поручик Ж. Кросновський і консул А. Квятковський. Заслуга В. Пельца полягала в організації «Польського сходознавчого гуртка» (ПСГ), який став далекосхідним філіалом Орієнтального гуртка молоді (ОГМ), що діяв у Східному інституті в Варшаві або так званій «Академії прометеїзму»²⁸. Протекцію над ПСГ здійснював консул Польщі в Харбіні Я. Дуглас. Так під прикриттям наукових досліджень розпочалася прометеївська акція в Харбіні.

Головним об'єктом уваги В. Пельца стала українська діаспора, найчисельніша після російської. Для організації зустрічей з українцями було запропоновано приміщення «Господи польської», яке мало право екстериторіальності, тож під його прикриттям відбувались зібрання «Прометея». Ця пропозиція була схвально сприйнята, бо українці втратили свій громадський будинок і організовували зібрання у приватних помешканнях.

Урочисте відкриття філіалу організації «Прометей» в Харбіні відбулось 11.11.1932, у ньому брало участь понад 80 осіб — членів української, грузинської й татарської колоній, а також поляки, які були організаторами та мали вберегти присутніх від втручання поліції [49]. Створення філіалу «Прометея» у Харбіні стало квінтесенцією і підсумком діяльності В. Пельца в Маньчжурії.

Японська агресія на китайській території розпочалась у вересні 1931 р. А в березні 1932 р. тут утворилась нова держава — Манджу-го, яка об'єднала всі провінції Маньчжурії [50, С. 115]. У зв'язку з цим 1932 р. у Харбіні припинило діяльність «Польсько-китайське товариство», а 1933 р. перестав існувати ПСГ²⁹. На цьому завершився короткий, але плідний період діяльності В. Пельца, якого було відкликано до Варшави.

Значна увага з боку творців східної політики Польщі була прикута до політичних емігрантів, що виїхали з Росії до Фінляндії. До того ж Фінляндія була союзницею Польщі в її політиці щодо СРСР. Народи, які емігрували на територію Фінляндії з північних окраїн Росії — карели, комі, чуваші, інгерман-

²⁷ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5570, k. 1 (Stypendium naukowe dla Władysława PELCA. 1934 r.).

²⁸ Ibid., sygn. I.303.4.5535, k. 1 (Krótka historia powstania P.K.W. Charbin, 6.IV.1932 r.).

²⁹ BPP, Akta Władysława Pełca (AWP), sygn. 6, k. 12 (Polonia w Manzurii).

ландські фіни, могли розраховувати на розуміння та підтримку влади³⁰. Окрім того, волею долі у Фінляндії опинилися українці й татари. Колонія українців у Гельсінкі налічувала 15 осіб. Вони об'єдналися у товариство «Громада», яке здійснювало опіку над співвітчизниками. Його очолив колишній доцент Харківського університету К. Подуведько, який влаштувався на посаду викладача математики в Гельсінському університеті³¹. Мусульмани, що жили у Фінляндії, були переважно емігрантами з Туркестану та Південного Уралу.

Верховне командування ВП виявляло особливе зацікавлення козацьким рухом, оскільки території Кубані, Дону й Південного Уралу були основним місцем формування кавалерії Червоної армії³². На думку сенатора Польської Республіки С. Седлецького, кооперація з вільним козацтвом була важливою ланкою державної політики: по-перше, завдяки польсько-козацькій співпраці можна було результативно «шантажувати будь-яке можливе починання українців»; по-друге, хто хоче здобувати перемоги на півдні Росії, мусить заручитися підтримкою козаків³³. Козацька еміграція, яка вирізнялася чисельністю й організованістю, привертала увагу керівництва варшавського «Прометея»³⁴. Один із найбільших козацьких центрів був у Франції. Другим за впливовістю був осередок у Чехословаччині. 1927 року за ініціативою отамана І. Білого в Празі було створено організацію під назвою «Вільне козацтво», метою якої була боротьба з СРСР і російськими монархістами, а також визволення козацьких земель від Росії і створення самостійної держави — Козакії»³⁵.

Отаман І. Білий перший серед своїх соратників став творцем козацького національно-визвольного руху³⁶, необхідність якого він пояснював так: «Поклик до свободи і незалежності козацтва не означає сіяти ненависть і зло щодо російського народу і його державності. Росія (СРСР) в минулому і сьогоденні проводять політику нехтування національних інтересів інших народів. Козацтво повинно звільнитись і створити свою державу. Російське — росіянам, а козацьке — козакам. Не ненависть до чужого, а любов до свого повинна стати основним мотивом незалежницької праці козацтва в еміграції»³⁷. Проголосивши гасло об'єднання козацьких земель, група І. Білого поступово об'єднувала розрізнені осередки донських, кубанських, терських (уральських) і калмицьких козаків.

³⁰ РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. Л. 134 (Klub Prometeusz w Finlandii).

³¹ Ibid., k. 5 (Towarzystwa i związki narodowościowe w Finlandji w 1937 r. Ukraina).

³² SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5741, k. 14 (Zarys wojskowej polityki zagranicznej).

³³ Ibid., sygn. I.303.4.5776, k.7 (B. Sen. St. Siedlecki. «Ruch Prometeuszowski» wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14.I.1939 r.).

³⁴ Ibid., sygn. I.303.4.5782, k. 606 (Ustne sprawozdanie mjra Dąbrowskiego z dn. 9 marca 1934 r.).

³⁵ В большом свете большие события. *Вольное казачество*. 1938. 25 мая. № 242. С. 1—5.

³⁶ AAN, MSZ, sygn. 5322, k. 305 (Ruch wolno-kozacki. Krótki zarys historyczno-informacyjny Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego. 1939.).

³⁷ Не ненависть к чужому, а любовь к своему. *Казачий голос*. Париж, 1937. № 3. С. 3.

Від моменту створення організація «Вільне козацтво» ставила за мету входження до організації «Прометей». На перешкоді цьому стали горці Кавказу й українці (петлюрівці), між якими й козаками на Батьківщині існували конфлікти. Негативне ставлення горської еміграції зводилось до територіальних претензій щодо Терського козачого округу. Українці висловлювали претензії до Кубанського округу, мотивуючи це тим, що 70 % кубанців розмовляють українською мовою і є за походженням українцями. Редакція журналу «Вільне козацтво» зверталась із вимогою до керівництва Державного Центру УНР визнати існування окремого козацького народу. У 1933—1934 рр. пропозиція І. Білого в цьому питанні була підтримана експозитурою № 2, яка висловила за входження «Вільного козацтва» до складу «Прометей»³⁸. Однак позиція українців залишалась незмінною. Вони не визнавали існування козацького народу, а кубанських козаків уважали українцями³⁹. У результаті загострення козацько-українських і козацько-горських відносин козаки ставили під сумнів своє членство в організації «Прометей» [27, С. 312].

За допомогою Польщі 1935 р. був створений «Союз вільного козацтва», який мав поширювати ідеологію «Вільного козацтва». У його статуті вказано мету: «об'єднання всіх козаків, без різниці походження, які проживають на території Речіпосполитої»⁴⁰. Однак, запідозривши козаків у зв'язках із членами Організації українських націоналістів (ОУН) в Польщі й Чехословаччині, керівництво експозитури № 2 вирішило припинити цей експеримент.

Починаючи з 1929—1930 рр., ГШ і МЗС Польщі постійно зменшували видатки на прометеївський рух. Це було пов'язано з початком світової економічної кризи 1929—1933 рр., від якої зазнала чималих збитків польська економіка. Так, протягом 1931—1932 рр. на потреби прометеївського руху з бюджету Польщі було виділено 1 млн 263 тис. 709 зл., а 1937—1938 рр. — лише 803 тис. 110 зл. (з них МЗС — 477, а ГШ — 334 тис. зл.)⁴¹. Але, попри підписання договору про ненапад із Радянським Союзом 1932 р., фінансування прометеївського руху не припинялось аж до початку Другої світової війни.

У першій половині 1930-х років міжнародний прометеївський рух переживав серйозні труднощі. До того ж його ряди зазнали непоправних втрат — Н. Рамішвілі, Т. Голувко, Л. Василевський, Ю. Пілсудський. Без морального авторитету й підтримки останнього політика прометеїзму, на наш погляд, не мала шансів на реалізацію. У цей період спостерігався сильний наступ антипрометеївських сил, особливо в керівному таборі Польщі. Усупереч цьому прометеївська діяльність не припинялась, тривав пошук потенційних союзників за кордоном.

³⁸ САВ, Од. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5433, k.190 (W.K «opozycja» w Bułgarii — pismo do min. Tarnawskiego. 25.X.1935 r.).

³⁹ Ibid., k. 45 (Program działalności kozaków nacjonalistów (W.K)).

⁴⁰ САВ, Од. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5550, k. 1 (Statut «Stowarzyszenia wolnego kozactwa w Polsce»).

⁴¹ Ibid., sygn. I.303.4.5561, k. 68 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie... 1939 r.).

У реалізації концепції прометеїзму польське керівництво намагалося заручитися підтримкою провідних держав світу, які, на їхню думку, були зацікавлені в розпаді Радянського Союзу. Насамперед це були держави Антикомінтернівського пакту — Німеччина, Італія, Японія. Спільною платформою мав стати антирадянський і антикомуністичний характер домовленостей. З розгортанням пропаганди прометеїзму невпинно зростав інтерес до нього лідерів цих країн [27, С. 308].

Керівництво прометеївського руху через довірених осіб робило спроби заручитися підтримкою фашистського диктатора Беніто Муссоліні. Для цієї місії було залучено італійського журналіста і депутата парламенту Е. Інсабато [51], який мав значний вплив на формування італійської суспільно-політичної думки. На його переконання Польща як бастион західної цивілізації повинна була знайти з ним спільну мову. Однак політична лінія «великого дуче» дещо відрізнялася від прометеївської. Першочерговими для керівництва Італії тоді були проблеми «жовтої раси», а не Радянського Союзу, який розглядали як позитивний для Європи стримувальний фактор [51].

Землі українських поселенців у південній частині Далекого Сходу й нижній частині ріки Амур і над Тихим океаном, які одержали назву Зеленого Клину або Зеленої України, стали об'єктом посиленої уваги з боку японської розвідки [52]. Тут польсько-японську співпрацю в далекосхідному питанні розвивали представники прометеївського руху. У лютому 1933 р. військовий аташе Японії у Варшаві Гікосабуро Хата зустрівся з професором Р. Смаль-Стоцьким, генералом В. Сальським, а також з грузинами: С. Мдівані й генералом А. Захаріадзе. Серед присутніх були начальник відділу II ГШ Польщі Т. Фургальський і підполковник С. Маер. Вони обговорювали питання створення буферної української держави в Зеленому Кліні за підтримки Японії [33, С. 120]. За згодою експозитури № 2 представники петлюрівської еміграції намагались здобути підтримку з боку інших держав. Однак результатів не було досягнуто, оскільки Німеччина, Італія, Японія та інші країни, проводячи власну політичну лінію, розраховували на підтримку тієї еміграційної групи, яка була їм підпорядкована безпосередньо, а не за посередництвом Польщі⁴².

З другої половини 1936 р. у системі міжнародних відносин на європейському континенті стала визрівати криза, яка позначилась на політичному становищі усього світу. Саме тоді в Європі почав формуватись трикутник сил (фашистські держави — західні країни — СРСР), боротьба між якими визначала подальший розвиток подій. Ініціатива була перехоплена фашистськими державами, до того ж в «осі Берлін — Рим» роль першої скрипки відводилась Німеччині. Початкові симптоми кризи системи міжнародних відносин і нової розстановки сил великих держав найбільше відбилися на зовнішній політиці Польщі, особливо щодо Німеччини та СРСР [53, С. 23].

⁴² РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. Л. 58 (Działalność Ekspozytury 2-jej poprzez emigrację Ukraińską).

Зміни в польській зовнішній політиці стали особливо помітними після 1935 р., у період «декомпозиції», коли міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек повністю взяв керівництво у свої руки. Його погляди виходили з постулату ізоляції Радянського Союзу від участі в європейських справах. За його керівництва принцип «рівновіддаленості» Польщі щодо Німеччини і СРСР залишився декларацією. Фактично збільшувалась дистанція до Москви і зменшувалась до Берліна. У зовнішній політиці Польщі під керівництвом Ю. Бека стали проявлятися риси, подібні до німецької східної політики. Їх об'єднувала спільна антирадянська платформа, схвальне ставлення польської дипломатії до формування «осі Берлін — Рим» та Антикомінтернівського пакту (листопад 1936 р.). Також Польща відмовилась від пропозицій приєднання до пакту, як і до німецьких пропозицій установити тісніші контакти з метою «вирішення російського питання» [53, С. 24]. Аргументація була очевидною: Польща побоювалася втратити самостійну роль на міжнародній арені й сама претендувала на роль великої держави.

Водночас тривав пошук контактів із політичними колами III Райху, які налагоджували й діячі прометеївського руху. У середині 1936 р. український професор Р. Смаль-Стоцький за дорученням експозитури № 2 здійснив низку зустрічей із представниками політичної, військової, бізнесової й наукової еліти в Берліні та Лондоні. Він виступав з лекціями на тему національних відносин у СРСР, проводив бесіди й переговори з важливими особами⁴³. Метою службового відрядження було налагодження співпраці з впливовими колами Німеччини в руслі міжнародного прометеївського руху.

Польські військові були поінформовані, що плани розчленування більшовицької Росії на національні держави розробляли і у політичних колах Німеччини. Вони хотіли об'єднати польсько-німецькі зусилля в цьому напрямі. Зокрема, в розмові з Р. Смаль-Стоцьким німецький професор П. Рорбах зауважив, що треба порозумітися з поляками в питанні «утворення незалежних держав на руїнах Росії»⁴⁴. Саме тому в Німеччині 1936 р. були встановлені суворі заборони будь-яких образливих висловлювань на адресу керівництва Польщі як вірогідного союзника в майбутній війні з СРСР. А. Гітлер поступово усунув із німецького Генштабу представників старого покоління, які були вороже налаштовані щодо Польщі⁴⁵. Частково з цим було пов'язано вирішення українського питання. Оскільки Польща називала його своєю внутрішньою проблемою, то у керівних колах Німеччини вважали недоцільним передчасно провокувати її керівництво. Тому нацисти припинили відносини з Є. Коновальцем і радили українським націоналістам не втручатись у поль-

⁴³ AAN, MSZ, sygn. 5218, k. 278 (Wicedyrektor Departamentu Politycznego do Pana Ambasadora RP w Berlinie).

⁴⁴ Ibid., k. 284 (Rozmowy prowadzone przez prof. R. Smal-Stockiego w Berlinie 28-VI — 5-VII. 1936 r.).

⁴⁵ Ibid., sygn. 5322, k. 29 (Notatka z rozmowy p. Min. Szembek z prof. Smal-Stockim z dn. 17.XI.1938 r.).

ські справи, а зосередити свою увагу на ситуації на Буковині і Закарпатті⁴⁶. Загалом із розмов з німецькими політиками й науковцями Р. Смаль-Стоцький зробив хибний, на наш погляд, висновок, що в східній політиці Німеччини не визріло чітко окреслених концепцій. На політичну програму канцлера А. Гітлера в східному питанні німецькі інтелектуали й політики радили йому не звертати уваги, адже вважали її анахронізмом і, як виявилось, умисно чи несвідомо змусили повірити в це українського професора. Ця дезінформація не викликала також сумніву й у керівництва ГШ Польщі.

Прометеївська ініціатива виявилась неприйнятною для урядів держав «осі Рим — Берлін — Токіо», оскільки вона не відповідала їхнім поглядам на майбутнє облаштування світу, де не було місця Великій Польщі. Навпаки, вони намагались використати діячів прометеївського руху в реалізації своїх зовнішньополітичних доктрин. Спецслужби III Райху проявляли неабиякий інтерес до емігрантів із СРСР та переманювали їх на свій бік. Німці були найбільше зацікавлені в налагодженні контактів із представниками грузинського й українського національних осередків у Парижі⁴⁷. Найактивніші діячі прометеївського руху, С. Менагарішвілі, Г. Гважава, М. Чокаєв, Е. Такайшвілі, відкрито вийшли з «Прометей» й задекларували свою приналежність до співпраці з III Райхом⁴⁸. Це стало причиною загострення стосунків і конфліктів у колах прометеївської еміграції⁴⁹.

15.09.1938 у Парижі відбулось таємне зібрання лідерів прометеївського руху в зв'язку зі змінами в політиці Франції й активізацією французької розвідки⁵⁰. Були присутні О. Шульгін, М.-Я. Мегтєв, М. Чокаєв, С. Шаміль, В. Пельц. Представники еміграції зійшлися на тому, що у випадку війни вони можуть опинитись у концентраційних таборах. НКВС СРСР спільно з французькими спецслужбами намагались паралізувати емігрантські осередки за кордоном, французька розвідка почала перевірку емігрантської картотеки. Присутні на зібранні одностайно вирішили розпочати приготування членів організації «Прометей», архівів і матеріальних засобів до ймовірної евакуації.

Вночі з 23 на 24 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад разом із секретним додатковим протоколом, у якому були визначені сфери впливів Німеччини і СРСР і передбачено розділ Польщі. Починаючи з вересня 1939 р. «ветерани» прометеївського руху М. Чокаєв, М.-Я. Мегтєв, Н. Жорданія, О. Шульгін на сторінках реформованого прометеївського журналу *La Revue Prométhée* від імені своїх співвітчизників

⁴⁶ Ibid, sygn. 5218, k. 285. (Wicedyrektor Departamentu Politycznego do Pana Ambasadora RP w Berlinie).

⁴⁷ BPP, AWP, akc. 4622, sygn. 1, k. 5 (Notatka o pracy Władysława Pelca jako Attache Ambasady RP w Paryżu. 1937—1944).

⁴⁸ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5738, k. 1 (Notatka w «Jasz Turkiestanie» o zerwanych stosunkach Turkiestańczyków z organem «Prométhée». 24.XI.1938 r.).

⁴⁹ РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. Л. 21 (Historia działalności prometejskiej).

⁵⁰ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5760, k. 1 (Prometeusz we Francji. 15.IX.1938 r.).

закликали Польщу, Англію, Францію до боротьби з німецько-радянською коаліцією [54]. Вони закликали народи не обирати «між чумою і холерою» (тобто між Німеччиною і СРСР — авт.), а протистояти їм обом як, наприклад, фінський народ, що героїчно боровся з набагато численнішими силами Червоної армії 1940 р., а також сприяти розпаду Радянського Союзу й тим самим перемагати «холеру», а це, на їхню думку, означало й кінець «чуми».

Отже, концепція прометеїзму формувалась на традиціях шляхетської Речі Посполитої протягом міжвоєнного періоду у середовищі прихильників політичної лінії Ю. Пілсудського. Творці прометеїзму вважали, що з утворенням СРСР суть російського імперіалізму не змінилася. Вони сподівались, що національно-визвольні рухи стануть причиною неминучого краху Радянського Союзу і всіляко підтримували сепаратистські відцентрові тенденції в його національних республіках. У зовнішній політиці концепція прометеїзму спрямовувалась на розчленування Радянського Союзу за національними ознаками і створення на його основі федерації демократичних держав під егідою Польщі. Складовими прометеївської ідеології стали також антиросійська, антирадянська і антикомуністична спрямованість.

Організація «Прометей» у міжвоєнний період перебувала в авангарді східної політики Польщі, спрямованої на інтеграцію народів Чорноморсько-Балтійського регіону. За лаштунками товариства стояли польські спецслужби, які таємно розробляли плани використання національно-визвольних рухів неросійських народів СРСР. Метою реалізації концепції прометеїзму мало стати розділення Радянського Союзу за національною ознакою й побудова на його «руїнах» Великої Польщі, опертої на засадах федерації з Україною, Грузією, Азербайджаном, Кримом та іншими республіками. Стратегічною помилкою теоретиків прометеїзму було переконання у внутрішній слабкості СРСР. Початок Другої світової війни призупинив реалізацію прометеївських планів Польщі.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Lewandowski, J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921—1926. Warszawa, 1967 [in Polish].
2. Mikulicz, S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971 [in Polish].
3. Chojnowski, A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979 [in Polish].
4. Slyvka, Yu.Yu. Zakhidna Ukrayina v reaktsiyniy politytsi pol's'koyi ta ukrayins'koyi burzhuaziyi (1920—1939). Kyiv, 1985 [in Ukrainian].
[Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939). Київ, 1985. 272 с.].
5. Repryntsev, V. Ukraina v polskykh zovnishnopolitychnykh doktrynakh. Ukrainska derzhavnist u XX stolitti (Istoryko-politohichnyi analiz). Kyiv, 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> [in Ukrainian].
[Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах. Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз). Київ, 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> (дата звернення: 11.10.2022)].

6. Portnov, A.V. Nauka u vyhnanni: Naukova i osvitnia diialnist ukrainskoi emihratsii u mizhvoienanii Polshchi (1919—1939). Kharkiv, 2008 [in Ukrainian].
[Портнов А.В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919—1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.]
7. Zashkilniak, L. Ukrainsko-polske porozuminnia 1935 r. (Za materialamy arkhivu Ya.S. Lo-sia). Problemy slovianoznavstva. Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk. Lviv, 1996. 48: 62-72 [in Ukrainian].
[Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (За матеріалами архіву Я.С. Лося). Проблеми слов'язознавства. Міжвідомчий науковий збірник. Львів, 1996. Вип. 48. С. 62—72].
8. Rukkas, A. Polska finansova pidtrymka emihratsiinoho uriadu Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. *Istoriia ta istoriografii v Yevropi*. 2006. Vyp. 4: 83-104 [in Ukrainian].
[Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки. *Історія та історіографія в Європі*. 2006. Вип. 4. С. 83—104].
9. Bruyskyi, P., Dobrzhanskyi, O., Yuriichuk, Ye. Roman Smal-Stotskyi — vchenyi, polityk, pedahoh, dyplommat. Bukovyntsi u borotbi za ukrainsku derzhavnist (1917—1922). Chervnivtsi, 2007. 315—344 [in Ukrainian].
[Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Роман Смаль-Стоцький — вчений, політик, педагог, дипломат. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917—1922). Чернівці, 2007. С. 315—344].
10. Kucherepa, M., Davydiuk, R. Volynske ukrainske obiednannia (1931—1939 rr.). Lutsk: Nadstyria, 2001 [in Ukrainian].
[Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931—1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.]
11. Sidak, V.S., Vronska, T.V. Spetssluzhba derzhavy bez terytoriyi: lyudy, podiyi, fakty. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. Київ, 2003. 240 с.]
12. Vedeneev, D. Ukraynyskyi front v voynakh spetssluzhb: istoricheskie ocherki. Kyiv, 2008 [in Russian].
[Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки. Киев, 2008. 432 с.]
13. Smolii, V.A. (Ed.). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv, 2003. Vyp. 13. *Ukraina — Polshcha: istoriia i suchasnist*: Zb. nauk. pr. i spohadiv pamiaty P.M. Kalenyuchenka (1923—1983). Ch. 1 [in Ukrainian].
[Історіографічні дослідження в Україні / В.А. Смолій (голов. ред.). Київ, 2003. Вип. 13. У 2 ч.: *Україна — Польща: історія і сучасність*: Зб. наук. пр. і спогадів пам'яті П.М. Калениченка (1923—1983). Ч. 1. 498 с.]
14. Komar, V.L. Kontseptsiya prometeizmu v politytsi Polshchi (1921—1939 rr.). Ivano-Frankivsk, 2011 [in Ukrainian].
[Комар В.Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.). Івано-Франківськ, 2011. 360 с.]
15. Bruski, J.J. Między prometeizmem a realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921—1926. Kraków, 2010 [in Polish].
16. Maj, I.P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926—1939, Warszawa 2007 [in Polish].
17. Pisuliński, J. Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminariach ryskich (1920—1923). *Biuletyn Ukrainoznawczy. Przemysł*. 2007. 13: 71-85 [in Polish].

18. Kornat, M. Ruch prometejski — ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. *Nowa Europa Wschodnia*. 2008. 2 (II): 76-86 [in Polish].
19. Kornat, M. Prometeizm — pol'ska viziya perebudovy Skhidnoyi Yevropy (1921—1939). *Ukrayina Moderna*. 2010. 6(17): 44-53 [in Ukrainian].
[Корнат М. Прометейзм — польська візія перебудови Східної Європи (1921—1939). *Україна Модерна*. 2010. № 6 (17). С. 44—53].
20. Libera, P. (Oprac.). II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego. Warszawa, 2013 [in Polish].
21. Libera, P. Ewolucja ruchu prometejskiego w okresie międzywojennym. Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918—1940). Pod red. M. Kornata, Warszawa 2012. 219—244 [in Polish].
22. Libera, P. Ormianie i ruch prometejski w pierwszej połowie XX wieku. Zarys problematyki. *Nowy Prometeusz*. 2012. 2: 295-313 [in Polish].
23. Szymanowicz, A. Pomiedzy Warszawa a Elbrusem i Moskwa. *Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska*. Wrocław, 2017 [in Polish].
24. «Nowy Prometeusz». Czasopismo naukowe Studium Europy Wschodniej UW. URL: <https://nowy-prometeusz.pl/> [in Polish].
25. Matveyev, G.F. Rossiysko-ukrainskiy konflikt v planakh pol'skoy diplomatii i voyennykh krugov v mezhvoyennyy period. Rossiya — Ukraina: istoriya vzaimootnosheniy / Otv. red: Miller A I. i dr. Moscow, 1997. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz20.htm> [in Russian].
[Матвеев Г.Ф. Российско-украинский конфликт в планах польской дипломатии и военных кругов в межвоенный период. Россия — Украина: история взаимоотношений / Отв. ред: Миллер А.И. и др. Москва, 1997. 248 с. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz20.htm> (дата звернення: 08.06.2022)].
26. Iskhakov, S.M. "Kristallizatsiya" gorskogo osvoboditel'nogo dvizheniya. Razmyshleniya B. Baytugana ob istorii musulman Severnogo Kavkaza i Dagestana. *Voprosy istorii*. 2004, 5 [in Russian].
[Исхаков С.М. «Кристаллизация» горского освободительного движения. Размышления Б. Байтугана об истории мусульман Северного Кавказа и Дагестана. *Вопросы истории*. 2001. № 5].
27. Sotskov, L.F. Neizvestnyy separatizm. Na sluzhbe SD i Abvera. Iz sekretnykh dosye razvedki. Moscow, 2003. 336 s. [in Russian].
[Соцков Л.Ф. Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Из секретных досье разведки. Москва, 2003. 336 с.].
28. Zdanovich, A. Polskiy krest sovetской kontrrazvedki. Izd. 2-ye dop. i pererabot. Moscow, 2019 [in Russian].
[Зданович А. Польский крест советской контрразведки. Изд. 2-е доп. и переработ. Москва, 2019. 704 с.].
29. Mamulia, G. Borba za svobodu i nezavisimost Kavkaza (1921—1945). Tbilisi; Parizh, 2012 [in Russian].
[Мамулиа Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа (1921—1945). Тбилиси; Париж, 2012. 603 с.].
30. Mamulia, G.G. (Ed.). Kavkazskaya Konfederatsiya v ofitsial'nykh deklaratsiyakh, taynoy perepiske i sekretnykh dokumentakh dvizheniya «Prometeu». Sbornik dokumentov. Moscow, 2012 [in Russian].
[Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». Сб. док. / Сост., пред., пер., прим. Г.Г. Мамулиа. Москва, 2012. 240 с.].

31. Yagublu Nasiman. Entsiklopediya Mukhammeda Emina Rasulzade. Moscow, 2015 [in Russian]. [Ягублу Насиман. Энциклопедия Мухаммеда Эмина Расуладе. Москва, 2015].
32. Snyder, T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Przełożył B. Pietrzyk. Kraków, 2008 [in Polish].
33. Kuromiya, H., Libera, P. Notatki Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938). *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2009. 169: 114-135 [in Polish].
34. Kuromiya, H., Libera, P., Pełtoński, A. O współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego raz jeszcze. *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2009. 170: 230-233 [in Polish].
35. Kuromiya, H., Pełtoński, A. Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904—1944. Toruń, 2009 [in Polish].
36. Suleja, W. Józef Piłsudski. Kraków, 1995 [in Polish].
37. Łoek, J. Idea federacyjna Józefa Piłsudskiego. Libertas. Paryż. 1986. 6 [in Polish].
38. Podowski, B. Śp. Półkownik Tadeusz Schaetzel, Wspomnienia. Niepodległość. 1972. T. VIII (po wznowieniu) [in Polish].
39. Charszkiewicz, E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893—1921. *Niepodległość*. Londyn, 1955. 5: 136 [in Polish].
40. Bączkowski, W. Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestii ukraińskiej. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1932. 1: 11 [in Polish].
41. Iskhaki, M.-G. Istoriko-politicheskij ocherk Respubliki Idel'-Urala. Podg. S.M. Iskhakov. *Voprosy istorii*. 2004. 9: 18-19 [in Russian]. [Исхаки М.-Г. Историко-политический очерк Республики Идель-Урала. Подг. С.М. Исхаков. *Вопросы истории*. 2004. № 9. С. 18—19].
42. Bączkowski, W. Problem problemów Polskich. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1938. 9. 27 lutego. S. 101 [in Polish].
43. Hołówko, T. Kwestia narodowościowa w Polsce. Warszawa, 1927 [in Polish].
44. Paprocki, S. Kwestia ukraińska. Londyn, 1949 [in Polish].
45. Hołówko, T. Minimalny program polityki polskiej we wschodniej Galicji i na tzw. «kresach». Droga. 1924. 10 [in Polish].
46. Wasilewski, L. O drogi porozumienia. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1932. 2: 4 [in Polish].
47. Krymski, T., Wiśniowski, E. Racja stanu Polski na Wschodzie. Pod znakiem odpowiedzialności i pracy. *Dziesięć wieczorów*. Pod red. A. Skwarczyńskiego. Warszawa, 1933. 208-226 [in Polish].
48. Schaetzel, T. Racja stanu Polski na Wschodzie. Niepodległość. Londyn-Nowy Jork, 1972. T. VIII (po wznowieniu) [in Polish].
49. Svit, I. Klub «Prometei» v Kharbini. *Ukrainski visti*. 1962. 20: 3 [in Ukrainian]. [Світ І. Клуб «Прометей» в Харбіні. *Українські вісті*. 1962. Ч. 20. С. 3].
50. Pelc, W. Mandżu-Go. Wschód-Orient. 1934. 2—3—4 (14—15—16). R. V.: 115 [in Polish].
51. Poglądy publicysty włoskiego na kwestje wschodnią. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1934. R. III. 3 czerwca. 22 (57): 7 [in Polish].
52. Pelc, W. Ukraińcy na Dalekim Wschodzie (Ciąg dalszy). *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1934. R. III. 10 czerwca. 23 (58): 4-6 [in Polish].
53. Volkov, V.K. et al. (Eds). Vostochnaya Yevropa mezhdru Gitlerom i Stalinyim. 1939—1941 gg. Moscow, 1999 [in Russian]. [Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939—1941 гг. Отв. ред. В.К. Волков и др. Москва, 1999].
54. Comment lutter contre la peste et le choléra. *La Revue de Prométhée*. 1940. 25 avril. 8-9: 1-4 [in French].

Надійшла / Received 08.01.2023

Volodymyr KOMAR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Central History
and Eastern Europe and special branches of historical science
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
volodymyr.komar@pnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

Iryna KOMAR

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
iryna.komar@pnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6354-9274>

Roman PUYDA

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Social Sciences,
Director of the Scientific and Technical Library,
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
roman.puida@nung.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0438-9415>

THE SOVIET UNION IN THE POLICY OF PROMETHEISM
IN POLAND 20s — 30s OF THE XX CENTURY

Thus, the concept of Prometheism was formed in the traditions of the noble Commonwealth during the interwar period among the supporters of the political line of J. Piłsudski. The creators of Prometheism believed that with the formation of the USSR, the essence of Russian imperialism has not changed. They hoped that national liberation movements would cause the inevitable collapse of the Soviet Union and strongly supported separatist centrifugal tendencies in its national republics. With its foreign policy vector, the concept of Prometheism was aimed at the dismemberment of the Soviet Union on national grounds and the creation on its basis of a federation of democratic states under the auspices of Poland. Anti-Russian, anti-Soviet, and anti-communist orientations also became components of Prometheus' ideology. In the interwar period, the Prometheus organization was at the forefront of Poland's eastern policy aimed at integrating the peoples of the Black Sea-Baltic region. Behind the scenes of the society were Polish special services, which secretly developed plans to use the national liberation movements of non-Russian peoples of the USSR. The goal of implementing the concept of Prometheism was to dismember the Soviet Union on a national basis and build a Greater Poland on its «ruins» based on a federation with Ukraine, Georgia, Azerbaijan, Crimea, and other republics. A strategic mistake of Promethean theorists was to believe in the internal weakness of the USSR. The beginning of the World War II suspended the implementation of Poland's Prometheus plans.

Keywords: *the concept of Prometheism, Prometheism, Prometheus Club, J. Piłsudski, T. Hołowko, T. Schaetzel, interwar Poland, Soviet Union.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.103>

УДК 351.746.1(477+520)«1930/1935»

Володимир ОКІПНЮК

доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри
Національна академія Служби безпеки України (Київ, Україна)

vтарасович@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1738-6478>

Дмитро КОЗЛОВ

дослідник історії української дипломатії та спецслужб, консул
Генеральне консульство України в Стамбулі (2006—2010) (Київ, Україна)

dmit.kozlov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6782-2875>

СПІВРОБІТНИЦТВО СПЕЦСЛУЖБ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В ЕКЗИЛІ ТА ЯПОНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х років

Мета — визначення основних форм і напрямів, а також аналіз змісту і результатів співробітництва спецслужб ДЦ УНР в екзилі та Японії у визначений хронологічний період. Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають у виявленні основних етапів становлення та розвитку співробітництва спецслужб, специфіки й особливостей їх документального оформлення. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, науковості й усебічності. Використані проблемний, конкретно-історичний, хронологічний та історико-правовий методи. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше комплексно висвітлено співробітництво спецслужб ДЦ УНР в екзилі та Японії. **Висновки.** Доведено, що ініціатором налагодження стосунків спецслужб ДЦ УНР в екзилі та Японії був представник уряду УНР у Стамбулі В. Мурський, дипломат і співробітник української спецслужби, який першим установив тісні контакти й обмін інформацією

Цитування: Окіпнюк В., Козлов Д. Співробітництво спецслужб державного центру Української Народної Республіки в екзилі та Японії в першій половині 1930-х років. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 103—120. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.103>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 1 (568)

з японськими аташе у Туреччині. Згодом така практика вийшла на рівень вищого політичного керівництва ДЦ УНР і була поширена на європейські центри, в яких зосереджувалась українська політична еміграція. Зміст перемовин стосувався питань функціонування української діаспори на Далекому Сході, можливості створення там української держави як частини УНР, шляхів і способів дезорганізації та розчленування СРСР на випадок його війни з Японією і забезпечення підтримки японською владою відновлення державної незалежності УНР й інших народів — учасників прометеївського руху. Результатами співпраці спецслужб було покращення умов діяльності українських еміграційних організацій у Маньчжурії, територію якої контролювала японська військова адміністрація, створення сприятливих умов для поглиблення контактів японської влади з іншими течіями української політичної еміграції, які ставили за мету побудову української незалежної держави. Унаслідок несприятливої міжнародної обстановки і нерівноправного політико-правового статусу суб'єктів співпраці, вона не мала тривалого характеру та була згорнута в середині 1930-х років.

Ключові слова: спецслужби, співробітництво, Державний центр УНР в екзилі, Японія, Зелений Клин, аташе, меморандум, В. Мурський, Стамбул.

Після поразки Другого зимового походу армії УНР Державний центр (ДЦ) УНР в екзилі вичерпав всі можливі засоби воєнного характеру для повернення в Україну. Залишався дипломатичний шлях боротьби, але в умовах невизначеності державно-правового статусу еміграційних структур він був малоефективним. Тому від середини 1920-х років представники еміграційного уряду зосередили зусилля у сфері спеціальної «таємної» діяльності, спрямованої на повалення радянської влади і відновлення державної незалежності України. Виконувала цю важливу роботу спецслужба ДЦ УНР, з 1926 р. її секція Генштабу Військового міністерства, керівництво якої перебувало у Варшаві.

У вітчизняній і зарубіжній історіографії питання взаємин спецслужб ДЦ УНР в еміграції зі спецслужбами Японії або загалом не розглядали, або здійснювали лише побіжно в контексті дослідження інших наукових проблем.

Так, деякі аспекти порушеної в статті теми, а саме контакти представників спецслужби ДЦ УНР в еміграції з японськими військовими аташе в Стамбулі, згадано у працях І. Світа, А. Соцкова, Я. Файзуліна, О. Мозохіна [1; 2; 3, С. 76—81; 4].

Дотичними до проблематики статті є роботи В. Сідака, Т. Вронської та О. Скрипника [5, 6], у яких висвітлено загальні питання функціонування спецслужби ДЦ УНР, зокрема її осередку в Стамбулі, а також праці Г. Куромії та А. Пеплонського [7, 8]. Останні дослідники докладно аналізують співпрацю спецслужб Польщі та Японії, а також політику Японської імперії щодо Маньчжурії протягом 1929—1934 рр., тобто ту проблематику, яка впливала й на особливості взаємодії спецслужб ДЦ УНР в еміграції та Японії.

Серед публікацій новітнього часу варто відзначити дисертацію В. Яблонського [9], де висвітлено дипломатичну та військову складову функціонування Державного центру УНР в екзилі, що становила організаційне підґрунтя для діяльності спецслужб еміграційного уряду.

Регіональні структури спецслужби УНР функціонували лише у тих країнах, де існували організовані українські емігрантські громади «проуенерівського» спрямування. Там, як правило, діяв головний агент (резидент), який керував розвідувальною та контррозвідувальною діяльністю. Ключову роль у встановленні контактів спецслужб ДЦ УНР і Японії на початку 1930-х років якраз і відіграв один із таких регіональних осередків української спецслужби, розташований у Туреччині й очолюваний представником уряду УНР у Стамбулі В. Мурським¹.

В. Мурський був призначений до Стамбула за ініціативою голови Директорії УНР і головного отамана військ УНР А. Лівіцького у квітні 1929 р. До його прибуття таємна робота осередку спецслужби УНР у Туреччині здійснювалась через М. Забелла², секретаря місцевої української громади³. Обійнявши посаду представника уряду УНР і голови української громади Стамбула, В. Мурський по суті став і неофіційним керівником української спецслужби в регіоні.

Уряд УНР хоч і був урядом у вигнанні, але через тиск СРСР відповідного формалізованого статусу не мав. Тому дипломатичні повноваження В. Мурського не носили офіційного характеру. Утім, це не завадило йому доволі швидко налагодити тісні стосунки з представниками спецслужб Японії, які працювали у Туреччині під дипломатичним прикриттям військового аташату.

На початку 1930-х років керівництво військовою розвідкою Японії було зосереджено в 2-му відділенні Генерального штабу, в складі якого діяла спеціальна радянська секція. В її підпорядкуванні, окрім інших, перебували також військові аташе Японії в Туреччині та Польщі, які, згідно з розподілом сфер агентурно-розвідувальної діяльності, здійснювали роботу проти СРСР [4, С. 202, 218—219].

Слід відзначити, що ідея про необхідність налагодження УНР політичних зв'язків з Японією виникла у В. Мурського задовго до призначення на

¹ Мурський Володимир Васильович (10.11.1888—20.07.1935) — педагог, письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч, дипломат і розвідник. Народився у Львові. Працював народним учителем у Галичині. Під час Першої світової війни мобілізований до австрійської армії, потрапив у російський полон. Від 1917 р. активний учасник українського громадсько-політичного руху Одеси, займався публіцистичною діяльністю. З 1919 р. в еміграції в Австрії, згодом — у Польщі. Працював в українських періодичних виданнях. Співзасновник Союзу українських журналістів і письменників (Відень). З 1920 р. у структурах еміграційного уряду УНР — член Ради Республіки, виконувач обов'язків директора департаменту преси та інформації Міністерства преси і пропаганди УНР. Від 1929 до 1935 р. — представник уряду УНР у Стамбулі. Видав дві книги турецькою мовою: «Україна та її боротьба за незалежність» (1930) і «Справжнє обличчя нової Росії» (1932). Помер і похований у Стамбулі.

² Забелло Микола Миколайович (1892—1967). Уродженець Кам'янця-Подільського. Учасник Першої світової війни, офіцер артилерії. З 1920 р. в еміграції у Туреччині. Секретар, а згодом керівник української громади в Стамбулі.

³ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки (ГДА СЗР) України. Спр. 12617. Т. 2. Арк. 273.

посаду представника уряду УНР у Стамбулі. Перебуваючи у Тарнові, на початку діяльності еміграційних структур, він у листі до І. Липи, датованому 22 березня 1921 р., висловив думку про перспективність налагодження дипломатичних контактів з Японією, яка під час Першої світової війни воювала на боці Антанти. Саме ця азійська країна, на думку В. Мурського, могла стати в майбутньому союзником України в боротьбі з радянською Росією, оскільки мала з останньою конфлікт інтересів у далекосхідному регіоні⁴.

Однак тоді офіційних стосунків між ДЦ УНР в екзилі й Японією в силу різних причин встановлено не було. Спроби налагодження політичних контактів з японськими колами розпочались лише наприкінці 1920-х років. Зокрема, у вересні 1929 р. у Римі за сприяння посла Італії в Парижі відбулася зустріч міністра закордонних справ УНР О. Шульгіна і військового міністра УНР В. Сальського з японськими дипломатами⁵. Однак про її результати і конкретні наслідки інформація відсутня. Можемо припустити, що це були, певною мірою, своєрідні пробні взаємні «оглядини».

Фактичним початком українсько-японського співробітництва, яке розпочалось на рівні представників спецслужб, на наш погляд, слід вважати 1930 р., коли в Стамбулі відбулось знайомство В. Мурського з японським військовим аташе підполковником Д. Іімурою⁶. І. Світ, відзначаючи ключову роль В. Мурського у налагодженні українсько-японських контактів, наголошував на тому, що завдяки зусиллям В. Мурського японський аташе⁷ інформував урядові кола Токіо «про діяльність уряду УНР і його заінтересування українською проблемою на Далекому Сході» [1, С. 103].

Знайомству представників спецслужб посприяла рідна сестра дружини В. Мурського — М. Пчелінська⁸. У цей час вона проживала разом з подружжям Мурських і мала широкі зв'язки серед емігрантських кіл та іноземних дипломатів, акредитованих у Стамбулі. Зокрема, з Д. Іімурою М. Пчелінська познайомилася під час гри у теніс у будинку колишнього полковника батум-

⁴ Dział Starych Drukówi Rękopisów Biblioteki Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy Biblioteki Głównej Województwa Mazowieckiego. Akc. 2469/I: Korespondencja. Kart. 274—275.

⁵ ГДА СЗР України. Спр. 12617. Т. 2. Арк. 237.

⁶ Іімура Дзьо (20.05.1888—21.02.1976) — японський військовий діяч, генерал-лейтенант. У 1930—1932 рр. військовий аташе Японії у Стамбулі. У подальшому проходив службу на різноманітних посадах у Генеральному штабі та діючій армії, очолював вищу військову академію Імператорської армії Японії. Наприкінці Другої світової війни — керівник військової поліції Японії.

⁷ І. Світ помилоково називає його іншим прізвиськом — Хара. Проте І. Світ визнає, що не впевнений в його автентичності, адже в архіві точного прізвиська військового аташе не збереглося.

⁸ Пчелінська (дівооче прізвисько — Вольська) Марія Стефанівна. Уродженка Канівщини. Молодша сестра Софії Мурської (Вольської). Співробітниця посольства УНР в Болгарії. Активна членкиня української громади в Стамбулі. Учасниця Руху Опору у Франції.

ської фортечної артилерії. Там збиралися представники російської еміграції та деякі іноземні дипломати. Д. Іімура виявив підвищений інтерес до української емігрантської громади та особисто до В. Мурського, якого небезпідставно вважав керівником української розвідки в Стамбулі⁹. Отже, прагнення до встановлення контактів між українською та японською спецслужбами мало взаємний характер і було зумовлено об'єктивними чинниками та потребами урядів країн, які вони представляли.

У серпні 1931 р. Д. Іімура був запрошений у гості до В. Мурського. Після цього їхні зустрічі стали регулярними. Д. Іімура дав зрозуміти, що для Японії все російське є ворожим, і тому вони з радістю готові підтримати рухи, спрямовані на розвал СРСР, отже, й український національно-визвольний рух¹⁰.

Відразу після початку японської інтервенції в Маньчжурії В. Мурський, користуючись наявністю налагодженого тісного контакту з японським військовим аташе, почав активно пропагувати йому ідею формування Далекосхідної української республіки як потенційного союзника Японії у майбутній війні з СРСР. У вересні 1931 р. В. Мурський написав відповідного листа А. Лівіцькому, де виклав перспективи цієї справи.

На початку жовтня 1931 р. Д. Іімура після двогодинної розмови з В. Мурським порадив останньому подати меморандум з пропозиціями українців на випадок війни між Японією і СРСР, де, зокрема, б знайшли відображення питання організації партизанської боротьби в тилу Червоної армії та інші аспекти «допомоги» з боку української діаспори на Далекому Сході, які цікавили японський уряд¹¹.

Як додаток до запропонованого японським аташе документа В. Мурський розробив пропозиції щодо організації роботи з підготовки до відокремлення від Китаю Східного Туркестану. Для реалізації вказаних заходів він пропонував залучити представників туркестанської політичної еміграції, які жили в Туреччині. Цю роботу В. Мурський розглядав у тісному взаємозв'язку з організацією роботи в Маньчжурії та у населених українцями регіонах Зеленого Клину¹².

Ініціативи В. Мурського щодо співпраці з японцями були підтримані керівництвом УНР. У листі від 10.10.1931 А. Лівіцький зазначав, що він дав розпорядження, і відповідна записка за підписом В. Сальського для японського військового аташе буде підготовлена та надіслана до Стамбула протягом трьох днів. А. Лівіцький додавав, що створення Далекосхідної республіки зі столицею у Владивостоку — «чудова ідея, але тільки за тієї умови, що то буде Українська держава». На його думку, уряд УНР має всю владу від українського народу, а тому може прийняти її на «тій або іншій частині українських земель, якщо тільки хто-небудь допоможе їх звільнити», зокрема на Далекому Сході. Але для цього потрібно було, як вважав керівник УНР, наді-

⁹ ГДА СЗР України. Спр. 12617. Т. 7. Арк. 50.

¹⁰ Там само. Т. 9. Арк. 241—242зв.

¹¹ ГДА СЗР України. Спр. 12617. Т. 8. Арк. 261.

¹² Там само. Арк. 316—316а.

слати політико-військову місію у Токіо, а також пару десятків офіцерів для організації в Маньчжурії «нашої військової еміграції» й налагодження зв'язків із українцями в цьому регіоні та з тими із них, хто служив у лавах Червоної армії. Заплановано було також політико-пропагандистську роботу, видання щоденної української газети, створення українських шкіл і церкви, можливе перебазування з Європи деяких українських еміграційних університетів. Такі заходи, на думку А. Лівичького, мали б забезпечити в цьому регіоні перевагу українській еміграції над російською, а воєнні дії з боку Японії в такому випадку розглядалися би не як захоплення російської території, а як «допомога уряду УНР для повернення на рідну землю»¹³.

Базуючись на цих концептуальних підходах, висловлених керівництвом ДЦ УНР, В. Мурський підготував відповідні матеріали (на 48 друкованих сторінках) із зазначеними аргументами української сторони й картами (України та Зеленого Клину) та 13.11.1931 передав їх Д. Гімури¹⁴. Копії цих документів наприкінці 1931 р. були відправлені до О. Шульгіна в Париж і А. Лівичького у Варшаву¹⁵.

Меморандум, що складався з п'яти розділів і 22 додатків, які містили копії відповідних політико-правових і нормативних актів та інші згадані вище матеріали, є яскравим прикладом аналітичного документа розвідувального характеру, спрямованого на формування вигідної для України зовнішньополітичної та військово-політичної лінії інших країн, зокрема Японії, стосовно децентралізації СРСР¹⁶.

У вступній частині меморандуму В. Мурський зазначав, що перший удар по здавалося б непереможній могутності Російської імперії було завдано Японією 1904 р. Російсько-японська війна «потрясла російський колос» і спричинила революцію 1905 р., а внаслідок Першої світової війни відбулась революція 1917 р., яка його знищила. Саме «розчленування» Російської, а згодом Австро-Угорської імперій, дало українському народові надію на «реставрацію» власної, вільної національної держави, що і відбулось 1917 р.

Далі, у першому розділі документа, український дипломат і розвідник наводив коротку історію становлення української державності та боротьби за незалежність упродовж 1917—1921 рр., а також подальшої діяльності українського уряду у вигнанні. Він наголошував, зокрема, що в листопаді 1917 р. була створена «Українська Демократична Республіка» з власним урядом, тимчасовим парламентом, армією та незалежною зовнішньою політикою. Унаслідок розпаду Австро-Угорщини до неї згідно з актом від 22.01.1919 приєдналися українські землі, які до того були австрійськими.

Більшовицька Росія, формально визнавши принцип вільного самовизначення народів, продовжувала імперіалістичну політику колишньої Російської

¹³ ГДА СЗР України. Спр. 12617. Т. 8. Арк. 181—183.

¹⁴ Там само. Арк. 315, 318.

¹⁵ Там само. Т. 7. Арк. 28.

¹⁶ Там само. Спр. 12628. Т. 8. Арк. 28—38.

імперії, а «нові господарі світу», під якими розуміли країни Антанти, як зазначав В. Мурський, помилово підтримали не молоді національні уряди, а «реставраційні авантюри» білогвардійців. Большевики знайшли привід до початку війни, внаслідок якої Україна протягом трьох років змушена була змагатися на всіх фронтах (проти Червоної армії, білих армій Денікіна та Врангеля, військ Польщі та Румунії) і, врешті-решт, підпала під більшовицьку окупацію. Український уряд виїхав в еміграцію.

Цікаву інформацію наводив В. Мурський стосовно дипломатичних зусиль еміграційного уряду щодо просування ідеї незалежності України. Зокрема, про діяльність під керівництвом О. Шульгіна дипломатичної місії в Парижі, у Женеві, при створеній Лізі Націй, в інших столицях Європи та в Америці. Відзначив він і факт прийняття України дійсним членом Міжнародного союзу асоціацій друзів Ліги Націй і створення при ньому завдяки ініціативі українського уряду постійної комісії з питань Східної Європи.

Особливо підкресливши важливість діяльності, яку проводив екзильний уряд щодо налагодження зв'язку з українськими національними організаціями для підготовки в Україні національної революції, кращим її доказом В. Мурський вважав судовий процес у справі «Спілки визволення України»¹⁷, який відбувся у Харкові 1930 р. Ця робота, як зазначав автор меморандуму, мала суворо таємний характер і не могла бути предметом відкритих дискусій із японською стороною.

У другому розділі меморандуму В. Мурський, характеризуючи більшовицьку Росію як державу, яка є «джерелом вічних інтриг», основним фактором «економічної кризи, руйнування світових культурних цінностей і розбещення людства», констатував, що здобуття незалежності Україною та іншими поневоленими народами можливе лише за умови ліквідації Росії як імперії та повернення її до «своїх етнографічних кордонів». Тільки таке вирішення «російського питання» могло забезпечити, на думку представника українського еміграційного уряду, стабільний розвиток політичних і економічних відносин Європи й Азії.

Безпосередню програму українсько-японського співробітництва в питаннях формування української держави в далекосхідному регіоні як союзника

¹⁷ В. Мурський як представник екзильного уряду УНР вважав СБУ цілком реальною підпільною антибільшовицькою організацією і судовий процес над нею, відповідно, розпратою над українським антибільшовицьким підпіллям, яке, на думку «уенерівської» еміграції, готувало «національну революцію». Напевне, що тут була висловлена не особиста думка В. Мурського, а передусім офіційна позиція уряду УНР в екзилі. Значна частина сучасних дослідників не поділяють такого підходу, вважаючи, що СБУ була вигаданою організацією, а справа щодо неї фактично сфабрикована органами ДПУ УСРР. Проте, останнім часом, як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії, виникають і альтернативні точки зору, солідарні з позицією політичного керівництва ДЦ УНР. Однак це питання залишається дискусійним та потребує ґрунтовнішого дослідження з боку науковців. Докладніше див. [10, С. 694—698; 11].

Японії в боротьбі з СРСР було викладено у третьому, четвертому та п'ятому розділах меморандуму. Насамперед В. Мурський обґрунтовував її перспективність історичними особливостями української колонізації Далекého Сходу, яка розпочалась наприкінці ХІХ ст. До Першої світової війни цей регіон став справжньою українською колонією з неофіційною назвою Зелений Клин або Зелена Україна. Українці склали до 80 % населення, й після революції 1917 р. скликали кілька національних конгресів. Останні створили національні органи влади, які 1918 р. направили делегацію до Києва. Однак ця спроба створення української держави на Далекому Сході виявилась невдахою, оскільки, як зазначав В. Мурський, «довіру Японії використали в своїх особистих цілях» різні «авантюристи», яких не підтримало українське населення. Тому, на думку українського дипломата і розвідника, ставлення японського уряду до українського питання в цьому регіоні має змінитись. І саме це є основою для взаємної зацікавленості та співпраці.

На думку В. Мурського, зазначене було особливо актуальним у контексті японсько-китайського конфлікту і невідворотного майбутнього протистояння Японії з СРСР. І тут український еміграційний уряд в особі його представника в Стамбулі пропонував за підтримки Японії провести політичну акцію на Далекому Сході, яка б мала спільний інтерес у боротьбі з більшовиками.

Зокрема, українська сторона планувала організувати політичну та революційну пропаганду серед населення прикордонного з Маньчжурією Зеленого Клину для підготовки майбутнього антибільшовицького повстання. Крім цього, на випадок війни Японії з СРСР уряд УНР мав забезпечити відповідну пропаганду серед українців, які служили в частинах Червоної армії на територіях Сибіру і Далекého Сходу, а також серед військовополонених, із яких можна було створити українські військові підрозділи. На території Маньчжурії передбачалось створити ядро українських військових формувань, військові курси та національні військово-молодіжні організації, які б поповнювались за рахунок біженців із Зеленого Клину і військовополонених. До зазначеного вище мали додаватись заходи інформаційного характеру, такі як випуск пропагандистської літератури, щоденного українського періодичного видання в Харбіні і ведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з українського питання в самій Японії.

З метою реалізації цього плану український уряд був готовий за умови фінансової підтримки японської сторони надіслати в секретному порядку свою політичну та військову місію на Далекий Схід у складі трьох осіб з можливістю збільшення кількості її співробітників безпосередньо на місці діяльності, в Маньчжурії та Японії.

Наприкінці цього розлогого документа В. Мурський звертав увагу на те, що попри відсутність сталих взаємовідносин між Японією та УНР, помилки і несприятливі політичні обставини 1917—1920 рр. у нових умовах перспективи політико-військової співпраці між Японією та Україною значно зростали, чому, зокрема, мав сприяти і поданий меморандум.

Д. Іімура відправив меморандум до Токіо і в очікуванні звіти офіційної відповіді від розмов з В. Мурським на тему Зеленого Клину певний час утримувався¹⁸. Невдовзі документ був схвально оцінений японським урядом, і співпраця продовжилась.

Потрібно зазначити, що його текст майже відразу став надбанням радянської розвідки. Ще за два тижні до подачі меморандуму японцям, 31.10.1931, про переговори УНР з Японією щодо Зеленого Клину вже писала радянська преса. В. Мурський припускав, що витік інформації стався через недбалість поляків¹⁹, які друкували проекти багатьох меморандумів і розсилали їх всім, «кому потрібно і непотрібно»²⁰.

Але насправді радянська розвідка отримувала потрібну інформацію про українсько-японські контакти, як і про інші напрями діяльності спецслужб ДЦ УНР, від як мінімум кількох агентів, серед яких був і представник української спецслужби в Стамбулі М. Забелло. Останнього небезпідставно вважають радянським агентом із псевдонімом «Надія», джерело № 106 [6, С. 83]. Зокрема, він «допомагав» В. Мурському в питаннях підготовки згаданого вище меморандуму. З цією метою М. Забелло написав кілька листів В. Сальському. 28.10.1931 він просив надіслати до Стамбула карти України великого формату та брошури про Зелений Клин, підкреслюючи, що «це тут зараз потрібно».

У наступному листі від 15.11.1931, повідомляючи про передання В. Мурським меморандуму японцям, М. Забелло скептично висловлювався про перспективи успішного розв'язання цієї справи. Він підкреслював, що дуже добре знає японців за період своєї служби на Далекому Сході у 1910—1912 рр. Для них все повинно бути «точно та пунктуально», оскільки «до справ вони ставляться серйозно, як ніхто». Тому М. Забелло був упевнений, що японців найбільше цікавитиме питання про те, яку дійсну військову силу українці мають в еміграції. Водночас, бажаючи підкреслити свою корисність у справі контактів з японцями і, можливо, намагаючись перехопити ініціативу в перемовинах, щоб мати прямий доступ до надзвичайно важливої для радянської розвідки інформації, М. Забелло прямо вказував, що у нього в японському Генеральному штабі є «знайомий полковник ще з попередніх часів». Крім цього, він акцентував увагу на тому, що серед українських офіцерів, які мешкали в Стамбулі, досвід перебування в Зеленій Україні мали його однокашники за навчанням в Кадетському корпусі²¹.

Подання меморандуму сприяло певним позитивним зрушенням у політиці японського уряду щодо українського питання. Зокрема, як згодом відзначав сам В. Мурський, меморандум реально змінив ставлення японців до україн-

¹⁸ ГДА СЗР України. Спр. 12617. Т. 7. Арк. 24.

¹⁹ Спецслужба ДЦ УНР діяла в тісному контакті з польською розвідкою, використовувала з нею спільні канали зв'язку, вела взаємний обмін інформацією, зокрема розвідувального характеру. Саме це, на нашу думку, давало підстави В. Мурському робити подібні припущення. Докладніше див.: [7].

²⁰ ГДА СЗР України. Спр. 12617. Т. 8. Арк. 317.

²¹ Там само. Арк. 315.

ських емігрантських організацій у Харбіні²². Було скасовано перепони та знято обмеження їхньої діяльності, відновлено старі та створено нові організації: Український народний дім, «Просвіта», Спілка української молоді, «Прометей» та ін. Частина цих організацій належала до «проуенерівських». 1935 року організовано Українську національну колонію в Харбіні як єдиний національний центр української еміграції в далекосхідному регіоні, який був офіційно визнаний державними структурами Маньчжоу-Го та японською адміністрацією. Серед місцевих українських емігрантських кіл було достатньо прихильників уряду УНР в екзилі. До найвідоміших із них належали Ю. Рой, П. Яхно, І. Світ та ін. Останній, наприклад, активно листувався з А. Лівіцьким, був видавцем низки україномовних видань, організатором і керівником різноманітних українських емігрантських організацій в Харбіні, зокрема клубу «Прометей», його підтримувала японська адміністрація в Маньчжурії.

У березні 1932 р. до Стамбула надійшло повідомлення про наміри японського керівництва відкликати Д. Іїмуру на Батьківщину для призначення його до Генерального штабу²³. Але перед відбуттям останнього до Японії В. Мурський встиг організувати йому зустрічі з очільниками спецслужби та представниками вищого політичного керівництва української держави. У квітні 1932 р. у Парижі Д. Іїмура провів переговори з представниками екзильного уряду — прем'єр-міністром В. Прокоповичем, міністром закордонних справ О. Шульгіним, представником розвідки ДЦ УНР у Франції О. Удовиченком, головним редактором журналу «Тризуб» І. Косенком.

В. Прокопович у своєму листі до В. Мурського зазначав, що знайомство з Д. Іїмурою («довгоочікуваним гостем з далекого краю») «залишило добре враження» та достатньо матеріалу для роздумів. Дуже цінним прем'єр-міністр уважав установлення з ним «безпосереднього контакту» і пропонував далі його поглиблювати. В. Прокопович висловлював «щире подяку» В. Мурському за виконану ним «з такою послідовністю, тактом і знанням справи роботу», яка допомогла налагодити «дуже важливі зв'язки». Водночас голова уряду зазначав, що «теоретичні розмови» про різні можливості в майбутньому дуже цікаві, але хотілося б конкретних наслідків. Зокрема, переконати японську сторону в тому, що в її інтересах не тільки активізація діяльності українців на Далекому Сході, але й в самій Україні щодо успішного вирішення питання про відновлення державної незалежності²⁴.

Однак керівництво екзильного уряду, реально оцінюючи тогочасну міжнародну обстановку, розуміло, що це є більш віддаленою перспективою. Найближчими ж завданнями, на розв'язання яких українське керівництво сподівалось з поверненням Д. Іїмури на Батьківщину, були надсилання української військово-дипломатичної місії на Далекий Схід і підтримка японським уря-

²² Там само. Спр. 12628. Т. 8. Арк. 99.

²³ Там само. Спр. 12617. Т. 7. Арк. 36.

²⁴ Там само. Спр. 12628. Т. 2. Арк. 93—93зв.

дом створення далекосхідної української республіки як складової частини УНР якщо не де-юре, то хоча б де-факто.

Так, у листі В. Мурському від 15.10.1932 А. Лівіцький писав: «Немає сумнівів, що відправка хоча б однієї, але цілком надійної людини, для постійного перебування в Харбіні, є питанням життя або смерті нашої на Далекому Сході... Кого ж призначити в Харбін у випадку успіху місії ... Іїмури. Крім Вас не бачу іншого кандидата»²⁵.

Утім швидко вирішення навіть цих конкретних задач виявилось справою непростю. А. Лівіцький у листі до В. Мурського від 30.10.1932, аналізуючи стан українських справ на Далекому Сході, висловлював певні сумніви в ефективності перемовин з японцями, а також побоювання, що «невизначеність ситуації», пов'язана з їхнім нерозумінням або небажанням зрозуміти концептуальні для української сторони речі, є нічим іншим як спробою останніх лише використати українців у своїх політичних планах.

Тому очільник ДЦ УНР наголошував на необхідності добитись максимального відстоювання власних інтересів або в протилежному випадку взагалі відмовитись від допомоги японців у боротьбі з Росією. Ці інтереси, на думку голови ДЦ УНР, полягали в тому, що «визвольну війну за відторгнення Далекого Сходу від Росії може вести тільки уряд УНР у згоді та з допомогою Японії». Незалежна Зелена Україна буде організована силами УНР і, як не формально, то фактично матиме статус колонії УНР, хоч і перебуваючи «в орбіті японського політичного впливу».

Саме тоді А. Лівіцький констатував, що японська влада «бажає робити все сама», спираючись на «слухняних місцевих людей», і в її нових планах щодо «визвольної акції» та створення на Далекому Сході незалежної Зеленої України «нас ніде немає». А це, на його думку, може свідчити лише про намагання японців забезпечити реалізацію своїх «імперіалістичних устремлін» за «мовчазної згоди», а то і «моральної підтримки» ДЦ УНР в екзилі²⁶.

Такі суперечності однак не стали на заваді продовженню українсько-японського співробітництва. Завдяки активній праці В. Мурського були налагоджені прямі контакти військового міністра ДЦ УНР В. Сальського з військовим аташе Японії у Варшаві Г. Янагіта²⁷. Під час зустрічей вони обговорювали перспективи формування української держави на Далекому Сході, інші актуальні питання двосторонніх відносин [1, С. 128—129].

Також активні стосунки з японською стороною у цей період підтримував міністр закордонних справ ДЦ УНР в екзилі О. Шульгин. Зокрема, він вів перемовини з японським військовим аташе у Франції [4, С. 71, 225].

²⁵ Там само. Т. 4. Арк. 2.

²⁶ Там само. Арк. 8—10.

²⁷ Янагіта Гендзо (03.01.1893—07.10.1952) — японський військовий діяч, генерал-лейтенант. У 1932—1934 рр. військовий аташе Японії у Польщі та Румунії. Після цього служив у діючій армії Японії. У 1945 р. потрапив у полон. Помер у СРСР у таборі для військово-полонених.

Восени 1932 р. до Стамбула прибув новий військовий аташе Японії М. Канда²⁸. З ним, а також із його наступником В. Йошинакою²⁹ у В. Мурського склалися гарні стосунки. У секретній доповідній записці щодо питань, пов'язаних із політико-стратегічними заходами проти СРСР, яку в березні 1934 р. М. Канда відправив до Японії, зазначалось: «Представник української групи в Стамбулі — Мурський (журналіст); може працювати головним чином за лінією преси. Здібності його в практичній роботі сумнівні³⁰. Чесний» [4, С. 71].

На прохання М. Канди у листопаді 1933 р. В. Мурський подав на розгляд японців ще один документ, підготовлений українською стороною — «Меморандум про плани уряду УНР на випадок війни СРСР з Японією»³¹.

Зміст цього меморандуму вже знайшов висвітлення в сучасній літературі, зокрема в роботі Л. Соцкова «Невідомий сепаратизм. На службі СД і Абвера» [2, С. 75—78, 277—283]. Але, на наш погляд, документ був інтерпретований цим дослідником упереджено, викривлено, винятково з позицій абсолютного неприйняття ідей української незалежності.

Насправді у меморандумі міститься ґрунтовна аналітика стосовно тогочасної міжнародної обстановки, запропонована широка система заходів з дезорганізації суспільно-політичного життя в СРСР, намічено програму співпраці УНР з Японією з відновлення державної незалежності України.

На початку 1934 р. В. Мурський і М. Канда обговорювали питання подальшого розвитку українським представником зв'язків з Україною, активізації збору розвідувальної інформації про реальне становище в Україні та «козацьких областях», а також здійснення необхідної роботи щодо посилення підготовки українців і «козаків» на Далекому Сході до можливого воєнного конфлікту з СРСР³².

Завдяки В. Мурському М. Канда, як і його попередник, провів переговори з українськими політичним керівництвом. Їх наслідком стало уповноваження нового військового аташе Японії у Варшаві на «зв'язок з українськими колами»³³.

18.02.1934 М. Канда повідомив В. Мурського про те, що територія України з 01.04.1934 передається під нагляд військового аташе у Варшаві, який

²⁸ Канда Масатане (24.04.1890—15.01.1983) — японський військовий діяч, генерал-лейтенант. У 1932—1935 рр. військовий аташе Японії у Стамбулі. Після цього служив у Генеральному штабі та діючій армії Японії. Наприкінці Другої світової війни командував 17-ю армією на Соломонових островах. Підписав акт капітуляції своїх військ перед союзниками. Був засуджений за воєнні злочини до 14 років ув'язнення. У 1952 р. звільнений від відбування покарання.

²⁹ Йошинака Ватаро (Казутаро) (27.03.1894—04.11.1983) — японський військовий діяч, генерал-лейтенант. З 05.03.1934 до 02.07.1935 був військовим аташе Японії в Туреччині.

³⁰ Мова в контексті зазначеного документа, як видається, йде про можливість організації та здійснення прямої диверсійної роботи на території СРСР.

³¹ ГДА СЗР України. Спр. 12628. Т. 8. Арк. 99.

³² Там само. Арк. 190.

³³ Там само. Арк. 99.

буде тримати зв'язок безпосередньо з військовим міністром В. Сальським. Спеціально для цього японський уряд делегував у Варшаву замість Г. Янагіти нового військового аташе М. Ямавакі³⁴, якому Генеральний штаб імператорської армії Японії доручив посилити контакти з українцями. М. Ямавакі та В. Сальський були близько знайомі з часів польсько-радянської війни 1920 р., що мало сприяти їх успішному та плідному співробітництву³⁵.

М. Ямавакі був досвідченим офіцером військової розвідки Японії, який з 1916 р. перебував на території Польщі, а у 1919 р. став офіційним представником Генерального штабу Японії та членом військової місії при польському уряді. У травні 1920 р. М. Ямавакі як іноземний гість відвідав спільний парад військ Польщі та УНР у Києві. У подальшому як військовий аташе Японії він забезпечував співпрацю двох країн у сфері криптографії та підготовки поляками японських фахівців з дешифровки радянських шифрів [12, 13].

Переведення контактів із японською розвідкою на рівень вищого керівництва не припинили взаємодії В. Мурського з японськими військовими аташе у Туреччині. Тепер український представник у Стамбулі за домовленістю з японськими колегами мав здійснювати пропагандистсько-розвідувальну роботу щодо Південної України, Криму, Кавказу та Туркестану. Особливий інтерес японців викликала інформація про настрої населення цих регіонів, національні течії та стан розташованих військових частин Червоної армії³⁶.

Також японців зацікавили розгалужені «прометеївські»³⁷ зв'язки В. Мурського. За твердженнями останнього, він, зокрема, був посередником між японським військовим аташе в Туреччині і представниками кавказької, туркестанської й грузинської політичної еміграції³⁸.

Варто відзначити, що започатковані В. Мурським контакти з японською стороною у подальшому виявились корисними для інших течій української еміграції, зокрема для ОУН. Є. Коновалець зумів переконати Генеральний штаб імператорської армії Японії у тому, що Україна має ключове значення для розв'язання далекосхідної проблеми. Підтримка Японії допомогла націоналістам зміцнити політичний вплив і провідні позиції в керівних органах українських національних організацій на Далекому Сході. Крім цього, через

³⁴ У документах ДПУ його прізвище помилково вказано як Яшигута. Ямавакі Масатака (2.03.1886—21.04.1974) — японський військовий діяч, генерал. З 16.05.1921 до 1922 і з 05.03.1934 до 02.12.1935 — військовий аташе Японії у Польщі. У 1938—1939-х рр. — заступник військового міністра (міністра армії). Служив на різних посадах у діючій армії. 1948 року був заарештований у Токіо за звинуваченням у воєнних злочинах. За підсумком судового процесу на острові Манус у 1950—1951 рр. був виправданий і звільнений.

³⁵ ГДА СЗР України. Спр. 12628. Т. 3. Арк. 190—191.

³⁶ Там само.

³⁷ Прометеївський рух — це організована і забезпечувана керівництвом міжвоєнної Польщі діяльність з підтримки національно-визвольного руху народів колишньої Російської імперії, зокрема їхніх еміграційних урядів, які вели боротьбу за відновлення своїх національних держав, ліквідованих більшовицькою владою. Докладніше див.: [14].

³⁸ ГДА СЗР України. Спр. 12628. Т. 8. Арк. 99.

Японію оунівці намагались корегувати політику Німеччини щодо вирішення у вигідному напрямі українського питання у Східній Європі [15; 1, С. 99].

У середині 1934 р. представники спецслужб ДЦ УНР у Стамбулі втратили прямий контакт з Україною. Як зазначав В. Мурський, це сталося унаслідок того, що моряка радянського пароплава Одеса—Стамбул, через якого протягом кількох останніх років було забезпечено зв'язок з Україною, перевели на внутрішні лінії. В інший спосіб відновити стосунки з Одесою або підшукати агента для контакту з Севастополем не видавалось можливим. Тому цю роботу почали здійснювати з території Польщі під безпосереднім контролем 2-ї секції військового міністерства ДЦ УНР і його місцевих структур.

У цих умовах роль В. Мурського як представника уряду УНР у Стамбулі була зведена до суто інформаційних функцій. Він мав ознайомлювати турецькі військово-політичні кола, представництва й консульства іноземних держав, розташовані в Туреччині, місцевих і зарубіжних журналістів із сучасним станом українського питання та політичною діяльністю українського еміграційного уряду. З цією метою В. Мурський видавав інформаційний бюлетень, який і розсилав вказаним адресатам³⁹.

Можливо, що ці фактори деякою мірою знизили рівень зацікавленості з боку японського політичного керівництва і спецслужб у підтриманні подальших контактів з української стороною. А можливо, свою роль відіграла і передчасна смерть В. Мурського 19.07.1935, оскільки після цього ДЦ УНР нових представників до Туреччини не відряджав.

Отже, з викладеного можемо зробити такі **висновки**.

Налагодження стосунків спецслужб ДЦ УНР в екзилі та Японії у визначений хронологічний період розпочалось у Стамбулі завдяки особистій ініціативі представника уряду УНР і за сумісництвом — одного з очільників української спецслужби в Туреччині В. Мурського. Згодом практика організації таких контактів була перенесена на європейські осередки, де перебували керівні структури ДЦ УНР в екзилі, зокрема Польщу і Францію.

Діяльність спецслужб ДЦ УНР у цій площині забезпечила можливість прямих перемовин щодо широкого спектра актуальних політичних питань між вищим керівництвом ДЦ УНР в екзилі і представниками військових кіл Японії.

Фактором, який сприяв активізації контактів спецслужб, а згодом і політичного керівництва країн, була спільна зацікавленість у взаємодії для забезпечення реалізації кожною зі сторін власних, але водночас взаємовигідних військово-політичних цілей.

З боку японської сторони це пошук в умовах підготовки, а згодом і початку військової експансії в районах північно-східного Китаю та Далекого Сходу, способів дестабілізації внутрішньої ситуації в СРСР на випадок майбутнього збройного конфлікту з ним. Для цього планували використовувати можливос-

³⁹ ГДА СЗР України. Спр. 12628. Т. 8. Арк. 97—98.

ті всіх народів, поневолених радянським тоталітарним режимом, насамперед українців. Діяльність представника УНР у Стамбулі японські спецслужби розглядали як додаткове джерело розвідувальної інформації про політичну, соціальну й економічну ситуацію в СРСР і як можливий канал для підтримання внутрішнього збройного сепаратистського руху, спрямованого на розвал СРСР.

З українського боку існувало намагання здобути нового союзника у боротьбі за повалення більшовицької диктатури в СРСР і відновлення державної незалежності України. В. Мурський планував використати можливості Японії для спільної боротьби з більшовизмом, переконати японські політичні кола в необхідності підтримки УНР у справі повалення в Україні радянського режиму і відновлення державної незалежності, а також забезпечити їх сприяння українським національним організаціям на території Зеленого Клину з метою створення там Української далекосхідної республіки.

Основними формами співробітництва української та японської спецслужб були взаємний обмін оперативно значущою для обох сторін інформацією.

Установлені В. Мурським у Стамбулі контакти з японським військовим аташатом допомогли підняти українсько-японські стосунки на вищій рівень, забезпечивши можливість прямих переговорів української еміграційного уряду зі спеціально уповноваженими представниками японської спецслужби.

Результативність співпраці української та японської спецслужб виявилась у лібералізації ставлення з боку японської окупаційної адміністрації та контрольованих нею владних структур Манчжоу-Го до українських організацій в Маньчжурії, що сприяло консолідації української політичної еміграції на Далекому Сході.

Спецслужби ДЦ УНР в екзилі були піонерами у налагодженні стосунків з Японією. Вони першими заклали фундамент для організації подальшого співробітництва Японії з іншими еміграційними політичними силами українського національно-визвольного руху.

Спецслужби ДЦ УНР, завдяки зусиллям В. Мурського, вдало забезпечували реалізацію планів керівництва екзильного уряду щодо пошуку політичних союзників, зокрема у далекосхідному регіоні. Але слід констатувати, що японська сторона не розглядала ДЦ УНР як постійного і рівноправного партнера, а лише як тимчасового тактичного союзника у протистоянні з СРСР. Це і зумовило порівняно нетривалий період взаємодії українських і японських спеціальних служб на початку 1930-х років і його фактичне згорання після смерті В. Мурського наприкінці 1930-х років.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Svit, I. Ukrainско-іапонски vziaimny 1903-1945. Istorychnyi ohliad i sposterezhennia. New York, 1972 [in Ukrainian].
[Світ І. Українсько-японські взаємини 1903—1945. Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972. 372 с.]
2. Sotskov, L.F. Neuzvestnyi separatyizm: na sluzhbe SD y Abvera. Moscow: Rypol klassyk, 2003 [in Russian].
[Соцков Л.Ф. Неизвестный сепаратизм: на службе СД и Абвера. Москва: Рипол классик, 2003. 336 с.]
3. Livytskyi, Andrii. Lystuvannia (1919—1953 roky). Ya. Faizulin (Ed.). Kyiv: Feniks, 2019 [in Ukrainian].
[Лівицький Андрій. Листування (1919—1953 роки). Упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. Київ: Фенікс, 2019].
4. Mozokhyn, O.V. OHPY—NKVD v borbe so spetssluzhbam y Yaponyy. Moskva, Berlyn: Dyrrekt-Medya, 2019 [in Russian].
[Мозохин О.В. ОГПУ—НКВД в борьбе со спецслужбами Японии. Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2019. 536 с.]
5. Sidak, V.S., Vronska, T.V. Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty: viiskova rozvidka ta kontrrozvidka DTs UNR v ekzyli 1926—1936 rr. Kyiv: Tempora, 2003 [in Ukrainian].
[Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти: військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926—1936 рр. Київ: Темпора, 2003. 240 с.]
6. Sidak, V.S., Vronska, T.V., Skrypnyk, O.V. Spetsialni sluzhby Ukrainy vid naidavnishykh chasiv i do sohodennia: u 5-y tomakh. T. 3: Spetssluzhba Viiskovoho ministerstva Derzhavnoho Tsentru UNR v ekzyli: nauk. vyd. Kyiv: Prometei, 2018 [in Ukrainian].
[Сідак В.С., Вронська Т.В., Скрипник О.В. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5-ти томах. Т. 3: Спецслужба Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі: наук. вид. Київ: Прометей, 2018. 260 с.]
7. Kuromiya, Hiroaki, Pełoński, Andrzej. Między Warszawą a Tokio: Polsko-Japońska współpraca wywiadowcza 1904—1944. Toruń: Adam Marszałek, 2009. 529 p. [in Polish].
8. Kuromiya, Hiroaki. Stalin, Japan, and the Struggle for Suhremacyjver China, 1894—1945, London-New York: Rounltdgt, 2022. 542 p.
9. Yablonskyi, V.M. Derzhavnyi tsentr UNR v ekzyli: idei, borotba, tradytsiia (1921—1992 roky). Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Яблонський В.М. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921—1992 роки). Київ: КНТ, 2020. 648 с.]
10. Yarmysh, O.N., Okipniuk, V.T. Spilka vyzvolennia Ukrainy. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia*: u 20 t. Vol. 1: Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2016 [in Ukrainian].
[Ярмиш О.Н., Окіпніук В.Т. «Спілка визволення України». Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 1: Історія держави і права України. Редкол.: В.Д. Гончаренко (голова), І.Б. Усенко, О.Н. Ярмиш та ін. Харків: Право, 2016].
11. Strilets, V.V. (2021). Do pytannia umovirnoi uchasty Mykhaila Hrushevskoho v antyradianskomu pidpilli 1920—30-kh rokiv: istoriohrafichnyi aspekt. Hromadsko-politychna ta naukova diialnist M.S. Hrushevskoho v mizhnarodnomu vymiri (do 155-richchia vid dnia narodzhennia) Kyiv, 2021, pp. 48-49 [in Ukrainian].
[Стрілець В.В. До питання ймовірної участі Михайла Грушевського в антирадянському підпіллі 1920—30-х років: історіографічний аспект. Громадсько-політична та

- наукова діяльність М.С. Грушевського в міжнародному вимірі (до 155-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 23 верес. 2021 р.). Київ, 2021. С. 48—49].
12. Jaworski A. II RP i Japonia — współpraca zakończona wojną. *Kurier Historyczny*. 23.10.2017. URL: <https://kurierhistoryczny.pl/artukul/ii-rp-i-japonia-wspolpraca-zakonczone-wojna,134> (last accessed: 01.09.2022) [in Polish].
 13. Tynchenko, Ya. Razom proty bilshovykiv. *Ukrainian week*. 13.06.2020. <https://tyzhden.ua/History/244323> [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Разом проти більшовиків. *Український тиждень*. 13 червня 2020. URL: <https://tyzhden.ua/History/244323> (дата звернення: 01.09.2022)].
 14. Komar, V.L. Kontsepsiia prometeizmu v politytsi Polshchi (1921—1939 rr.). Ivano-Frankivsk: Misto NV, (2011 [in Ukrainian].
[Комар В.Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 360 с.].
 15. Posivnych, M. Formuvannia zovnishnoi polityky OUN (1929—1939). URL: http://ukrnationalism.com/history/3096-formuvannia-zovnishnoi-polityky-oun-1929-1939.html#_ftnref27 [in Ukrainian].
[Посівнич М. Формування зовнішньої політики ОУН (1929—1939). URL: http://ukrnationalism.com/history/3096-formuvannia-zovnishnoi-polityky-oun-1929-1939.html#_ftnref27 (дата звернення: 06.09.2022)].

Received / Надійшла 19.01.2023

Volodymyr OKIPNIUK

Doctor of Juridical Sciences (Dr. Hab. in Law),

Associate Professor, Head of the Department

of National Academy of the Security Service of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

vparasovich@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1738-6478>

Dmytro KOZLOV

researcher of the history of Ukrainian diplomacy and special services, consul,

General Consulate of Ukraine in Istanbul (Kyiv, Ukraine)

dmit.kozlov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6782-2875>

COOPERATION BETWEEN THE SPECIAL
SERVICES OF THE STATE CENTER OF THE UKRAINIAN
PEOPLE'S REPUBLIC IN EXILE AND JAPAN
IN THE FIRST HALF OF THE 1930S

The purpose of the article is to determine the primary forms and directions and analyze the content and results of cooperation between the secret services of the Ukrainian People's Republic in exile and Japan in a specific chronological period. Being conditioned by this purpose, **the research tasks** reveal the primary stages of formation and development of cooperation of special services, specifics, and documentation features. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, and comprehensiveness. Problem-based, concrete historical, chronological and historical, and legal methods are used. **The scientific novelty** of the research is that the first time the cooperation of the secret services of the Ukrainian People's

Republic in exile and Japan is comprehensively covered. **Conclusions.** It is proved that the initiator of establishing relations between the secret services of the Ukrainian People's Republic in exile and Japan was V. Mursky, a representative of the UPR government in Istanbul, a diplomat, and Ukrainian special services officer, who was the first to establish close contacts and exchange information with Japanese attachés in Turkey. Subsequently, this practice reached the senior political leadership of the State Center of the Ukrainian People's Republic and was extended to European centers, where Ukrainian politics emigration was concentrated. The talks focused on the functioning of the Ukrainian diaspora in the Far East, the possibility of creating a Ukrainian state as part of the UPR, ways, and means of disorganizing and dismembering the USSR in the event of its war with Japan, and ensuring Japanese support for the UPR and other participants of Prometheism. The results of the cooperation of special services were to improve the conditions of Ukrainian emigration organizations in Manchuria, whose territory was controlled by the Japanese military administration, to create favorable conditions for deepening contacts between the Japanese authorities and other currents of Ukrainian political emigration aimed at building an independent Ukrainian state. Due to the unfavorable international situation and the unequal political and legal status of the subjects of cooperation, it was not long-lasting and was curtailed in the mid-1930s.

Keywords: *special services, cooperation, State Center of the Ukrainian People's Republic in exile, Japan, Zelenyi Klyn (Green Ukraine), attache, memorandum, V. Mursky, Istanbul.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.121>

УДК 94(477):355.012

Руслана ДАВИДЮК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України

Рівненський державний гуманітарний університет (Рівне, Україна)

davrus63@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

СТРАТА «В ОСОБЛИВОМУ ПОРЯДКУ» КОЛИШНІХ УЕНЕРІВЦІВ: РОЗСТРІЛЬНИЙ СПИСОК 1940 р.

Мета полягає у віднайденні, виокремленні діячів Української революції 1917—1921 рр., котрі долучились до громадсько-політичного життя міжвоєнної Волині, у списку цивільних людей, ув'язнених у тюрмах Західної України і розстріляних на підставі секретної постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 05.03.1940. **Методологія** базується на принципах історизму, системності, верифікації, науковості. Задіяно біографічний, проблемно-пошуковий, хронологічний, ретроспективний методи. Важливим став метод локальної історії, а також просопографічний підхід для відтворення основних етапів біографії діячів УНР, що опинились у розстрільному списку. **Наукова новизна.** Проаналізовано і виокремлено групи діячів УНР, активістів громадського, культурного, політичного, кооперативного життя Волинського воеводства, які були арештовані органами НКВС, потрапили до спеціального списку й розстріляні без суду згідно з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 05.03.1940. **Висновки.** Катинський злочин — збірна назва розстрілу польських військовополонених, які утримувались у Козельському, Старобільському, Осташківському таборам, а також цивільних людей, котрі перебували в тюрмах Західної України і Західної Білорусії. Список останніх частково знаходиться у Галузевому державному архіві Служби безпеки України в окремому документі. У результаті аналізу

Цитування: Давидюк Р. Страта «в особливому порядку» колишніх уенерівців: розстрільний список 1940 р. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 121—142. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.121>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 1 (568)

цього списку віднайдено прізвища військових і цивільних діячів часів УНР, які у міжвоєнний період були пов'язані з Волинським воєводством, з'ясовано їхню долю після арешту органами НКВС. Доведено, що у згаданому списку були як місцеві уродженці, так і наддніпрянці, котрі після поразки революції в статусі політичних емігрантів осіли на території Західної Волині, що перебувала в складі II Річсполитої. Виділено групи волинських послів до польського Сейму і Сенату, діячів регіональної політичної партії Волинське українське об'єднання, представників освітнього, культурного, релігійного, кооперативного життя Волинського воєводства. Доведено, що активна громадянська позиція у період Української революції 1917—1921 рр., діяльність у міжвоєнний період стали основними причинами арешту органами НКВС і, згідно із секретною постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 05.03.1940, подальшого розстрілу багатьох осіб, ув'язнених у тюрмах Західної України.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, українська міжвоєнна політична еміграція, Волинське воєводство, репресії, розстріли, НКВС.

Актуальність проблеми. В умовах розгортання повномасштабної війни Росії проти України зростає значення збереження історичної пам'яті як важливого складника української національної ідентичності. Знання про минуле впливає на формування громадянського суспільства, його консолідацію та зміцнення. Сьогодні як ніколи є актуальною думка М. Мариновича: «Неосмисленість і не засудженість злочинів комунізму — це проблема не тільки посткомуністичного простору, а й усього глобалізованого світу» [1, С. 31]. Незасудженість світом комуністичної ідеології призводить до нових злочинів, а Росія продовжує «традиції» сталінського режиму. Невиконання Женевської конвенції 1929 р., навмисні вбивства, обстріли цивільних будов, катування військовополонених були і залишаються одним із найважчих воєнних злочинів. Вбивство українських бранців 29.07.2022 в окупованому селищі Оленівка на Донеччині, яке вже асоціюють із катинським розстрілом 1940 р., тому яскраве підтвердження.

Складовими катинського злочину є не лише розстріл польських військовополонених, яких утримували у таборах Козельська, Старобільська, Осташкова, а й вбивство цивільних людей, ув'язнених у тюрмах Західної України і Західної Білорусії, що відбувалося на підставі секретної постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 05.03.1940.

Розсекречення документів більшовицьких спецслужб дало змогу проаналізувати розстрільний список в'язнів західноукраїнських тюрем, виокремивши з них діячів УНР, які після поразки революції жили у Волинському воєводстві та активізували тут українське культурно-освітнє, театральне, церковно-релігійне, кооперативне життя. У силу об'єктивних причин у багатьох публікаціях трапляються неточності, помилки іноді інформація про долю цих арештованих відсутня.

Джерельну базу наукової розвідки становлять архівні документи, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України м. Київ (ГДА СБУ), зокрема «Список особових справ арештованих, направлених у

НКВС СРСР» (далі «Список») ¹, «Переписка по оперативній роботі ОАВ (обліково-архівного відділу) КДБ (УАО КГБ) при РМ УРСР — по матеріалах за 1939—1940 рр. Західна Україна» ², а також документи ГДА СБУ у містах Тернопіль, Луцьк, Рівне, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО), Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України, м. Львів), Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ), Держархівів Рівненської, Волинської областей, Государственного архива Брестской области (ГАБО), міжвоєнної періодики. Аналіз «Списку» в'язнів західноукраїнських тюрем засвідчує, що він не обмежується «польським сегментом», українці складають там вагомую частку, поряд з євреями, росіянами, чехами та ін.

Історіографія проблеми. Зважаючи на вагомий масив історіографії теми «Катині», більшовицьких розстрілів, виокремимо лише ті праці, які безпосередньо дотичні до досліджуваної проблеми. Підґрунтям для розгляду означеної нами теми були праці українських [2], польських [3, 4], російських [5, 6] науковців, які переважно висвітлюють долі польських військовополонених та інтелігенції. У продовження дискусії українських вчених В. Кривошеї і Л. Онишко щодо «українського катинського списку» [7, С. 8—18], ми звертали увагу на українців, учасників Української революції, згодом громадян II Речіпосполитої, які були ув'язнені органами НКВС у тюрмах Західної України і потрапили під розстріл. Для з'ясування етапів життя фігурантів цього «Списку» цінними були наукові розробки українських учених. Щодо періоду Української революції — це дослідження В. Верстюка і Т. Осташко [8], Я. Тинченка [9, 10], П. Гай-Нижника [11], щодо міжвоєнного часу — праці С. Лиса [12, С. 604—614], П. Шиманського [13], А. Жив'юка і Р. Давидюк [14, С. 116—125; 15; 16], О. Ільїна [17], а також польського дослідника О. Вішки [18] та ін. Інформативним джерелом для написання статті була науково-документальна серія «Реабілітовані історією», зокрема книги Волинської, Рівненської та Тернопільської областей. Зауважимо на популяризації цієї теми на сайті «Історична правда» ³. Усе це допомогло з'ясувати основні віхи життя і долю окремих діячів УНР, мешканців Волинського воєводства. У такій постановці означена проблема цілісно не розглядалась у сучасній історіографії.

Дослідження «катинської справи», тобто вчиненого радянським керівництвом воєнного злочину — масового розстрілу військовополонених, інтелігенції II Річпосполитої, та спроби перекласти свою вину на нацистську Німеччину було визначальним для поляків після падіння комуністичного режиму, ставши своєрідним «щепленням від комунізму» [19, С. 2]. Однак більше як півстоліття правда про ці події була недоступна громадськості. Сьогодні інформація щодо злочину не є секретною, написані історичні до-

¹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. 121 арк.

² Там само. Спр. 897. 274 арк.

³ Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/tags/katin/>

слідження, проводилися розкопки, ексгумація залишків людських тіл, відомі механізми масових страт, названі виконавці. Перші важливі документи щодо військовополонених радянських таборів були передані 1990 р. М. Горбачовим, а російська сторона визнала, що за злочином у Катині стояла радянська влада в особі сталінських лідерів. 1992 р. за президентства Б. Єльцина оприлюднили ще одну частину матеріалів про Катинський розстріл, що зберігались у російських архівах, зокрема ключовий документ: постанову політбюро ЦК ВКП(б) від 05.03.1940. У травні 2010 р. полякам було передано частину томів «Катинської справи», однак подальші дії загальмувалися, й останні, найважливіші томи так і не були передані, попри обіцянки. До сьогодні на території Росії продовжує жити «катинська брехня» [6, С. 180—181; 19, С. 6—9; 20].

Розстріл військовополонених офіцерів, співробітників поліції, інтелігенції II Річпосполитої, зосереджених у таборах Козельська, Старобільська, Осташкова, відбувся за секретної постанови політбюро ЦК ВКП (б) від 05.03.1940, оформленої як згода шести членів політбюро: Й. Сталін, К. Ворошилов, В. Молотов, А. Мікоян поставили власноручні підписи, М. Калінін і Л. Каганович проголосували «за» заочно [6, С. 9—10]. У цій постанові, крім військовополонених, також йшлося про розстріл 11 тисяч арештованих, що перебували в тюрмах Західної України і Західної Білорусії, як «невиправних ворогів ради».

Для керівництва підготовкою справ на цивільних осіб, що утримувались у західноукраїнських в'язницях, та подальшою розстрільною акцією, до Львова приїхав начальник Головного транспортного управління НКВС Соломон Мільштейн. До його обов'язків входило: організація додаткових арештів і прискорення підготовки справ на «трійку» в Москву. До того ж у кожному області Західної України були відправлені бригади працівників центрального апарату НКВС [6, С. 36]. 22.03.1940 Л. Берія підписав наказ «Про розвантаження тюрем НКВС УРСР і БРСР», відповідно до якого арештовані мали вивозитись із тюрем Західної України до в'язниць Києва, Харкова, Херсона для розстрілу. За деякими даними розстріли затягнулись до липня 1940 р. [6, С. 39]. Місця поховання розстріляних без суду цивільних людей залишаються невідомими. Хоча поширена думка, що етапованих розстрілювали і ховали на таємних цвинтарях НКВС поблизу згаданих міст, як у Биківні поблизу Києва. Вважаємо, що декого могли розстрілювати і в тюрмах Західної України.

03.03.1959 голова КДБ при Раді міністрів СРСР А. Шелєпін інформував М. Хрущова, що, виконуючи постанову політбюро ЦК ВКП(б) від 05.03.1940, НКВС розстріляло 14 552 особи з таборів Козельська, Старобільська, Осташкова та 7305 осіб, котрих утримували у тюрмах Західної України і Західної Білорусії, загалом 21 857 [5, С. 601; 19, С. 19].

Заступник голови Служби безпеки України 05.05.1994 передав офіційним представникам Польщі «Список» з іменами 3435 осіб, що зберігається у ГДА СБУ. Польська сторона назвала його «українським катинським списком». Документ був перекладений польською мовою і виданий окремою

книжкою 1994 р. [21]. Уведена у публічний простір назва «український катинський список», на нашу думку, визначається, насамперед, територіальним аспектом, адже йшлося про розстріли арештованих людей різних національностей, яких утримували у тюрмах Західної України.

«Список» — це алфавітний перелік особових тюремних справ на арештованих у Західній Україні, а згодом розстріляних без суду громадян II Річпосполитої, який був відправлений з Києва, за підписом начальника I-го спецвідділу НКВС УРСР Ф. Цветухіна, до Москви начальнику I-го спецвідділу НКВС СРСР Л. Баштакову. У «Списку» вказано 3459 осіб, однак реальна їх кількість 3435, оскільки четверо вписано помилково та викреслено, також є помилки у нумерації⁴. У документі зазначено порядковий номер, прізвище, ім'я, по батькові, рік народження людини та сигнатура (наприклад 41/3-107), подібна до тієї, що була в етапних списках розстріляних в'язнів з таборів Козельська та Осташкова. Оприлюднена інформація, що перша цифра вказувала на тюрму відповідного міста (№ 41, 42, 57 — Тернополя, Чорткова, Стрия; № 43 — Луцька, № 55, 71, 72 — Львова, Перемишля; № 56, 65 — Дрогобича, № 64 — Івано-Франківська, № 66, 67 — Рівного); друга цифра позначала групу розстріляних, третя — порядковий номер розстріляного у групі⁵ [22, С. 281; 23]. Водночас ретельний аналіз «Списку» засвідчує, що перша цифра не завжди відповідала тюрмам згаданих вище міст, тому цей аспект ще потребує глибшого і детальнішого дослідження.

Українські вчені В. Кривошея і Л. Онишко, звертаючись до згаданого «Списку», зауважували що «недоцільно трактувати 3435 осіб як виключно колишніх офіцерів, жандармів та поліцейських Другої Речі Посполитої... Цих людей було заарештовано не за національною ознакою, а, здебільшого, за класовою — як осіб, що були «ворогами радянської влади». Навіть із цього боку ми не маємо підстав вважати усіх осіб зі «Списку» поляками за національністю» [7, С. 17].

Наше дослідження доводить, що серед страчених осіб, прізвища яких зазначено у «Списку», була група українських діячів, колишніх учасників революції 1917—1921 рр., які зробили внесок у розвиток міжвоєнної Волині і були страчені не так за «класовою», як за політичною ознакою. У 1920—1930-х роках більшовики вважали своїми ідеологічними ворогами саме діячів УНР, яких узагальнювали словом «петлюрівці». «Петлюрівцем» називають всякого, хто думає по-українські, всякого українського патріота»⁶, — зазначала «Українська Трибуна». Щодо національної належності, то крім поляків і українців у «Списку» знаходимо прізвища чеських, російських, єврейських громадських діячів міжвоєнної Волині. Вважаємо, що віднайдення біографій і з'ясування долі людей різних національностей (поляків, українців, євреїв, росіян, чехів та ін.) у «Списку» може стати предметом подальших досліджень.

⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 121.

⁵ Там само. Ф. 5. Спр. 926.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3327. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 46.

Справи, заведені на арештованих, а згодом розстріляних за «Списком» людей, підлягали знищенню, тому відсутність архівно-кримінальної справи (АКС) на арештовану особу в українських архівах або ж наявність іноді лише контрольно-наглядової справи (КНС) є певним підтвердженням її трагічної долі — розстрілу.

«Список» уміщує прізвища п'ятьох парламентарів від Волині: сенаторів М. Маслова і О. Левчанівської, послів І. Гловацького, М. Тележинського, В. Мохнюка. Усі вони, тією чи іншою мірою, долучились до подій Української революції 1917—1921 рр.

Уродженець Полтавщини Микола Маслов переїхав з Петрограда до Києва після більшовицького перевороту 1917 р. Включившись у вир Української революції, був керівником канцелярії Малої ради УНР, очолював юридичний відділ Міністерства закордонних справ УНР, згодом став директором Вінницького кооперативного союзу. 1920 р. разом з родиною емігрував до Польщі, працював до 1927 р. у банку м. Влоцлавек Варшавського воєводства. У червні 1927 р. отримав призначення керівника відділу сільськогосподарської техніки при земельному управлінні «самоуряду» м. Луцьк. Будучи поміркованим громадсько-політичним діячем, став одним із основоположників проурядової української регіональної партії Волинське українське об'єднання (ВУО), ініціатором утворення Волинського громадського комітету допомоги голодуючим (ВГКДГ) у радянській Україні (1933—1934), управителем маєтку Луцького Чеснохрестного братства, головою Товариства ім. Лесі Українки, яке опікувалося українськими приватними гімназіями в Луцьку і Кременці. За списком № 1 від провладного Безпартійного блоку співпраці з урядом (*Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem, BBWR*) був обраний сенатором III каденції (1930—1935) від Волинського воєводства і сенатором IV каденції від ВУО⁷ [24, С. 49, 68, 371; 25, С. 1]. В історичній літературі є інформація, що сенатор М. Маслов помер на засланні у Казахстані 1942 р. [26, С. 1483—1484]. Насправді, документи свідчать, що його стратили згідно із секретною постановою політбюро ЦК ВКП(б):

«1877. Маслов Микола Васильович, 1880 р. н., 43/2-92»⁸.

Перша жінка-сенаторка від Волині Олена Левчанівська (у дівочтві Гродзінська) в 1918—1919 рр. жила та працювала в Житомирі, викладала у школі для дорослих, брала участь у виданні «Волинської газети», «Громадянина», займалася культурно-просвітницькою та громадсько-політичною роботою. Після повернення 1921 р. на малу батьківщину обрана сенаторкою польського парламенту першого скликання (1922—1927). Гарна освіта, знання іноземних мов допомогло їй актуалізувати «українське питання» на міжнародних конгресах у Парижі, Празі, Женеві. У виступах звинувачувала польську владу в нищенні українського села, насадженні осадників, недофінансуванні та

⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 277. Оп. 1. Спр. 882. Арк. 3—5, 15; Ф. 198. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1—10.

⁸ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 67.

полонізації дитячих притулків, порушувала питання про становище в'язнів, свавілля судової системи Польщі. Крім того, О. Левчанівська була членкинею «Просвіти», займалась просвітницькою та добродійною діяльністю серед селян⁹ [12, С. 604—614; 27]. Арештована 1939 р. і страчена без суду за згаданою вище секретною постановою:

«1672. Левчанівська Олена Карпівна, 1881 р. н., 43/3-37»¹⁰.

Учитель і кооператор Інокентій Гловацький до 1919 р. разом з родиною мешкав у с. Великий Скнит Аннопільської волості Острозького повіту (село відійшло до УСРР). 1919 р. переїхав до Острога, де як урядовець УНР зміг запобігти у місті єврейському погрому. У міжвоєнний період займався кооперацією, став директором кооперативного банку м. Острог (1925), представником наглядової ради Союзу українських кооперативів м. Острог (1929). Поділяючи позицію українсько-польського порозуміння, за списком № 1 від провладного *ВВВР* обраний сенатором III каденції (1930—1935) від Волинського воєводства. Згодом став членом Здолбунівського повітового сеймику, вийтом с. Здовбиця цього ж повіту (1935—1937). Належав до ВУО, ініціював відкриття в повіті його культурно-освітніх філій — «Просвітянських хат», входив до управи ВГКДГ у радянській Україні, очолював острозьку філію Товариства ім. митрополита Петра Могили¹¹ [28, С. 6]. Острозький РВ НКВС 18.10.1939 завів на І. Гловацького, як на «члена польського сейму, що підтримував зв'язки з учасниками УНР», спостережну агентурну справу під кодовою назвою «Воєнний»¹². Через місяць, 18.11.1939, колишнього посла арештували. У розстрільному списку він значиться під номером 687:

«687. Гловацький Інокентій Дементійович, 1886 р. н., 41/3-54»¹³.

Архівна КНС та облікова картка на посла були спалені 08.06.1956, агентурна ж справа знаходиться у Москві¹⁴.

Член УЦР, Крайового комітету охорони революції в Україні (жовтень 1917 р.), державний інспектор військ УНР, начальник відділу закордонних закупок Головної управи постачання Військового міністерства УНР, диригент першого Українського національного хору Михайло Тележинський, уродженець с. Булаї Бердичівського повіту, у міжвоєнний період продовжував практикувати як композитор, хоровий диригент, публіцист. Був автором музичних збірок, займався громадською роботою, працював у товариствах «Просвіта», «Рідна хата», послідовно виступав за українізацію православної церкви в Польщі. Поділяв політику українсько-польського порозуміння, тож

⁹ ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 247. Арк. 1.

¹⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 60.

¹¹ Держархів Волинської обл. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4; Спр. 3. Арк. 203; Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 43. Арк. 231; ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 257. Арк. 24.

¹² ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 897. Арк. 255.

¹³ Там само. Спр. 926. Арк. 26.

¹⁴ Там само. Спр. 897. Арк. 192, 225.

став генеральним секретарем управи ВУО, був обраний послом до польського сейму III каденції (1930—1935) від провладного *ВВВР*. Після завершення посольської роботи 1936 р. прийняв духовний сан, служив священником Василівської церкви у Володимирі¹⁵ [8, С. 218, 238; 13, С. 49; 14, С. 116—125]. Заарештований 1939 р. і страчений без суду:

«2909. Тележинський Михайло Федорович, 1886 р. н., 43/2-62»¹⁶.

Мобілізований до російської армії у Першу світову війну Василь Мохнюк долучився до процесу українізації військових частин, брав участь у боях проти більшовиків і поляків. 1919 р. потрапив у польський полон, перебував у таборах Домб'є та Ланцут. Повернувшись до рідного Любомля, зайнявся господарством і громадською діяльністю. Послом став 21.06.1923, замінивши Миколу Пирогова, котрого влада позбавила депутатського мандату через відсутність польського громадянства. Будучи прихильником лівих поглядів, з 1924 р. увійшов до клубу Українських соціал-демократів, однак стати членом Комуністичної фракції у парламенті відмовився. Брав участь у кооперативному житті Любомля, був співвласником книжкового магазину «Наша культура». 1928 р. проводив передвиборчу агітацію від партії «Сельроб» (правиця). Звинувачений польською владою у поширенні радянофільських поглядів. У вересні 1939 р. як член тимчасового комітету у Любомлі вітав прихід Червоної армії, а 24 грудня того ж року був заарештований органами НКВС [29, С. 567—574; 30, С. 20—25; 31, С. 4—5]. У «Списку» значиться під зросійщеним прізвиськом «Махнюк»:

«1897. Мохнюк Василь Юстимович, 1895 р. н., 65/1-10»¹⁷.

Після Другої світової війни УКДБ у Волинській області розслідувало справу посла за заявою його дружини, але з'ясувати обставини арешту і загибелі, зрозуміло, «не змогли», тому справу припинили 18.10.1966 «за відсутністю доказів», а В. Мохнюка реабілітували¹⁸.

Серед фігурантів «Списку» знаходимо учасників Української революції, які у міжвоєнний час стали відомими культурно-освітніми діячами у Волинському воєводстві, зокрема директора Рівненської української приватної гімназії Якова Бичківського (Бичковського), учителя Гната Стаднюка, засновника Волинського українського театру (ВУТ) у Луцьку Миколу Певного.

Яків Бичківський народився у с. Велика Клецька Рівненського повіту в родині священника, закінчив Варшавський університет, був мобілізований в Армію УНР. У міжвоєнний період вчителював, а в 1930—1939 рр. очолював Рівненську українську приватну гімназію, викладав там латинську мову, був одним із солістів гімназійного хору. У 1920-х роках складав пожертви «Українському товариству допомоги емігрантам з України та їх родинам у Каліші», належав до управи «Українського громадянського комітету допомоги емігрантам в Польщі» з центром у Рівному, який утворив і очолив отаман

¹⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7 зв.

¹⁶ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 102.

¹⁷ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 68.

¹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 1471.

Армії УНР Володимир Оскіако. У 1930-х роках, будучи членом ВУО, входив до рівненського осередку ВГКДГ у радянській Україні, філії Товариства ім. митрополита Петра Могили. Працював у товаристві «Українська школа», яке опікувалось Рівненською українською приватною гімназією, намагався усіляко сприяти розбудові навчального закладу, що виховав покоління українських патріотів. Продовжував вчителювати у середній школі Рівного 1939 р.¹⁹ [32, С. 2; 33, С. 138—139]. Колишній директор був заарештований 21.03.1940 УНКВС у Рівненській області²⁰:

«217. Бичківський Яків Федорович, 1889 р. н. 66/3-32»²¹.

Архівну КНС і облікову картку Я. Бичківського спалили 08.06.1956²².

Учитель за фахом, просвітянин, губернський комісар УЦР у Чернігові (березень 1918 р.) Гнат Стаднюк у роки революції підтримував процес українізації шкіл, працював директором Кам'янець-Подільської Маріїнської гімназії. Після поразки революції як уенерівський політичний емігрант осів у Ковелі. У цьому місті очолював Український громадський комітет з ушанування пам'яті Симона Петлюри, був членом управи місцевих проурядових організацій: культурно-добродійного товариства «Основа», товариства «Рідна хата», Головної управи ВУО. У Ковелі продовжував вчителювати до арешту 1939 р.²³ [34, С. 6; 35, С. 24, 27, 76; 36, С. 3]:

«2784. Стаднюк Гнат Васильович, 1888 р. н., 43/2-53»²⁴.

Відомий актор Микола Певний, уродженець Полтавщини, навчався у Варшавській політехніці, а театральну освіту здобув на драматичних курсах Райгофа у Петрограді. Як сотник Армії УНР був інтернований. У таборах Каліша, Страдома, що поблизу Ченстохови, організовував аматорські театральні гуртки. У кінці 1921 р. виїхав до Чехословаччини, працював актором, згодом став директором театру в Ужгороді. 1927 р. разом із молодією дружиною, уродженкою Вінниччини, акторкою Антоніною (Ніною) Машкевич, переїхав до Варшави, де на той час перебував його старший брат Петро, працював у редакції газети «Українська нива». З 1928 р. вони усі разом перебрались до Луцька. Микола заснував ВУТ, колектив якого щороку подорожував Волинським воеводством, поставивши сотні українських вистав. Розпочати новий сезон із вересня 1939 р. директорів українського театру не вдалося. Брат Петро з по-

¹⁹ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ). Ф. 1. Спр. 12617. Т. 8. С. 197; Т. 6. Арк. 198; Держархів Волинської обл. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3 зв.—4; Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 11; Ф. 33. Оп. 4. Спр. 3. Арк. 22; Спр. 74. Арк. 314; Ф. 30. Оп. 20. Спр. 842. Арк. 9.

²⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 897. Арк. 135.

²¹ Там само. Спр. 926. Арк. 9.

²² Там само. Спр. 897. Арк. 192.

²³ Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 24; Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 5; ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6, Спр. 69848. Т. 2. Арк. 14; ГДА СБУ, м. Луцьк. Ф. П. Спр. 8254. Арк. 13.

²⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 98.

чатком війни виїхав до Варшави, кликав із собою Миколу, проте той сказав: «Я артист, мене чіпати не будуть»²⁵ [15, С. 102—109; 37, С. 2; 38, С. 2]. Утім, нова влада «шкідливий для народу театр закрила», а директора заарештувала: «2245. Певний Микола Герасимович, 1887 р. н., 43/2-93»²⁶.

Родина Певних давно була «на контролі» в органах НКВС. У вересні 1930 р. на братів ОДПУ у Харківській області розпочало справу агентурної розробки «Петровичі філософи»²⁷, внаслідок чого двох інших братів з цієї родини, Георгія і Олександра Певних, що жили в УСРР, розстріляли як «ворогів народу» у 1930-х роках [15, С. 98—99].

Ще однією групою, розстріляною за «Списком», були урядовці, управлінці періоду УНР, які долучились до громадсько-політичного життя міжвоєнної Волині. Член УПСР, інженер за фахом Леонід Михайлів був міністром праці в уряді В. Голубовича, в. о. міністра праці в уряді В. Чехівського, керуючим справами Міністерства праці в уряді С. Остапенка. У 1919—1921 рр. служив у Дипломатичній місії УНР у Польщі. Один із засновників Українського центрального комітету (УЦК) у Польщі — організації для захисту політемігрантів УНР. Після революції спочатку жив у Чорткові, згодом перебрався до Луцька. Як прихильник політики українсько-польського порозуміння 1931 р. став членом Головної управи ВУО та воєводської ради *ВВВР* у Луцьку. Працював в «Українбанку», був членом «Товариства ім. Лесі Українки», головував у товаристві «Рідна хата», що була культурно-освітньою філією ВУО. 1937 р. обраний лавником міської ради Луцька. Заарештований органами НКВС 1939 р.²⁸ [8, С. 236; 26, С. 1560; 39, С. 593—595; 40, С. 6]. Страчений без суду:

«1957. Михайлів Леонід Дмитрович, 1885 р. н., 43/2-90»²⁹.

Уродженець Харківщини, учасник Першої світової війни Степан Письменний був членом УЦР, секретарем Українського генерального військового комітету, скарбником Військового міністерства УНР. Після поразки революції емігрував до Польщі, з 1922 р. мешкав у с. Зарицьк Дядьковицької гміни Рівненського повіту. Працював на Рівненській електростанції, одружився з донькою православного священника. Брав активну участь у заснуванні та роботі рівненської філії УЦК, представляв її на з'їздах УЦК у Варшаві. Був членом ВУО й обіймав посади в проурядових організаціях Рівного, зокрема товаристві «Українська школа», спортивному клубі «Горинь», був інструктором з організації «Просвітянських хат» ВУО. Арештований НКВС у Рівному³⁰ [8, С. 221, 237]:

²⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7 зв.

²⁶ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 80.

²⁷ Там само. Спр. 897. Арк. 8—9.

²⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4253. Арк. 29; ЦДАВО України. Ф. 3508. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9, 11.

²⁹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 70.

³⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 845. Арк. 5, 24, 28; Спр. 841. Арк. 10, 148; Спр. 842. Арк. 19, 25; Ф. 33. Оп. 4. Спр. 29. Арк. 827; Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3662. Арк. 15.

«2311. Письменний Степан Дмитрович, 1885, 66/3-23»³¹.

КНС, заведена УНКВС у Рівненській області на С. Письменного 23.12.1939 як «на керівника військової канцелярії уряду Петлюри, керівника польської контрреволюційної організації», була знищена 08.06.1956³². Питання про місце розстрілу заарештованих і страчених без суду цивільних людей залишається не з'ясованим, однак натрапляємо на інформацію, що С. Письменний «розстріляний у концтаборі в Старобільську під Харковом» у [9, С. 340].

Один із засновників Української народно-республіканської партії (УНРП), член Вищої військової ради Генерального штабу, очільник управління преси і інформації в уряді УНР Олександр Ковалевський як політичний емігрант оселився спочатку в Кременці, згодом перебрався до Луцька. Саме його призначили заступником головного уповноваженого УЦК у Волинському воєводстві. У 1920-х роках фіксуємо зростання активності О. Ковалевського у кооперативній роботі як організатора і керівника «Українбанку» в Луцьку (1924), одного з ініціаторів проведення 08.08.1926 у воєводському центрі II конференції представників української споживчої і кредитової кооперації Волині, Холмщини і Підляшшя, організатора низки кооперативних курсів на Волині. У середині 1920-х років, будучи членом, заступником голови Луцької «Просвіти», він співпрацював з львівською газетою «Діло» та партією УНДО. Подібна громадська позиція призвела до арешту польською поліцією. Ймовірно, це вплинуло на зміну політичних вподобань О. Ковалевського, адже наприкінці 1920-х років він доєднався до проурядової волинської групи «Українська нива», а після утворення ВУО увійшов до Головної управи цієї партії. Активно практикував як журналіст, публікував численні статті на різну тематику, у 1937—1939 рр. працював головним редактором пресового органу ВУО — газети «Волинське слово», що замінила «Українську ниву». На сторінках редагованого часопису часто полемізував із галицькими політиками. Є інформація про арешт О. Ковалевського органами НКВС, однак його подальша доля залишалась невідомою³³ [15, С. 59—74; 41, С. 2; 42, С. 2—3]. Нині маємо документальне підтвердження, що кооператор і журналіст потрапив до розстрільного списку під номером 1343.

«1343. Ковалевський Олександр Олександрович, 1888 р. н., 43/2-94»³⁴.

Міністерський службовець періоду УНР Михайло Чирко, осівши разом з дружиною Ганною у міжвоєнному Луцьку, працював у міській раді (1927), був головою культурно-освітньої секції Луцької «Просвіти» (1927—1928). У 1930-х роках брав участь у роботі низки лояльних до польської влади українських організацій (Луцьке Чеснохрестне братство, Український кооперативний банк, Товариства ім. митрополита Петра Могили, спортивне товари-

³¹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 82.

³² Там само. Спр. 897. Арк. 234.

³³ Держархів Волинської обл. Ф. 200. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7; Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4253. Арк. 29.

³⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 49.

ство «Стир»³⁵ [16, С. 459; 41, С. 2; 43, С. 2; 44, С. 4]). Його прізвище також віднаходимо у згаданому «Списку»:

«3221. Чирко Михайло Гаврилович, 1883 р. н., 57/1-120»³⁶.

Никифор Лотоцький, уродженець с. Млини Новоград-Волинського повіту на Житомирщині, здобув вищу освіту, після поразки революції перебрався на територію Польщі. Спочатку жив у містечку Колки, працював директором банку. На початку 1930-х років перебрався до Луцька, отримав посаду у Ремісничому банку. Займаючи проурядову позицію, був членом багатьох конформістських до влади інституцій: ВУО, Волинського українського театрального товариства (ВУТТ), «Рідної хати», Товариства ім. митрополита Петра Могили, Луцького осередку ВГКДГ у радянській Україні. Власного житла у Луцьку родина не мала, мешкали в орендованій квартирі, де Н. Лотоцького й заарештували 23.09.1939³⁷ [45, С. 10; 46, С. 5; 47, С. 5]:

«1734. Лотоцький Никифор Антонович, 1892 р. н., 43/2-89»³⁸.

Для з'ясування долі Н. Лотоцького, за заявою його дружини, котра разом із донькою повернулася зі спецпоселення, 1960 р. була відкрита та «успішно» припинена слідча справа: через «відсутність відомостей про місцезнаходження підсудного». Н. Лотоцького реабілітували³⁹. Однак на той час радянська система ще надійно ховала свої злочини.

Потрапив під більшовицький арешт уродженець Поділля, службовець Привіслянської залізниці, земський начальник у Брестському повіті, мировий суддя за часів Російської імперії Микола Крижанівський. Згодом він працював в урядових структурах УНР, був близьким приятелем Андрія Ливицького, з 1922 р. долучився до українського громадського життя Берестейщини як член «Просвіти», один з ініціаторів заснування української школи ім. О. Стороженка. Натрапляємо на інформацію, що 1936 р. М. Крижанівський був звільнений за українську діяльність і виїхав до Варшави, де проживали на той час його сини: публіцист і письменник Андрій та молодший син Петро [17; 48, С. 100—102; 49, С. 81—83; 50, С. 85—39]. Однак залишається цілком незною волинська сторінка біографії М. Крижанівського, адже 1937 р. він разом із дружиною Лідією жив і працював у Луцьку, був членом редколегії «Волинського слова», управи ВУТТ, «Товариства ім. Лесі Українки» [47, С. 5; 51, С. 6]. Про арешт Миколи Крижанівського 1939 р. у Луцьку свідчив на допиті Микола Маслов (текст цього допиту зберігається у документах АКС на посла Микиту Буру)⁴⁰. Цифри 43 у сигнатурі «Списку» підтверджують, що перебував арештований у Луцькій тюрмі:

³⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4; Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 24; ГДА СБУ, м. Тернопіль. Ф. П. Спр. 2124. Арк. 18 зв.

³⁶ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 113.

³⁷ Держархів Волинської обл. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4; Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4253. Арк. 29.

³⁸ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 62.

³⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 694.

⁴⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4253. Арк. 29.

«1536. Крижанівський Микола Климентійович, 1876 р. н., 43/2-91»⁴¹.

Вважаємо, що саме він був розстріляний відповідно до згаданої вище секретної постанови, а не, як вважалося раніше, діяч ЗУНР Микола Крижанівський, який жив у Львові [52, С. 589].

Службу в Армії УНР більшовики розцінювали як першопочаткову причину арештів, тому колишні українські вояки відразу потрапляли у фокус органів НКВС. Багато хто з них отримав різні терміни ув'язнення, деякі прізвища бачимо у «Списку». Серед останніх — уродженець с. Попівка Конотопського повіту Чернігівської губернії, сотник Армії УНР Олександр Калюжний. Після інтернування у таборі Каліша, з кінця 1922 р. він проживав у Ковелі, працював на залізниці, згодом у кооперації. Активно захищав і популяризував життя діячів УНР в еміграції на Волині, був секретарем ковельської філії УЦК, кореспондентом паризького «Тризуба», представником Бібліотеки ім. Симона Петлюри у Парижі. Крім того, належав до ВУО, працював у ковельській філії «Рідної хати», очолював у місті Товариство ім. Симона Петлюри. Наприкінці 1930-х років польська влада затримувала його, звинувачуючи у прихильності й поширенні «націоналістичних ідей»⁴² [18, С. 582]. Потрапивши під арешт органів НКВС 1939 р., він опинився серед фігурантів сумнозвісного «Списку»:

«1213. Калюжний Олександр Прокопович, 1897 р. н., 65/1-49»⁴³.

Подібна доля спіткала поручника Армії Української Держави, старшину Армії УНР Михайла Євчука, котрий у міжвоєнний період проживав у с. Лаврів, гміни Полонка Луцького повіту, де служив священником [10, С. 255; 11]. Його розстріляли за секретною постановою 1940 р., а не під час розстрілів в'язнів Луцької тюрми у червні 1941 р., як вважалося раніше [53, С. 295]:

«1004. Євчук Михайло Петрович, 1895 р. н., 43/2-66»⁴⁴.

Знаходимо у «Списку» прізвище військового судді, хорунжого Армії УНР Олександра Воскобійникова, котрий після поразки революції жив у м. Острог, там одружився, завів господарство, пасіку. Не залишався осторонь громадської роботи: належав до місцевої філії УЦК, 1936 р. очолив лояльне до польської влади Українське добротинне товариство в Острозі⁴⁵ [10, С. 252]:

«572. Воскобійників Олександр Павлович, 1893 р. н. 66/3-43»⁴⁶.

Випускник Спільної юнацької школи з підготовки старшин при 3-й Залізній дивізії хорунжий Армії УНР Михайло Позлацаний після інтернування приїхав на роботу до цукроварні Шпанова Рівненського повіту, де сформувалась трудова колонія колишніх вояків Армії УНР. З часом перебрався у с. Гумен-

⁴¹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 56.

⁴² Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 24; Ф. 1. Оп. 2. Спр. 7914. Арк. 98, 106; ГДА СБУ, м. Київ, ф. 13. Оп. 55. Спр. 305. Арк. 27.

⁴³ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 44.

⁴⁴ Так само. Арк. 37.

⁴⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 234. Арк. 11; Спр. 2908. Арк. 5 зв.; ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 6. Арк. 2.

⁴⁶ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 22.

ники того ж повіту, відкрив власний магазин, займався домашнім вчительством. Адміністратор «Літературно-мистецького товариства ім. Лесі Українки» у Рівному, член місцевої філії УЦК, підтримував контакти з розвідкою УНР, очолюваною І. Литвиненком (Морозенком). 1934 р. сприяв переходу з СРСР до Польщі двох своїх братів: Федора та Івана⁴⁷ [10, С. 288]. У «Списку» зросійщено його по-батькові: «Корнилович», насправді ж він Корнійович:

«2335. Позлацаний Михайло Корнійович, 1902 р. н. 66/3-22»⁴⁸.

КНС, заведену УНКВС у Рівненській області 20 квітня 1940 р. на М. Позлацаного як «колишнього петлюрівського офіцера, антирадянськи налаштованого», знищили 08.06.1956⁴⁹.

Уродженець Новоград-Волинського повіту Сава Поліщук після служби в Армії УНР та інтернування працював на Бабинській цукроварні у Рівненському повіті, найбільшій трудовій колонії інтернованих вояків УНР на Волині, очолюваній генералом Армії УНР Євгеном Білецьким. Був членом культурно-освітньої філії ВУО — «Просвітянської хати» у селі Бабин. Згодом переїхав до прикордонного Корця, співпрацював із розвідкою УНР, часто зустрічався з І. Литвиненком (Морозенком)⁵⁰. Арештований 1939 р.:

«2346. Поліщук Сава Омелянович, 1895 р. н., 66/3-20»⁵¹.

Прапорщик царської армії, старшина Армії УНР Костянтин Гладуновський у міжвоєнний період проживав у с. Велика Клецька поблизу прикордонного Корця. Працював лісником та допомагав розвідці УНР. Арештований органами НКВС 24.12.1939 та етапований до Києва 02.04.1940⁵²:

«681. Гладуновський Костянтин Степанович, 1891 р. н., 41/3-107»⁵³.

Уродженець с. Залізниця Рівненського повіту хорунжий Армії УНР Семен Новак після поразки революції оселився у с. Даничів, опікувався впорядкуванням поховань українських вояків, мав псевдо «Петлюра». Відстоюючи українізацію православної церкви в Польщі, належав до Товариства ім. митрополита Петра Могили. Звинувачений польською владою у «націоналістичній діяльності», 1934 р. ув'язнений у таборі Береза Картузька. 1939 р. арештований органами НКВС за агентурною справою «Блок» і етапований до Києва⁵⁴ [54, С. 250—252]:

⁴⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 20. Спр. 845. Арк. 53; ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5 (Р). Оп. 1. Спр. 68253. Арк. 103; ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 15. Арк. 200зв., 249зв.; Т. 9. Арк. 206.

⁴⁸ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 83.

⁴⁹ Там само. Спр. 897. Арк. 235.

⁵⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3761. Арк. 20.

⁵¹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 83.

⁵² ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12617. Т. 8. Арк. 72; ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5 (Р). Спр. 5233. Арк. 20, 103.

⁵³ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 26.

⁵⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4; Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1157. Арк. 12; Спр. 1870. Арк. 14; Государственный архив Брестской области (ГАБО). Ф. 98. Оп. 1. Д. 1633. 7 л.

«2087. Новак Семен Іванович, 1900 р. н., 66/3-2»⁵⁵.

КНС, заведена УНКВС у Рівненській області 06.11.1939 на С. Новака як «колишнього петлюрівського діяча, члена ОУН», була знищена⁵⁶.

Потрапив до «Списку» і був розстріляний отаман Армії УНР Олександр Палієнко, командир Особливого корпусу військ УНР на Волині (січень-березень 1919), що брав участь у придушенні Дубровицького більшовицького виступу. У період революції за грабунки, відмову їхати на фронт його двічі арештовували, але звільняли за протекцією «відомих» людей. Уродженець Сквирщини, він за сприяння отамана Володимира Оскілка отримав картку азилю і осів у с. Басів Кут поблизу Рівного. У 1920-х роках був членом заснованих В. Оскілком проурядових установ: Української народної партії (соціалістів-самостійників), Українського селянського кооперативного банку у Рівному. У 1930-х роках вступив до ВУО, був обраний членом Ради ВУО від рівненського повіту, секретарював у місцевому товаристві «Рідна хата», був членом спортивного клубу «Горинь» у Рівному⁵⁷ [55, С. 22—24; 56, С. 78, 84—85; 114, 188, 190; 57, С. 1; 58, С. 5]:

«2207. Палієнко Олександр Михайлович, 1889 р. н., 41/3-87»⁵⁸.

Сергій Дідякін, учасник революційних подій, котрий, імовірно, служив у білогвардійців, а згодом в Армії УНР, у міжвоєнний період проживав у с. Веселівка Кременецького повіту. Одружився з місцевою вчителькою, полькою за національністю, зайнявся господарством свого тестя. У грудні 1939 р. заарештований, згодом розстріляний:

«905. Дідякін Сергій Андрійович, 1898 р. н., 42-37»⁵⁹.

Після арешту С. Дідякіна його дружина і двоє неповнолітніх доньок були виселені на спецпоселення у Казахстан. Це була поширена практика щодо родин «ворогів радянської влади»: висилали, як правило, дружин і малих дітей. Маємо документальні підтвердження про вислання сімей учасників Української революції, громадських діячів Волинського воєводства С. Новака, Я. Бичківського, К. Гладуновського, Н. Лотоцького, М. Маслова, В. Мохнюка, М. Певного, М. Тележинського, долі їхні складались по-різному. Дружина і діти С. Дідякіна 1946 р. як польські громадяни виїхали до Польщі. Одна з доньок, у заміжжі Моніка Лімінг, з часом опинилась у Великій Британії. Намагаючись з'ясувати долю свого батька, якого «нібито засудили 1941 р. у Харкові», вона у лютому 1990 р. звернулась по допомогу до консульства⁶⁰. Через це прокуратура Тернопільської області розпочала перевірку, місцеве УКДБ відновило справу, розпочавши додаткове розслідування. Були зробле-

⁵⁵ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 74.

⁵⁶ Там само. Спр. 897. Арк. 223.

⁵⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 56. Арк. 219; Ф. 30. Оп. 20. Спр. 841. Арк. 41—48; Спр. 844. Арк. 1, 13; ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5(Р). Оп. 1. Спр. 68253. Арк. 26.

⁵⁸ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 79.

⁵⁹ Там само. Арк. 33.

⁶⁰ ГДА СБУ, м. Тернопіль. Ф. П. Спр. 6727. Арк. 7.

ні запити у Москву, Харків, Київ, розшукали та взяли показання у свідків. У результаті ухвалено постанову «про припинення справи за недоведеністю участі у здійсненні злочину», «факт застосування репресій вважати достовірно установленим», а «Діядкіна С.А. визнати таким, що підлягає реабілітації». Так, 09.08.1991 прокуратура Тернопільської області ухвалила рішення про його реабілітацію⁶¹. М. Лімінг у березні 1992 р. повторно звернулась з аналогічним проханням вже до президента України Л. Кравчука, вказавши, що відповіді на перше звернення не отримала. На цей раз доньці надіслали рішення про реабілітацію, однак інформації про долю батька вона не отримала (також їй не повернули родинного будинку). СРСР зник, але система все ще зберігала свої страшні таємниці.

Серед родичів емігрантів УНР були й ті, хто постраждав не лише як спецпоселенці. У «Списку» знаходимо прізвище дружини старшини Армії УНР Романа Чепеленка (уродженця Полтавщини, учасника Першої світової війни та Української революції, який після інтернування у Калішському таборі працював на Бабинській цукроварні) — Валентину Чепеленко (у дівочтві Дідковська)⁶². На жаль, доля Романа Чепеленка нам невідома, а ось його дружину, матір одинадцятилітніх близнюків, розстріляли:

«3195. Чепеленко Валентина Наумівна. 1900 р. н., 57/3-49»⁶³.

У «Список» потрапило багато українців, мешканців міжвоєнної Волині, які не брали участі у революційних подіях 1917—1921 рр., але більшовицька влада вважала їх «невиправними ворогами». Ця тема потребує спеціального вивчення та аналізу, як і виокремлення інших груп людей, страчених 1940 р. в «особливому порядку».

Отже, діячі УНР як носії національної ідеї, активісти українського політичного, культурного, освітнього, кооперативного, релігійного життя міжвоєнної Волині, на початку Другої світової війни опинились у числі перших заарештованих репресивною системою. Серед них було не менше 24 осіб, розстріляних без суду за секретною постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 05.03.1940. У розстрільний «Список» потрапили послі і сенатори до польського парламенту від Волині, вчителі, кооператори, журналісти, військові та цивільні діячі УНР, їхні близькі родичі, доля яких довгий час залишалась невідомою.

Висновки. Розсекречені документи спецслужб є важливим джерелом, що проливає світло на специфіку роботи більшовицької влади, сприяє поверненню із забуття тисяч імен українців і відновленню пам'яті про них. Початок Другої світової війни, руйнація Польської держави та поширення на західноукраїнських землях радянської влади призвели до знищення попередньої політичної структури суспільства та її носіїв. Серед звірств більшовиків кричущим актом

⁶¹ Там само. Арк. 27—28, 29.

⁶² Держархів Рівненської обл. Ф. Р—740. Оп. 6. Спр. 77. Арк. 308; ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5(Р). Оп. 1. Спр. 68253. Арк. 105.

⁶³ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5. Спр. 926. Арк. 112.

агресії, людиноненавистництва та маніпуляцій був «катинський злочин», що об'єднував два складники. Перший: розстріл польських військовополонених, утримуваних у таборах Козельська, Старобільська, Осташкова. Другий: розстріли цивільних людей, ув'язнених у тюрмах Західної України і Західної Білорусії. Списки в'язнів західноукраїнських тюрем, розстріляних згідно із секретною постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 05.03.1940, зберігаються у ГДА СБУ.

У «Списку» ми віднайшли, виділили, ідентифікували 23 прізвища військових і цивільних діячів періоду УНР, які згодом жили у Волинському воєводстві, та одне прізвище дружини хорунжого Армії УНР. З'ясовано їхню долю після арешту органами НКВС. Виокремлено серед розстріляних без суду осіб групу волинських послів до польського сейму і сенату, діячів регіональної проурядової української партії ВУО, представників освітнього, культурного, релігійного, кооперативного життя краю. Доведено, що активна громадянська позиція у період Української революції 1917—1921 рр., діяльність у міжвоєнний період стали основними причинами їх арешту органами НКВС і розстрілу як «невиправних ворогів».

До сьогодні залишається нез'ясованим місце проведення розстрілів. Уважаємо вірогідним, що деяких заарештовані могли вбити у в'язницях Західної України, де їх утримували, декого етапували до Києва, Харкова, Херсона та інших міст. Родини розстріляних у більшості випадків вислали на спецпоселення, переважно у Казахстан. Життя родичів українських бранців може стати темою нових досліджень, як і подальше вивчення розстрільних списків із виокремленням національного складника.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Marynovych, M. Yak stertykainovu pechat komunizmu? Pomizh nepamiattiu, zlopamiattiu i ztsilenniam pamiaty. *Ukrainskyi tyzhden. Spetsproekt «Katyn»*. 2012, 21—27.09. URL: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/katyn.pdf> [in Ukrainian].
[Маринович М. Як стерти кайнову печать комунізму? Поміж непам'яттю, злопам'яттю і зціленням пам'яті. Катинська трагедія: український вимір. Спільний проект Польського Інституту у Києві та «Українського тижня». URL: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/katyn.pdf> (дата звернення: 12.09.2021)].
2. Zinchenko, O. Hodyna papuhu. *Ukrainski storinky Katyni*. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Зінченко О. Година папуги. Українські сторінки Катині. Київ, 2011].
3. Lojek, J. (Jerzewski, L.). *Dzieje sprawy Katynia*. Bialystok, 1989 [in Polish].
4. Waida, A. *Katyn*. Warszawa, 2007 [in Polish].
5. Lebedeva, N.S. (Ed.). *Katyn. Plenniki neobyavlennoy voyny. Dokumenty i materialy*. Moscow, 1997 [in Russian].
[Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы. Сост. Н.С. Лебедева и др. Москва, 1997].
6. Petrov, N. *Nahrazhdeny za rasstrel*. 1940. Moscow, 2016 [in Russian].
[Петров Н. Награждены за расстрел. 1940. Москва, 2016].
7. Kryvosheia, V., Onyshko, L. “Ukrainskyi katynskyi spysok” — za i proty (Ukrainska Lista Katynska — pro et contra). *Hileia*. Spetsvypusk. Kyiv, 2011. pp. 8-18 [in Ukrainian].

- [Кривошея В., Онишко Л. «Український катинський список» — за і проти (Ukrainśka Lista Katyńska — pro et contra). *Гілея*. Спецвипуск. Київ, 2011. С. 8—18].
8. Verstiuk, V., Ostashko, T. Diiachi Ukrainśkoi Tśentralnoi Rady: Biohrafichnyi dovidnyk. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. Київ, 1998].
 9. Tynchenko, Ya. Ofitserskyi korpus Armii Ukrainśkoi Narodnoi Respubliky (1917—1921). Kn. 1. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). Кн. 1. Київ, 2007].
 10. Tynchenko, Ya. Ofitserskyi korpus Armii Ukrainśkoi Narodnoi Respubliky (1917—1921). Kn. 2. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). Кн. 2. Київ, 2011].
 11. Hai-Nyzhnyk, P. Zhurnal zarahuvannia starshyn diievoi Armii UNR na diisnu viiskovu sluzhbu 1920—1923 rr. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1923.army_unr.php [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Журнал зарахування старшин дієвої Армії УНР на дійсну військову службу 1920—1923 рр. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1923.army_unr.php (дата звернення: 10.06.2021)].
 12. Lys, S. Olena Levchanivśka: taiemnytsia № 43/3-37. in *Reabilitovani istoriieiu: Volynśka oblast*. Kn. 1. Lutsk, 2010 [in Ukrainian].
[Лис С. Олена Левчанівська: таємниця № 43/3-37. *Реабілітовані історією: Волинська область*. Кн. 1. Відп. секр. М. Кучерепа та ін. Луцьк, 2010. С. 604—614].
 13. Shymanskyi, P. Muzychna kultura Volyni I polovyny XX st. Lutsk, 2005 [in Ukrainian].
[Шиманський П. Музична культура Волині I половини XX ст. Луцьк, 2005].
 14. Zhyvyyuk, A., Davydyuk, R. Naddnipyrianska Ukraine emigrants musical activities in Volyn voivodeship. *East. European Historical Bulletin*. 2019. 12: 116-125.
 15. Davydyuk, R. Z poliakamy za Ukrainu: Naddnipyrianska emihratsiia v suspilno-politychnomu zhytti mizhvoiennoi Volyni. Rivne, 2014 [in Ukrainian].
[Давидюк Р. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині. Рівне, 2014].
 16. Davydyuk, R. Ukrainśka politychna emihratsiia v Polśhchi: sklad, struktura, hromadskopolitychni praktyku na terytorii Volynśkoho voievodstva. Lviv; Rivne, 2016 [in Ukrainian].
[Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016].
 17. Ilin, O. Kryzhanovskyi Mykola Klymovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. 2014. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=791 [in Ukrainian].
[Ільїн О. Крижановський Микола Климович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=791 (дата звернення: 20.06.2022)].
 18. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920—1939. Toruń, 2004. [in Polish].
 19. Ukrainśkyi tyzhden. Spetsproekt “Katyn”. URL: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/katyn.pdf> [in Ukrainian].
[Катинська трагедія: український вимір. Спільний проект Польського Інституту у Києві та «Українського тижня». URL: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/katyn.pdf> (дата звернення: 11.07.2022)].
 20. Skollon, M. Cherez 80 rokiv “katynśka brekhnia” vse shche prodovzhuie zhyty u Rosii. 2020.06.03 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30472633.html> [in Ukrainian].

- [Сколлон Майкл. Через 80 років «катинська брехня» все ще продовжує жити у Росії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30472633.html> (дата звернення: 11.07.2022)].
21. Listy Katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. Zeszyty Katyńskie. nr. 4. Pod redakcją Marka Tarczyńskiego. Warszawa, 1994 [in Polish].
 22. Kryvosheia, V., Onyshko, L. "Ukrainskyi katynskyi spysok": natsionalna ta sotsialna skladovi. *Politychni represii v Ukrainii RSR 1937—1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia "Velykoho teroru" v SRSR*. Proceedings All-Ukrainian Conference. Kyiv, 2013, pp. 280-299 [in Ukrainian].
[Кривошея В., Онишко Л. «Український катинський список»: національна та соціальна складові. *Політичні репресії в Українській РСР 1937—1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР*. Матеріали Всеукр. наук. конф. м. Київ, 15 берез. 2021 р. Упоряд: О.Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ, 2013].
 23. Humeniuk, N. Taïemnytsia "№ 34-3/37". *Narodna trybuna*. Lutsk. 1995, Liutyi 24 [in Ukrainian].
[Гуменюк Н. Таємниця «№ 34-3/37». *Народна трибуна* (Луцьк). 1995. 24 лют.].
 24. Kucherepa, M., Davydiuk, R. VUO. Volynske ukrainske obiednannia (1931—1939 rr.). Lutsk, 2001 [in Ukrainian].
[Кучерепа М., Давидюк Р. ВУО. Волинське українське об'єднання (1931—1939 рр.). Луцьк, 2001].
 25. Z zhyttia ukrainkoï himnaziï v Lutsku. *Ukrainska nyva*. 1934. 15 lyp. S. 1 [in Ukrainian].
[З життя української гімназії в Луцьку. *Українська нива*. 1934. 15 лип. С. 1].
 26. Kubiiovych, V. (Ed.) Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna. U 10 t. T. 4. Lviv, 1994 [in Ukrainian].
[Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 10 т. Т. 4. Голов. ред. В. Кубійович. Львів, 1994].
 27. Levchanivska, I. Senatorka (memuary). Lviv, Dubno, Lutsk, 2004 [in Ukrainian].
[Левчанівська І. Сенаторка (мемуари). Львів, Дубно, Луцьк: Надстир'я, 2004].
 28. Manko, M. Ostrozkyi vymir Katynskoi trahedii. *Zamkova hora*. 2015, 28 liutoho. P. 6. Ostroh [in Ukrainian].
[Манько М. Острозький вимір Катинської трагедії. *Замкова гора. Острозька громадсько-політична газета*. 2015. 28 лют. С. 6].
 29. Dzei, M. Dolia Vasyliia Mokhniuka. in *Reabilitovani istoriieiu: Volynska oblast*. Kn. 1, 567-574. Lutsk, 2010 [in Ukrainian].
[Дзей М. Доля Василя Мохнюка. *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 1. Луцьк, 2010].
 30. Vlasiuk, O. Predstavnyky Volyni u polskomu parlamenti pershoho sklykannia. *Slovianskyi visnyk*. 2012. 14: 20-25 [in Ukrainian].
[Власюк О. Представники Волині у польському парламенті першого скликання. *Слов'янський вісник*. Вип. 14. Рівне, 2012. С. 20—25].
 31. O. K-a. Kooperatyvni kursy v Liubomli na Volyni. *Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys*. 1928. 18 sich.: 4-5 [in Ukrainian].
[О. К-а. Кооперативні курси в Любомлі на Волині. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1928. 18 січ. С. 4—5].
 32. Ukrainska Himnaziia v Rivnomu. *Ukrainska nyva*. 1931. 30 zhovt. S. 2 [in Ukrainian].
[Українська Гімназія в Рівному. *Українська нива*. 1931. 30 жовт. С. 2].
 33. Dobrochynska, V. Rivnenska ukrainska himnaziia (1923—1939 rr.): kulturno-osvitnii fenomen na tli doby. Rivne, 2016 [in Ukrainian].
[Доброчинська В. Рівненська українська гімназія (1923—1939 рр.): культурно-освітній феномен на тлі доби. Рівне, 2016].

34. *Volynske slovo*. 1937. 11 berez. S. 6 [in Ukrainian].
[*Волинське слово*. 1937. 11 берез. С. 6].
35. Boiko, V.M., Vorobei, R.B., Demchenko, T.P. (Eds). *Ukrainskyi zizd u Chernihovi (8—10 chervnia 1917 r.): materialy ta komentari*. Chernihiv, 2012 [in Ukrainian].
[Український з'їзд у Чернігові (8—10 червня 1917 р.): матеріали та коментарі. Упоряд.: В.М. Бойко, Р.Б. Воробей, Т.П. Демченко. Чернігів, 2012].
36. *Z ukrainskoho zhyttia u Kovli*. *Ukrainska nyva*. 1929. 1 sich.: 3 [in Ukrainian].
[З українського життя у Ковлі. *Українська нива*. 1929. 1 січ. С. 3].
37. *Ukrainska nyva*. 1936. 3 veres.: 2 [in Ukrainian].
[*Українська нива*. 1936. 3 верес. С. 2].
38. *Volynske slovo*. 1939. 9 lip. S. 2 [in Ukrainian].
[*Волинське слово*. 1939. 9 лип. С. 2].
39. Kavunnyk, V. (Ed). *Arkhiv Ukrainkoï Narodnoï Respubliky. Ministerstvo zakordonnykh sprav. Diplomatychni vidnosyny vid Versalskoho do Ryzkoho myrnykh dohovoriv (1919—1921)*. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні відносини від Версальського до Ризького мирних договорів (1919—1921). Упоряд.: Валентин Кавунник. Київ, 2016].
40. *Volynske slovo*. 1937. 21 sich.: 6 [in Ukrainian].
[*Волинське слово*. 1937. 21 січ. С. 6].
41. *Zhyttia Volyni*. *Ukrainska nyva*. 1927. 28 sich. S. 2 [in Ukrainian].
[Життя Волині. *Українська нива*. 1927. 28 січ. С. 2].
42. *Ukrainski kooperatyvni kursy. Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys*. 1926. 7 kvit.: 2-3 [in Ukrainian].
[Українські кооперативні курси. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1926. 7 квітня. С. 2—3].
43. *Dilo*. 1935. 22 serp.: 2 [in Ukrainian].
[*Діло*. 1935. 22 серп. С. 2].
44. *Zahalni Zbory Ukrainkoho Sportovoho Kliubu "Styr"*. *Volynske slovo*. 1937. 20 trav. S. 4 [in Ukrainian].
[Загальні Збори Українського Спортивного Клубу «Стир». *Волинське слово*. 1937. 20 трав. С. 4].
45. *Volynske slovo*. 1937. 1 sich.: 10 [in Ukrainian].
[*Волинське слово*. 1937. 1 січ. С. 10].
46. *Volynske slovo*. 1937. 25 liut.: 5 [in Ukrainian].
[*Волинське слово*. 1937. 25 лют. С. 5].
47. *Volynske slovo*. 1939. 2 liut.: 5 [in Ukrainian].
[*Волинське слово*. 1939. 2 лют. С. 5].
48. *Do istorii Tovarystva "Prosvita" v Berestiu na Polissiu*. *Litopys Volyni*. Vinnipeh. 1962. Ch. 6 [in Ukrainian].
[До історії Товариства «Просвіта» в Берестю на Поліссю. *Літопис Волині*. Вінніпег. 1962. Ч. 6].
49. *Dmytriuk, V. Dorohamy viiny i myru: spomyny z dodatkom materialiv do istorii simi*, 2012 [in Ukrainian].
[Дмитріюк В. Дорогами війни і миру: спомини з додатком матеріалів до історії сім'ї. Упоряд. Мирослава та Володимир Дмитріюки. 2012].
50. *Hnoiєvyi, I. Ukrainka narodnia shkola im. Ol. Storozhenka v Berestiu ta polska shkilna polityka na pıvnično-zakhidnykh ukrainskykh zemliakh*. *Litopys Volyni*. 1961, 5: 85-39 [in Ukrainian].

- [Гноєвий І. Українська народня школа ім. Ол. Стороженка в Берестю та польська шкільна політика на північно-західних українських землях. *Літопис Волині*. 1961. Ч. 5. С. 85—39].
51. *Volynske slovo*. 1937. 4 berez.: 6 [in Ukrainian].
[*Волинське слово*. 1937. 4 берез. С. 6].
52. Bazhan, O., Hasai, Ye., Hutsal, P. (Eds). *Reabilitovani istoriieiu*. Ternopil'ska oblast. Kn. 1. Ternopil: Zbruch, 2008 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн. 1. Упоряд.: О. Бажан, Є. Гасай, П. Гуцал. Тернопіль: Збруч, 2008. 728 с.].
53. Kucherepa, M. (Ed.). *Reabilitovani istoriieiu*. Volyn'ska oblast. Kn. 4. Kyiv; Lutsk, 2019 [in Ukrainian].
[Реабілітовані історією. Волинська область. Кн. 4. Кер. автор. кол. М. Кучерепа. Київ; Луцьк, 2019].
54. Danylenko, V., Kokin, S. (Eds). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 — chervni 1941 rr. Dokumenty GDA SB Ukrainy*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 рр. Документи ГДА СБ України. Упоряд.: В. Даниленко, С. Кокін. Київ, 2009].
55. Sereda, M. *Otamanshchyna*. Otaman Paliienko. *Litopys Chervonoї Kalyny*. 1929, 3: 22-24 [in Ukrainian].
[Середа М. Отаманщина. Отаман Палієнко. *Літопис Червоної Калини*. 1929. Ч. 3. Груд. С. 22—24].
56. Mytrofanenko, Yu. *Ukrainska otamanshchyna 1918—1919 rokiv*. Vyd. 3-tie. Kropyvnytskyi, 2016 [in Ukrainian].
[Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918—1919 рр. Вид. 3-тє, випр. і доповн. Кропивницький, 2016].
57. *Dzvin* (Rivne). 1924. 29 lystop.: 1 [in Ukrainian].
[*Дзвін* (Рівне). 1924. 29 листоп. С. 1].
58. *Ukrainska niva*. 1931. 15 lyp.: 5 [in Ukrainian].
[*Українська нива*. 1931. 15 лип. С. 5].

Received / Надійшла 20.01.2023

Ruslana DAVYDYUK

PhD hab. (History), Associate Professor, Professor
Rivne State Humanities University (Rivne, Ukraine)
davrus63@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

THE EXECUTION “IN A SPECIAL ORDER”
OF FORMER UPR RESIDENTS:
THE FIRING LIST OF 1940

The purpose of the scientific article is to find and single out the figures of the Ukrainian Revolution of 1917—1921, who joined the public and political life of interwar Volyn, in the list of civilians imprisoned in the prisons of Western Ukraine and executed by decision of the secret resolution of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (b) dated March 5, 1940. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, verification, and scientificity. Biographical, problem-searching, chronological, and retrospective methods are used. The method of local history, as well as the prosopographical approach, became important for recreating the main stages of the biography of the figures of the Ukrainian People’s Republic who were on the “shooting” list. **Scientific novelty.** It was analyzed and singled out groups of UPR figures, activists of public, cultural, political, and cooperative life of the Volyn Voivodeship, who were arrested by the *NKVD* bodies, were included in a special list of those shot without trial, according to the resolution of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (b) dated March 5, 1940. **Conclusions.** The Katyn crime is the collective name for the execution of Polish prisoners of war who were held in the Kozelskyi, Starobilskyi and Ostashkivskyi camps and civilians who were in prisons in Western Ukraine and Western Belarus. The lists of the latter are partly in the State Archive of the Security Service of Ukraine in a separate file. As a result of the analysis of this list, the names of military and civilian figures of the UPR period who were connected with the Volyn Voivodeship in the interwar period were found and identified, and their fate after their arrest by the *NKVD* authorities was clarified. It has been proven that the list included both local natives and natives of the Trans-Dnipro region who, after the defeat of the revolution, settled as political emigrants in the territory of Western Volyn, which was part of the Second Polish Republic. Groups of Volyn ambassadors to the Polish Seim and Senate, figures of the regional political party Volyn Ukrainian Association, and representatives of the educational, cultural, religious, and cooperative life of the Volyn Voivodeship were singled out. It has been proven that the active civil position during the Ukrainian Revolution of 1917—1921 and activities in the interwar period were the main reasons for the arrest by the *NKVD* authorities and, according to the secret resolution of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of March 5, 1940, the subsequent execution of some persons, including prisoners in the prisons of Western Ukraine.

Keywords: *Ukrainian People’s Republic, Ukrainian interwar political emigration, Volyn Voivodeship, repression, shootings, NKVD.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.143>
УДК [930.2:222.6](477) «11/12»

Тетяна ВІЛКУА

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
tvilkul@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

ХРОНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО «БОХМИТА» (МАГОМЕТА)

Досліджено оповідання про «Бохмита» (Магомета) за текстами «Хроніки Георгія Ченця / Амартола» та родини «Хронографа по великому ізложенію» (ХВІ). «Бохмигь» — найменування пророка Магомета у ранніх східнослов'янських творах, у південнослов'янських подібне позначення не зустрічається. Загалом джерел про нього в давньоруський час небагато, найдокладніше оповідає про історію пророка «Хроніка Амартола». Оповідь перекладної візантійської хроніки містить біографію й середньовічний опис вчення пророка Магомета, а також «Бохмичи» уявлення про рай. Хроніка вплинула на «Повість временних літ» в описі підготовки до хрещення Русі (986—987 рр.), а через неї — на інші давньоруські тексти. Оповідь з «Амартола» увійшла фрагментарно до Троїцького хронографа, Хронографічної палєї, Еллінського літописця другої редакції та ін. **Метою роботи** є порівняльний аналіз хронографічних текстів, а також поширення цих джерел Початкового літопису для дослідників середньовічної історії України та Росії. Застосовано **методи** текстології й джерелознавства. **Наукова новизна** — вперше проведено порівняльний аналіз оповіді про «Бохмита» у хронографічних текстах. Паралельне видання ранніх версій, якими зручно користуватись у подальшій роботі з джерелами, вміщено у Додатку. **Висновки.** Якщо автор «Повісті временних літ» лише відштовхувався від «Хроніки Амартола» (прямих запозичень немає), то в родині ХВІ відтворено значні за обсягом

Цитування: Вілкул Т. Хронографічні джерела про «Бохмита» (Магомета). *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 143—161. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.143>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

фрагменти з Хроніки, хоча текст не уникнув змін. Переважно, йдеться про скорочення: випущені фрази й окремі слова, багато також змін у граматичних формах, при цьому лексичні заміни практично відсутні. Загалом укладач хронографа намагався спростити виклад, роблячи його зрозумілішим для читачів й уникаючи «темних місць». В деяких пам'ятках ХВІ багато власних подальших трансформацій тексту, зокрема, в Повній палей виявлено кілька нових пропусків, в Еллінському літописці другої редакції — контамінацію двох версій. Дослідження виявляє цікаві трансформації текстів, які однозначно вказують на те, що середньовічні християнські книжники уважно працювали з оповіддю про вчителя їхніх сусідів-мусульман. Разом з тим демонструє типову манеру обробки джерел укладача ХВІ, що зачіпає проблеми раннього літописання та хронографії.

Ключові слова: історія України, Давня Русь, текстологія, літописи та хронографи, хрещення Русі.

У давньоруських джерелах ім'я Магомет вимовлялося як «Бохमितь». Воно відомо дослідникам і читачам передусім з «Повісті временних літ» (далі ПВЛ), з опису підготовки до хрещення Русі князем Володимиром Святославичем або так званого випробування вір. Випробування складається з оповіді про посольства «болгар вѣры Бохмичи» (волзьких булгар-мусульман), «немцев», «жидов козарьских» та промови якогось «філософа»-грека під 6494/986 р. й опису зворотних посольств до болгар, німців та у Царгород у річній статті 6495/987 р. Болгари пропонували князю прийняти «закон Бохमितь» та «поклонити ся Бохмиту» й викладали особливості своєї віри. Відповідно, у діалогах болгар з князем і промовах грека кілька разів з'являється «Бохमितь» та присвійне «Бохмичь»¹ [1, Стп. 84—86; 2, С. I—III]. Окремі вирази переважно зі статті 987 р. були запозичені при утворенні Толкової палей, разом з переповіданням викладу². Пізніше один із давньоруських книжників кінця XII ст. написав повість про похід коаліції князів на волзьких булгар, яких пейоративно поймав «поганья бохмиты» [4, С. 697; 5, С. 204]. Повість нині існує у версії Лаврентіївського літопису під 1184 р. та Іпатіївського — під 1182 р. Судячи з деяких характерних виразів, її автор знав і використовував власне «ПВЛ». Отже, і Толкову палею, і пізніші літописи в цьому ракурсі можна кваліфікувати як тексти вторинні.

Інші пам'ятки цікавіші, оскільки вони власне є джерелами «ПВЛ», тобто є вихідними текстами. Відомо, що на початку статті 986 р. котрийсь із укладачів «ПВЛ» використав перекладну візантійську «Хроніку Георгія Амартола» або «Георгія Мніха» (Георгія Ченця), в якій розміщено простору оповідь про «Бохмита»³ та його вчення. Це запозичення відзначалося в О.О. Шахматова

¹ У виданні Дональда Островські нумерація стовпчиків та рядків відповідає ПСРА, т. 1.

² Палей Толковая. Москва, 2002. Арк. 59в, 69б. Тексти порівняно, наприклад, у [3].

³ Можливо, давньослов'янський переклад Хроніки Амартола засвідчує найдавніший випадок написання «Бохмит» на позначення Магомета. У грецьких списках Хроніки ім'я відтворено як Μουχομεδ / μουχομετ / μουχομετη / μωμεθ та похідні з [4]. Крім того, у «Похвалі Кирилу та Мефодію» зі старшого східнослов'янського рукопису, Успенського збірника XII ст. (Арк. 113б) згадано «бохмитовы бляди . и жидовскоую злобою». Причому йдеться про подорож св. Кирила у землю козар, тобто, змістов-

та ін.⁴ [8, С. 274; 9, С. 417—420, 432; 10, С. 98—99]. Своєю чергою, Амартол запозичав з твору Іоана Дамаскіна «Про 100 ересей»⁵ [11, С. 155], зближення текстів краще за все засвідчує грецький оригінал твору. У «ПВЛ» зроблено скорочений переказ, можливо, навіть за пригадуванням, оскільки точне цитування відсутнє. Незважаючи на це, саме тло Хроніки дає змогу виявити важливу для літописця інформацію, яку він включив у літопис, і несуттєві для нього моменти. Слід зазначити, що набагато точніше текст «Хроніки Амартола» відображено у пам'ятках такої давньоруської компіляції як «Хронограф по великому ізложенію» (далі ХВІ), де нижня межа оповіді збігається з «ПВЛ».

Для дослідників Давньої Русі та читачів, котрих цікавить давня історія України, хронографічні твори набагато менше знані, ніж літописи. Тим часом дослідження та видання оповіді про «Бохмита» цікаве й саме по собі, а також як текст, від якого відштовхувався укладач «ПВЛ». На жаль, в одному з детальних оглядів сюжету про випробування вір останніх років «Хроніка Амартола» взагалі не залучена, оскільки дослідниця хибно вирішила, що такої оповіді у давньослов'янському тексті не існує, й через те залучає Еллінський літописець 2-ї редакції⁶. Подібна думка виникла через те, що видання Хроніки поч. ХХІ ст. уривається разом із старшим Троїцьким / Тверським списком. Редакцію останнього традиційно називають «першою», але вона далеко не справна⁷.

но сюжет нагадує випробування вір [5]. Також, у Житті св. Василя Нового, фрагмент із якого запозичений у ПВЛ, у рукописах східнослов'янських про ересі мовлено: «вѣстрясея Арии безумнии. и съ Бохметом (Мѡацѣд) проклятымъ и всякоя ереси лукавии начальници» [6]. При цьому в південнослов'янській версії «Махметъ» [7].

⁴ Хоча докладно тексти не порівнювали, і їх не введено, напр., у добре знаний дослідниками реєстр запозичень з Хроніки Амартола у [3, С. 40—61]. М.Ю. Андрейчева не залучала текст Хроніки та ранніх пам'яток ХВІ.

⁵ У Давньослов'янській Кормчій вміщено давньослов'янський переклад з твору Іоана Дамаскіна «Про 100 ересей» [12, С. 701—703]. До речі, тут ім'я транслітеровано як «Мамед» (грецьк. *Μαμῆδ*). В основному, старшому рукописі — Єфремівській Кормчій — пізньою рукою між мю та альфою вставлено омегу [12, С. 701].

⁶ Це є похибкою, тому варто зазначити суттєву виписку: «Общей чертой всех списков первичной редакции старославянского перевода ХГА является то, что они обрываются на событиях середины VI в., хотя оригинальный греческий текст памятника охватывал события вплоть до IX в. Текст о Мухаммеде и его вероучении в древнейшем старославянском переводе отсутствует, поскольку был включен в повествование хроники о событиях второй половины VII в. [13]. Интересующий нас текст Амартола дошел до нас в составе древнерусского хронографического свода XV в. — Летописца Еллинского и Римского второй редакции, на который в дальнейшем мы будем ссылаться» [10, С. 98—99]. І заявлена теза, і посилання на В. Матвєєнко та Л. Щєголеву з приводу «відсутності тексту після VI ст. у початковому давньослов'янському перекладі» невірні, оскільки дослідниці описують повні списки Хроніки й обумовлюють те, що вони у своїй публікації обмежилися рамками найдавнішого, але неповного Троїцького або Тверського (ОР ГБЛ, збір. Московської Духовної Академії №100) списку [13, С. 32—38].

⁷ Скорочене позначення — Ам. тр. Помилки Троїцького / Тверського списку на прикладі іншого включення, з Александрії, описано в [14, С. 162—178].

У пригоді стає класичне видання Хроніки Василя М. Істріна [15, С. 449—451], натомість на Еллінський літописець-2 (XV ст.) краще не спиратися⁸.

Публікацію джерел повного тексту Хроніки Амартола, а також двох ранніх пам'яток ХВІ (Троїцького хронографа та Повної хронографічної палеї; в останній фрагмент найменовано: «О Бохмитъ») здійснено у Додатку. Дослідження текстів включає: аналіз структури та змісту; коротко — характерні риси ХВІ — окремо вторинні та початкові читання, порівняно з повним текстом Хроніки. Очевидних аграматизмів чи інших хиб у ХВІ тут немає, тому потрібно залучати грецький оригінал Хроніки Георгія Ченця за класичним виданням Де Боора. Зупинімося на деяких цікавих рішеннях перекладача Амартола порівняно з грецьким. Побіжно згадуватимем пізню версію Літописця Еллінського та Римського 2-ї редакції (ЕЛ-2). Його було видано на рубежі ХХ—ХХІ ст. [17, 18], й дослідники, намагаючись висвітлити інформативні можливості давніх літописців, іноді неправомірно залучають цю пізньо-середньовічну компіляцію.

Структура оповіді про «Бохмита» доволі прозора — розпочато її з короткої інтродукції хто такий Магомет. Вона містить оціночне судження «Срацинскій начяльникъ и *жси* пр°ркъ (грецьк. *ψευδοπροφήτης*)» (Ам. 449.13⁹). Далі вміщено коротку біографію, де мова йде про походження з Ізмаїлева коліна, вказуються пращури, їхній спосіб життя у шатрах («Низарь... Моудар... вь куцахъ живуще»). Йдеться про те, що початково вбогий «Бохмит» найнявся до багатой вдови на ім'я «Дигана»¹⁰ у купецьких справах, але потроху «прелсти женоу» й одружився з нею. Його дружина була засмучена тим, що у нього траплялися епілептичні напади (він був «рюмою шибень»). Через те він заявив, що таке трапляється, коли він бачить ангельське страшне видіння Гавриїла (Ам. 449.28-29). Жінка, вірячи йому, засвідчила видіння як належні славетному пророку перед іншими жінками та князем тієї землі, а помираючи, залишила йому всі свої багатства (Ам. 450.1-4). Друга частина містить опис головних рис віровчення. Хроніст двічі зауважує, що «Бохмит» жив поряд з іудеями та християнами і бесідував з ними (Ам. 449.24-25, 450.7), зокрема з аріанами та несторіанами. Від перших він запозичив ідею єдинобожжя («єдиноначялствие»), від

⁸ Це пізня контамінація, яка містить риси так званої 3-ї редакції ХВІ, причому в найбільш пізній складній версії (раніша — у Повній палеї) [16, С. 92—97]. Щоправда, зрідка в Еллінському-2 натрапляємо на ранні читання Хроніки Амартола хронографічної редакції (скорочено Ам. хр.; загальна назва для різноманітних матеріалів, збережених у хронографах), однак цей компілятивний твір утворено в XV ст. і він не міг бути відомим автору ПВЛ. Крім того, дослідник, котрий достеменно не знає повний давньослов'янський текст Хроніки, її грецький оригінал та усі хронографічні пам'ятки, не здатен розібратися, що є пізнім нашаруванням, а що належить до ранніх.

⁹ Так скорочено позначається видання [15], де перша число вказує на сторінку, друге — рядок. Публікація грецького тексту позначається за подібною схемою: Де Боор, 697.12-13.

¹⁰ Ам. 449.21. У грецьк. оригіналі у більшості списків *Хадгуга*, але у незначній групі рукописів — *V R Дгугана* чи *Дгуган*. Де Боор, 698.

других — Слова та Духу, від третіх «человѣкослоужения» (Ам. 450.7-9)¹¹. Докладно зупиняється на тому, як викривив засвоєні ідеї — напр., Ісуса не вважати Словом Божим, святу Діву Марію не шанувати як Богородицю, тільки як сестру прор. Мойсея (Ам. 450.12-14). Відкинув «законні» звичаї іудеїв та «євангельські» християн, зокрема, «ни крѣтити ся ни соуботити», зберігши тільки неядіння «свины^x мясь» (Ам. 450.18). Доходить до того, як «лжесловомъ изъобразивъ», назвався «ключарем» Раю. У третій частині повісті Амртол детально описує «Бохмичи» уявлення про потойбічний світ. Ізраїльтян та християн буде віддано вогню «геени» (Ам. 450.21, 25, 451.8); Христос перед Богом зречеться імені Сина Божого (Ам. 450.23); з ключарем до раю увійдуть 70 000 обраних (450.28-29), яким будуть «оугажати» жінки (451.6) й перед якими тектимуть три річки «медвяна... молочна... вина»; самарітянам дозволено буде увійти як слугам, аби очищувати рай («да не смрадит ся», Ам. 451.9); статус за життя та після смерті не змінюватиметься — бідні залишатимуться бідними, багаті — багатими. Остання теза про незмінність статусу, очевидно, суперечила основним поняттям про посмертне воздаяння і в такий спосіб привернула увагу книжників. Принаймні, її найточніше відображено у ПВЛ (ближче до XVI, хоча це може бути наслідком однакового скорочення різними авторами). Порівняння паралельних текстів «Хроніки», XVI та літопису наведено нижче.

ПВЛ, Іпатіївський літопис... — Стп. 72 ¹²	XVI, за Троїцьким хронографом та палеєю	«Хроніка Амртола», Ам. 451.10-11
на ^с мъ же свѣтъ аще буде ^т кто оубогъ . то и тамо . аще ли баѣтъ естъ здѣ то и тамо .	кождо бо оуже поживеть съдѣ . ли баѣтъ ли въ ницетѣ . тако же и тамо	кождо же оубо zde поживет въ богатствѣ ли в ницетѣ и бе-славы , такимъ же образомъ тамо пребываетъ .

¹¹ Мова йде про відгалуження християн, у спокійному тоні, без указання еретицтва. Варто зазначити, що для першої біографічної частини повісті про Бохмита в Амртола у Кормчій немає відповідників, за винятком вислову на початку: «лѣзии пророкъ имь възниче». Натомість друга частина про віровчення має точні паралелі у слов'янському перекладі Дамаскіна. Пор. у Кормчій: «иже бесѣдовавъ жидовомъ и хрѣстіяномъ отвсюдѣ събравъ от жидовъ оубо единачало . от ариянь же слово и дѣхъ създанъ, от несториянь же члѣвослоужение» [12, С. 701].

¹² Текст подано за Іпатіївським списком, оскільки у Лаврентіївському (а також Радзивілівському) випущено про багатих [1]: «на семь свѣтъ . аще буде кто оубогъ то и томо»; «на се^m свѣте . аще боу^ттъ кто оубогъ на се^m свѣте . то оубогъ и тамъ». У новгородсько-софійських — спочатку про багатих, після чого про убогих. Див., напр., Новгородсько-Карамзінський та Новгородський І літописи. Перший за оцифрованою копією (URL: <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=73744819-798A-4CF9-BEC0-0F308B8A63B0>) (ОР РНБ, F.IV.603, арк.219): «на семь свѣтъ . аще боу де^т бога^т кто де то и тамо . аще ли zde оубогъ . то и тамо» . Другий: «на семь свѣтъ /АТ мѣстѣ/ аще /+ АТ и/ кто будет богатъ здѣ, тѣ /АТ -/ и тамо /+ АТ богатъ будетѣ/; аще ли естъ убогъ здѣ, то /АТ тѣ же/ и тамо /+ АТ естъ убогъ/» (основний текст з Комісійного списку, у скіських ризах — Академічного та Толстовського) [19].

Після цього оповідь ХВІ про «Бохмита» завершується, а в повній «Хроніці Амартола» перетікає у роздуми про омани його послідовників. Цей четвертий розділ не відобразився у ХВІ і, до речі, ніяк не вплинув на автора ПВЛ, тому на ньому не зупиняємося. Як і очікувалося, уся повість суцільно негативно забарвлена — або за допомогою лайливих епітетів, або різноманітних деталей.

У пам'ятках ХВІ відтворено значні за обсягом фрагменти з «Хроніки Амартола», хоча текст не уникнув змін, переважно, скорочень. Відзначимо лише ті з них, що відобразилися одночасно у Троїцькому хронографі та Повній палей¹³, оскільки кожний із творів має одночасно й індивідуальні читання. Текст Еллінського літописця 2-ї редакції тут не враховується, оскільки в ньому зконтаміновано редакцію, близьку до палей, та повну «Хроніку Амартола». У ХВІ випущено окремі слова, див., напр., Ам. 449.13 замість «изъ единого колѣна» — тільки «ис колѣна» (грецьк. ἐκ **μίας** φυλῆς), замість «родом Измаилева» — «измаилева» (**γενικωτάτης** Ἰσμαήλ). Подібні також: Ам. 449.16, 450.4-6, 450.10, 451.10-11. У лакуни потрапляють і цілі фрази, наприклад, Ам.450.19 «**таким лжесловомъ изъобразивъ** о себѣ истину» (**τοιούτον τι μθευσάμενος**)¹⁴, чого немає у ХВІ. Або Ам. 450.26-27 «**от бѣнаречѣнъ зѣло блѣгочствивящюу и всѣхъ ихъ языкъ виновать бѣгочствивно соуще похвална**» (**ὑπὸ θεοῦ κεκλήσθαι μάλα θεοσεβῆ, καὶ τοῦ παντὸς αὐτῶν ἔθνους αἰτίῳ θεοσεβείας**), тоді як у пам'ятках ХВІ залишилося саме тільки слово «бѣгочствивящюу». Як бачимо, вказані слова та фрази мають грецькі відповідники, що означає наявність пропусків у ХВІ, а не ампліфікацій у «Хроніці Амартола». Аналогічні лакуни можна зустріти ще у Ам. 450.29-451.1, 451.5, 451.6, 451.7. З хронографа випали переважно складні для розуміння «темні» пасажи, тобто основною рисою Троїцького хронографа, Повної палей та ін. є саме скорочення та спрощення викладу. Лексичні заміни відсутні, але численними є зміни граматичних форм. Уявлення про спрощення викладу надає порівняння текстів у наведеній вище таблиці, повніше викладено в Додатку.

Подеколи пам'ятки ХВІ пропонують краще читання, ніж збережені списки повної «Хроніки Амартола». Так, у Ам. 449.28 у Троїцькому хронографі та палей наведено як «**страшно видѣніе**», відповідно до грецьк. **φοβερὰν ὄπτασίαν**, тоді як у «Хроніці Амартола» епітет відсутній. Ам. 450.3 — точніше відображено ім'я, у Троїцькому «**воувахаръ**», в рукописах Повної палей «вувахръ» чи «вавоухръ», у «Хроніці Амартола» перестановка складів «**Воуваряхъ**», при грецьк. **Βουβάχαρ**. Ам. 450.15 — правильно про Діву Марію, котру не можна як

¹³ За старшими списками, Троїцьким №728, та Погодінським №1435. Троїцький хронограф. ОР РГБ. Ф. 304.І. збір. Троїце-Сергієвої лаври №728. Хронограф поч. XV ст.; Погодінська палей. ОР РНБ. Збір. Погодіна №1435. Повна хронографічна палей, перша третина XVI ст.

¹⁴ Тобто, «говорячи міфами», у відповідному місці Кормчої «баснословиво»: «прѣдасть же имъ отнюдь отреченихъ закону не причащати ся . развѣ мясь свиныхъ . вина же отнюдь не причащати ся . тако нѣчто баснословиво» [12, С. 702; 20, С. 106].

сестру Мойсейову «внимати **соущо**», грецьк. ὑπολαμβάνειν εἶναι, натомість у повній Хроніці «внимати **пр'но**».

Слід зауважити, у ХВІ той самий переклад, що й у Хроніці. Це показують точно скопійовані фрагменти (Ам. 449.13, 15, 17, 20 та багато інших). Крім того, у ХВІ відтворені значною мірою перекладацькі глоси та доповнення (далі у тексті, а також у Додатку їх виділено курсивом). Так, наприклад, Ам. 449.18 «внотурьні си^x, *рекше далніи*» й аналогічне у Троїцькому хронографі «внотурьні сихъ *рекше далніи*» (у Палей гаплографія), тоді як у грецьк. глоси немає, тільки: ἐνδότεροι τούτων. Аналогічно, Ам. 449.25 «(стр'ть) рюмою шибень . *вздрючяшет бо ся*» та Троїцький і Повна палея з дрібними відхиленнями: «роумы шибение *ввздрючяшет бо ся*» (у палей «роумо^и шибения...»). Тим часом у грецьк. тільки: (τὸ πάθος) τῆς ἐπιληψίας, а значить, «вз(д)рючашеть бо ся» є надлишковим. Аналогічні ще у Ам. 449.28 («к неи»), 450.4 («богатствоу») ¹⁵, 450.7 («много»).

Слід також зауважити, що пізній Еллінський літописець 2-ї редакції сполучає читання, близькі до Повної палей та повного перекладу Хроніки. Очевидно, під час укладення його тексту провадилася звірка та копіювання з кількох пам'яток. Почати з того, що в ньому оповідь має заголовок, подібний до палей (Палея «О Бахметъ», Еллінський «О Бохмитъ еретиць», С. 402). До Ам. 450.17 у палей та Еллінському помилка «*истинноу*», тоді як треба «стеню» (тіні, грецьк. τὴν σκιάν) ¹⁶. Ам. 451.3 щодо тих 70 000, які увійдуть у рай, мусить прочитуватися як у Хроніці: «(в раи имъ внити и симъ нарицати ся) прощеникы бжїа и Бохмичи»; близько у Троїцькому «*прощеники бжїи бохмичъ*» ¹⁷. Натомість у палей та Еллінському дещо осучаснено управління: «*прощеником бжїимъ . и бохмичемъ*» та «*прощеником Божиимъ и бохмицимъ*» (в останньому з цоканням). Разом з тим, в Еллінському зустрічаються вирази, які відповідають версії повної Хроніки. Порівняємо фрагмент з Ам. 450.4: «*умерши Бохмиту, приателя и наслѣдника остави Бохмита богатству своему*». В Ам. 450.19 близько, хоча з невеличкою похибкою: «*Такым злословиемъ изъобразивъ о собѣ истину*», у Хроніці подано «*лжесловомъ*», тоді як у ХВІ випущено весь вираз. Ам. 451.10 «*или в богатствѣ, или в нищетѣ, и безъ славы; таким же образом и тамо пребываетъ*»; у ХВІ фразу змінено, див. у табл. вище) [17, С. 402—403].

Загалом, напрямом роботи укладача (укладачів) нашого раннього хронографу було саме скорочення, лексичні заміни тут практично відсутні.

¹⁵ В останньому прикладі в текстах ХВІ невеличке скорочення (випало два слова, див. Додаток). Натомість у повній Хроніці незначна ампліфікація, мало йтися про смерть дружини «Бохмита» і передачу спадкування чоловіку, а через повторення імені вийшло недоречно: «*жена* оубо оумрши Бохмитоу приателя и наслѣдника остави Бохмита богатствоу своему*». При цьому грецьк. немає відповідника для «богатствоу» і, якби перекладати дослівно, ім'я б узагалі не згадувалося, лише займенник «сего» (τούτων).

¹⁶ Тут, треба відзначити, емендація за Амарголом у виданні проти читання усіх списків, і хоча це обумовлено у примітках, заплаує дослідників.

¹⁷ Втрачено сподучник і наявні дрібні помилки.

Що стосується збереження початкових читань, які мають відповідники у грецькому оригіналі Георгія Ченця за наявності хиб чи замін у повному тексті Хроніки, відомо, що конкретні версії тексту Амартола розійшлися доволі рано. Не дивно, що у хронографічних не відображено певні помилки повних рукописів.

У будь-якому разі, трансформації цього примітного сюжету, який вплинув на ранній літопис, важливі для досліджень давньоруської книжності. У Додатку здійснено порівняння кількох хронографічних текстів:

- у 1-й колонці — фрагмент про «Бохмита» з Троїцького хронографа за оцифрованою копією рукопису Троїцький № 729¹⁸ [21; 22, С. 336—337];

- у 2-й колонці — з Повної хронографічної палеї, основний список — Погодінський № 1435, різночитання з рукописів Синодальний № 220 та Рум'янцевський № 453¹⁹;

- у 3-й — з повного тексту Хроніки Георгія Амартола за виданням Васілія М. Істріна. Нарешті;

- у 4-й колонці для звіряння початкових і вторинних читань подано грецький оригінал тексту Георгія Ченця за класичним виданням Де Боора.

Збережені у повному тексті Хроніки та грецькому оригіналі, але випущені у пам'ятках ХВІ слова та вирази виділено напівгубим, відхилення від грецької, глоси та доповнення перекладача — курсивом.

Моя щира вдячність за обговорення положень цієї статті Сергію Л. Ніколаєву й Анні А. Пічхарзе.

¹⁸ Раніше йшов під № 728. Оцифровану копію див. Головне зібрання Троїце-Сергіївої Лаври. URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-728/>. Часткове видання див. у: Творогов О.В. Материали к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф. *ТОДРА*. 42. Ленинград, 1989. С. 336—337.

¹⁹ Два останні оцифровані, див.: Синодальный № 210 — ОР ГИМ, збір. Синодальне № 210. Повна хронографічна палея, 1477 р. див. у: URL: <https://catalog.shm.ru/entity/>

Троїцький хронограф арк. 386b-387c	Повна палея, Погодінський, арк. 433зв.—434зв.	Давньослов'янська Хроніка Амартола	Греська хроніка Георгія Ченція
нъ и срациньскыи лъжии прркъ и начяланикъ бо митъ . ис колъна изъмло / арк. 386с. лева снѧ авраамля роди ся	О БАХМЕТЪ : Нъ срациньскыи лъжии прркъ бохмитъ . ис колъна измаилева .	Ам. 449.13 .а. На и Срацинскіи начяланикъ и лъжи прркъ Бохмитъ, 449.13 изъ саино го колъна родо мъ Измаилева снѧ Авраамля сыи роди ся.	De Boor. 697.12-13 και ὁ τῶν Σαρακινηῶν ἐρχηγός και ψευδοπροφήτης Μουχορμεδ 697.13-15 ἐκ μίας φυλῆς γενικωτάτης Ἰσμαήλ υἱοῦ Ἀβραάμ καταγεγόμενος ἀνεψύη. 697.15-698.1 Νίζαρος γάρ ὁ τοῦ Ἰσμαήλ ἀπόγονος πατήρ αὐτῶν ἢ ἀναγορεύεται πάντων.
иззаръ бо измаилево ищадъе . оцѧ имъ всѧмъ наречень быс . се оубо роди .в. снѧ . моудара . и равья .	низар бо измаилева ищадя оцѧ имъ быс . сь ¹¹ оубо ² ро ¹¹ снѧ .в. моударя . и равия .	449.14 Низар ⁷ бо, Измаилева ищадяна, отцѧ имъ всѧ ⁸ наре ⁸ нь быс ⁷ . 449.15 сьи оубо роди снѧ два , Моударя и Равия .	698.1-2 οὗτος οὖν γεννᾷ υἱοῦς δύο Μούδαρον και Ῥαβίαν,
моударъ же роди коусаря и каитона афемимина . и асадона и нѧкия безъ именъ . си мадѧнѧискою поустыню насѧдѧивше . скоты питахоу въ коуща ^х живоуще	моударъ же роди . коусаря . и каитона и ^х . сымъ ^ж насѧдѧившимъ мадѧнеискою поустыню . в коуща ^х живяхоу .	449.16 Моудар ⁷ же роди Коусаря и Каитона и Фемимина и Асадона и инѧ ^х нѧкторы ^х безъ именъ . 449.17 си Мадѧнѧискою поустыню насѧдѧивше , скоты питахоут ся , в коуща ^х живоуще .	698.2-4 ὁ δὲ Μούδαρος τίκει Κοῦσαρον και Κάισον και Θεμίτην και Ασαδον και ἄλλους τινὰς ἀνωνύμους, 698.4-5 οἱ τῆν Μадανίτην ἐρημον κληρωσάμενοι ἐκτηροτρόφουν ἐν σκληραῖς κατοικοῦντες.
соутъ же и въноутрънни сихъ <i>рекше дални</i> . не от сихъ колъна но от нектонова колъна . глаголемии омиритяне рекше аманитяне	— — —	449.18 соут ⁷ же вноутрънни снѧ ^х , <i>рекше дални</i> , не от колъна снѧ ^х , 449.19 но от Нектонова колъна , глаголемии омиритяне , рекше Аманитяне .	698.5-6 εἰσι δὲ και ἐνδοτεροι τοῦτων οὐκ ἐκ τῆς φυλῆς αὐτῶν, 698.6-7 ἀλλὰ τοῦ Ἰεκτάν, οἱ λεγόμενοι Ὀμριτῆται, τουτ' ἔστιν Ἀμμανίται.

оубоґоу же соушоу прежена- реченому бохмиту .	пре*наре*ному бохмиту . ключи ся наяти ^с емоу к женѣ богатѣ . и сродниѣ емоу нарицаемѣи дигана .	449.20 оубоґоу же соушоу пре- жденаре*ному Бохмиту , 449.21 ключи ся наяти ся емоу к женѣ богатѣи и сродници емоу , нарицаемѣи Дигана ³ ,	698.7-8 ἀπόρου δὲ οὐτος τοῦ προμηνηνευθέντος Μουχούμωδ
ключи ся емоу наяти кѣ женѣ богатѣ и сродници емоу . нарицаемѣи дигана .	ключи ся наяти ^с емоу к женѣ богатѣ . и сродниѣ емоу нарицаемѣи дигана .	449.21 ключи ся наяти ся емоу к женѣ богатѣи и сродници емоу , нарицаемѣи Дигана ³ ,	698.8-10 συνέβη μισθωτεύσαι αὐτὸν γυναικὶ πλουσίᾳ καὶ συγγενίδι αὐτοῦ καλωμένη Χαδύργᾳ. ⁴
на вельблѡдѣхъ коуплю дѣветъ . съ единоплеменники своими . въ егоупетъ и въ па- лестиню .	да на врьблѡдѣхъ коуплю дѣветъ . съ единоплеменники своими . въ египетъ . и в палестинѣ .	449.22 да на вълблѡдѣхъ коуплю дѣвати съ единоплеменники сво- ими въ Егυπτѣ и в Палестинѣ .	698.10-11 πρὸς τὸ καμηλεύειν καὶ πρωματεύεσθαι μετὰ τῶν ὁμοφύλων αὐτοῦ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Παλαιστίνῃ.
таче помалоу . асрзною пере- лести женоу соуци вѡдѡвѣ ей . и поиметь ю собѣ женѣ .	таче по малоу дръзноюувъ . пре*стивъ ⁵ женоу вѡдѡвѣ соу- ци ей . и поиме* ю собѣ женѣ .	449.23 таче по малоу дръзноюувъ , прелести женоу , вѡдѡвѣ соуци ей , поиметь ю собѣ женѣ .	698.11-13 εἶτα κατὰ μικρὸν παρρησιασάμενος καὶ ὑπελθὼν τῇ γυναικὶ χήρα οὕση λαμβάνει αὐτὴν εἰς γυναῖκα.
пробывающю же емоу въ па- лестини . и пожи съ июдѣи и крътяны .	пробывающю* емоу в па- лестини . и пожи съ июдѣи и крѣтианы .	449.24 пробывающю* емоу в Палестинѣ и пожи ^т съ иудеи и крѣтианы ,	698.13-15 καὶ διῆ ἐπιχωρᾶζων ἐν Παλαιστίνῃ καὶ συναναστροφόμενος Ἰουδαίοις τε καὶ Χριστιανοῖς
ловляше от исписания нѣкихъ словесъ	ловляше от исписания нѣкы ^х словесъ .	449.25 ловляше от исписания нѣкои ^х словесъ .	698.15 ἐθρᾶτο λόγους καὶ γραφικὰς τινας ῥήσεις.
имяшеть же и страсть . // арк.386d роумы шибение въздручачиеть бо ся ,	имяше* и стрѣть роумо ^м ши- бения ⁶ . въздручачиеть бо ся .	449.25 имяшеть стрѣть рюмоу шибень . въздручачиет бо ся .	698.15-16 εἶχε δὲ τὸ πάθος τῆς ἐπιληψίας.
ибо жена его печальна бя- ша зѣло сего ради .	ибо жена его печальна бяше // арк.434 зѣло сего ра ^а 17 .	449.26 жена же его печальна бяше зѣло сего ради ,	698.16-17 ἡ οὖν γυνὴ αὐτοῦ διὰ τοῦτο ἐλυπτετο σφόδρα
яко велика рода соуци богата . и такому мужю сѣтавшю ся .	яко велика рода соуци ⁸ богата . и такому мужю сѣтавши ^с .	449.27 яко велика бѣ родоу и бо- гата и к таковому мужю сче- тавши ся	698.17-18 ὡς περιφανῆς καὶ πλουσία καὶ τοιοῦτῳ ἀνδρὶ συναφείσα
не точию оубоґа но роумоу шибена .	не точию оубоґа . но и роу- мо ^м шибена .	449.28 не точию оубоґа , но и рюмо ^м шибена .	698.18 οὐ μόνον ἀπόρω . ἀλλὰ καὶ ἐπιληπτικῶ.

Троїцький хронограф арк. 386b-387c	Повна палая, Погодіньскій, арк. 433зв.—434зв.	Давньослов'янська Хроніка Амартола	Греська хроніка Георгія Ченція
замысливъ же рѣ к неи яко страшно видѣние агльско вижю именовемъ гаврила . и не терья его видѣния . изнемагаю и възроучаю ся вѣроу же ятъ <i>емоу</i> жена лъжесвѣдѣтельствовавшю емоу мнихоу лжеименоуся .	замыслив же си ⁹ реч к неи , яко страшно видѣніе англьско вижю . именовемъ гаврила , и не трьяя его видѣнія , из- немагаю . и възроучаю ся . вѣроу же ятъ <i>емоу</i> жена лъжесвѣдѣтельствовавшю арью нѣкоемоу мнихоу лже- именоуа ся .	449.28 замысливъ* сице , рѣ к <i>неи</i> , яко видѣние агл'косе вижюу имене ^н Гаврила 449.29 и не трьяя его видѣнія , изнемагаю и възроучаю ся . 449.30 вѣроу ятъ <i>емоу</i> жена , лъжесвѣдѣтельствовавшю <i>емоу</i> Арью нѣкоемоу мнихоу лжеименоуся	698.19-20 ἢν τροπωσάμενος ἔφασκεν ὅτι φοβεράν ὄπτασιάν ἀγγέλου θεωρῶ Γαβριὴλ ὀνομάτι, 698.20-699.1 καὶ μὴ ὑποφέρων αὐτοῦ τήν θεωρίαν ἀλυγῶν καὶ πύττω. 699.1-2 ἐπιστεύθη δε συμφεδομαρτυροῦντος αὐτῷ 'Αρειανοῦ τινος μοναχοῦ ψευδωνύμου
лихааго ради притяжания и бже бышью прельсти его . и тако жена прельщена имъ инѣмъ <i>бесѣдовавши</i> женамъ . единоплеменьникъ своихъ проповѣда <i>яко</i> прѣрѣкоу емоу соущоу . прельсти же си лъжюция . доиде до мужа князя колѣна того именовемъ воувакаръ , жена* оумерши . <i>бохмитоу</i> остави <i>багатство</i> .	лихаго ра ^{а11} притяжания . съ ¹¹ же бошью прельсти его . и тако* жена прельщена бывши . и къ инѣмъ женамъ <i>бесѣдовавши</i> , единоплѣнни ^к своихъ . проповѣда <i>имѣ</i> <i>яко</i> прѣрѣкоу емоу соущоу . прельсти* си лжюция ¹⁰ . до- иде мужа князя колѣна того имене ^н вувакаръ ¹¹ . жена* ¹² оумръши <i>бохмитоу</i> , остави <i>бога^нство</i>	449.31 лихого ради притяжания , се же // бошию прельсти его . 450.1 и тако жена прельщена бы ^с и къ инѣмъ женамъ <i>бесѣдовавши</i> единоплеменьникъ свой ^к , 450.2 проповѣда <i>имѣ</i> , <i>яко</i> прѣр- коу <i>емоу</i> соущоу . 450.3 прельсти же си лжющая до- иде мужа князя колѣна того име- немъ Воувакаръ . 450.4 жена* оубо оумръши <i>Бохми-</i> <i>тоу</i> приателя и наслѣдника оста- ви <i>Бохмита богатствоу</i> своему . 450.5 отгтолѣ оубо бы ^с славнѣ ¹³ зѣло и бога^т ,	699.2-3 δι' αἰσχροκέρδειαν τοῦ καὶ τέλειως ἀπατήσαντος αὐτόν. 699.3-5 καὶ οὕτως ἡ γυνὴ πλανηθεῖσα καὶ ἄλλαις γυναιξὶ συντυχούσα ὁμοφύλοις αὐτῆς 699.5 ἐκέρυξε προφήτην αὐτὸν εἶναι. 699.5-7 προῆλθε δὲ τὸ ψεύδος τῆς ἀπάτης καὶ εἰς ἄνδρα φύλαρχον οὐνομα Βουβάχαρ. 699.7-8 ἡ οὖν γυνὴ θανούσα τοῦτον διάδοχον καὶ κληρονόμον κατέλιπεν. 699.8-9 ἐκ τούτου οὖν ἐγένετο περιφανῆς ἔργον ὡς περιοῦστος .
оттолѣ бы ^с славень .	оттолѣ бы ^с славень .		

<p>и одержима баше злая прелесть . еретичества его странамъ ефривовскимъ . съ боненавистн^к [387a]никъ</p>	<p>и одержима баше злая прелесть ерети^кства его . странамъ ефривовскимъ¹⁴ . съ¹¹ боненавистн^к¹⁵ .</p>	<p>450.5 и одержима баше злая прелесть еретичества его странамъ Ефриворьскимъ .</p>	<p>699.9-10 και κατέσχεν ἡ ποιητὴρὰ πλάνην καὶ ἀφρέσις αὐτοῦ τὰ μέρη τῆς Ἐθρίβου.</p>
<p>бсѣдова съ еврѣани и съ крѣтяны рекше съ арианы . и несторіаны и от всѣхъ тѣхъ <i>многo</i> приятъ</p>	<p>бсѣдова съ еврѣяны . и съ крѣтяны . рекше съ арианы . и несторіаны . и от всѣхъ тѣхъ <i>многo</i> приятъ .</p>	<p>450.6 сс богоненавистный и <i>бжовины</i> оубица</p>	<p>699.11 Οὗτος ὁ θεομισῆς καὶ παλαμναῖος</p>
<p>от июданъ . единоначальствое от арианъ же слова и дхѣ створена .</p>	<p>от июданъ единоначальствіе . от арианъ же слова и дхѣ створена .</p>	<p>450.7 бсѣдова съ Евреи и съ хрѣтяны , рекше къ ариано^н и к несторіано^н , и от всѣхъ тѣхъ <i>многo</i> приятъ ,</p>	<p>699.11-700.1-2 περιτρωὼν Ἑβραῖοις καὶ Χριστιανοῖς δῆθεν Ἀρειανοῖς καὶ Νεστοριανοῖς καὶ πανταχοῦθεν ἑραμισάμενος,</p>
<p>от несторіанъ . члѣкосоуженія .</p>	<p>от несторіанъ члѣкосоуженіе .</p>	<p>450.8 и от несторіанъ члѣкосоужения ,</p>	<p>700.2-3 ἐξ Ἰουδαίων μὲν μοναρχίαν, ἐξ Ἀρειανῶν δὲ λόγον καὶ πνεῦμα κτιστά,</p>
<p>от себе вѣроу створи , и разврати весь языкъ ть .</p>	<p>о себѣ вѣроу створи и разврати весь языкъ ть¹¹ .</p>	<p>450.9 и от несторіанъ члѣкосоужения ,</p>	<p>700.3-4 ἀπὸ δὲ Νεστοριανῶν ἀνθρωπολάτρειαν,</p>
<p>и научи я брѣзати ся моужемъ и жена^н .</p>	<p>и научи а обрѣзовати ся . моужемъ[*] и женамъ .</p>	<p>450.10 о себѣ вѣроу створи , щеваниемъ бгоразоумиа развративъ языкъ ть ,</p>	<p>700.4-5 ἐαυτῷ θρησκείαν περιποιεῖται, καὶ προφάσει θεογνωσίας εἰσπομπάμενος τὸ ἔθνος</p>
<p>и единомоу покланяти ся боу .</p>	<p>и науочи а обрѣзовати ся . моужемъ[*] и женамъ .</p>	<p>450.11 науочи обрѣзывать ся моужемъ и женамъ ,</p>	<p>700.5-6 ἐδίδαξεν αὐτοὺς περιτέμνεσθαι καὶ ἀνδρας καὶ γυναῖκας,</p>
<p>а хѣ не чѣтити яко слово бжѣе .</p>	<p>хѣ же чѣтити яко слово бжѣе .</p>	<p>единомоу точно покланяти ся боу ,</p>	<p>700.6-7 καὶ ἕνα μόνον προσκυνεῖν θεόν.</p>
<p>не снѣ же но от дхѣ стѣ рожена .</p>	<p>не снѣ же . но от дхѣ стѣ рожена .</p>	<p>450.12 Хѣ же чьсти яко слово бжѣе ,</p>	<p>700.7-8 τὸν δὲ Χριστὸν τιμᾶν ὡς λόγον τοῦ θεοῦ μὲν, οὐχ υἱὸν δέ,</p>
<p>не снѣ же но от дхѣ стѣ рожена .</p>	<p>не снѣ же . но от дхѣ стѣ рожена .</p>	<p>450.12 не снѣ же , но от дхѣ стѣ рождена ,</p>	<p>700.8 ἀλλ' ὡς ἐκ πνεύματος ἀγίου γεγενημένον,</p>
<p>слова же и дхѣ <i>изглѣма</i> . и на въздоусъ <i>изливаема</i> разоумѣти .</p>	<p>слова[*] и дхѣ <i>стѣ</i> изгѣма . и на въздоусъ <i>изливаема</i> разоумѣти .</p>	<p>450.13 слова[*] и дхѣ <i>стѣ</i>¹⁶ изгѣма и на въздоусъ <i>изливаема</i> разоумѣти ,</p>	<p>700.9-10 λόγον δὲ καὶ πνεῦμα προφορικόν καὶ εἰς ἀέρα χειρμενον ὑπονοεῖν,</p>
<p>ни единопопастасна ни родителю . ни единосоушствена телю . ни единосоушствена</p>	<p>ни единопопастасна , ни родителю ни единосоушства .</p>	<p>450.14 не единопопастасна ни родителю ни единосоушно ,</p>	<p>700.10 οὐκ ἐνυπόστατα οὐδὲ τῷ γεννήτορι ὁμοούσια,</p>

Троїцький хронограф арк. 386b-387c	Повна палєя, Погодінський, арк. 433зв.—434зв.	Давньослов'янська Хроніка Амартола	Грецька хроніка Георгія Ченця
с'тоу же двѣдо мрѣю не глати бѣдо .	с'тоу же двѣдо мрѣю . не глати бѣдо .	450.14 с'тоу же двѣдоу Мрїю не глати бѣдо ,	700.10-11 τὴν δὲ ἀγίαν παρθένον Μαρίαν μὴ λέγειν θεοτόκον,
но ароноу и мосѣову сѣ се- строу внимати соуццо .	но ароноу . и моисеову се- строу внимати соуццо .	450.15 но Арону и Моисеову сестроу внимати пр'но ,	700.11-12 ἀλλὰ τὴν Ἀαρὼν καὶ Μωσέως ἀδελφὴν ὑπολαμβάνειν εἶναι ,
ни кр'тити сѣ , ни соуботити и ^х наоучи	ни кр'тити ^с . ни соуботг ^х их ^х наоучити .	450.15 ни кр'тити сѣ ни соубо- тити и ^х наоучи . <i>рекше не прѣздн- ствовати</i> ,	700.12-13 μῆτε δὲ βιασιζέσθαι μῆτε σαββατίζειν αὐτοῦς ἐδιδάξαν,
ни законныйи ^м же еуагѣльскыимъ обычаємъ послѣдствоватьи .	ни законнымъ ^ж и еу ^л ьскы ^м обычае ^м послѣдovati .	450.16 не законнымъ ^ж ли еуагѣльскимъ обычаємъ послѣдovati ,	700.13-14 μῆτε τοῖς νομικοῖς ἢ εὐαγγελικοῖς ἔθεισιν ἐπακολουθεῖν,
но отвращати сѣ от х'а и стену распеншо сѣ х'оу исповѣдати	но отвращати ^с от кр'га . ис- <i>тинноу</i> распеншоу сѣ хоу ^х исповѣдати .	450.17 но отвращати сѣ от кр'га и стѣноу распеншоу сѣ Хоу ^х исповѣдати .	700.14-16 ἀλλὰ βδελύττεσθαι τὸν σπαυρὸν καὶ τὴν σκιάν ἐσταυρωσθαι τοῦ Χριστοῦ ὀμολογεῖν .
наоучи же я бышоу . закона отвергшимъ сѣ не приима- ти свиный ^х мясѣ .	наоучи же я бошьоу . закона отвергшим сѣ . не приимахоу свины ^х мясѣ .	450.18 наоучи же я бошию за- кона отवरгшим сѣ не приимати свины ^х мясѣ ,	700.16-17 παρηγησάτο δὲ αὐτοῖς καθόλου τῶν τῶ νόμῳ ἀπτηγορευμένων μετασχεῖν πλὴν ψείων κρεῶν ,
вина же всема не приимати ,	вина ^ж всема не приимахоу .	450.19 вина ^ж всема ти не приимати .	700.17-18 οἶνον δὲ παντάπασιν μὴ χρῆσθαι .
—	—	450.19 такы ^м ажсловомъ изьобразивъ о себѣ истинноу ,	700.18 τοιοῦτόν τι μινθευσάμενος
и себе ре ^х клоу [387b]чароу быти райскомоу .	и себе ре ^х клоу чарю быти ра- искомоу .	450.20 и себе ключарю ре ^х быти <i>емоу</i> райскомоу ,	700.18-19 ἐαυτὸν κλειδοῦχόν φησι γενενησθαι τοῦ παραδείσου ,
сего ради анѣ соуаныи по стоянии мосѣовѣ излѣяномъ . яко престоупники законоу моу (!) и огню предади я .	сего ради анѣ соуаныи по престоупниимосѣовѣ излѣтомъ . яко престоупники законоу моуцѣ и огню предади а .	450.21 сего ради вѣ анѣ соуаныи по предостаніи Моисеовѣ сеи илѣяномъ яко престоупники законоу моуцѣ и огню предади ,	700.19-22 δίσπερ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως μετὰ τὸ παραστήναι τὸν Μωϋσέα σὺν τοῖς Ἰσραηλῖταις καὶ ὡς παραβιάτας τοῦ νόμου τῆ κολάσει τοῦ πυρός παραδοθῆναι .

абіе же ісу ^с престояти и отврещис . пре ^а бмѣ яко не глѣхъ себе снѣ бжїа .	абіе же ісоу, пре ^а стояти отврещи ^с пре ^а бмѣ . яко не глѣхъ себе снѣ бжїа .	450.22 абіе же ісоу предстоати и отврещи ся пре ^а бгѣмъ , яко :	700.22-23 αβίς τε τὸν Ἰησοῦν παραστῆναι καὶ ἀρνήσασθαι ἔμπροσθεν τοῦ θεοῦ ὅτι
крѣтяномъ же яко тако дерзноювши ^м . пристроити ся х ^о у имени и бѣ	крѣтяномъ ^ж яко тако дерзноювши ^м . // арк.434зв. пристроити ^с хвоу имени . и бѣ ¹⁷	450.23 не глѣхъ себе соуща снѣ бжїа .	700.23-701.1 οὐκ ἐλάλησα ἑαυτὸν εἶναι υἱὸν θεοῦ
снѣ бжїа . и слова выплощена , и распята бгословившемъ . огню геонскоуоумоу предани боудоу ^т .	снѣ бжїа . и слова выплощена . и распята бгословивши ^м 18 . и огню геоньскоуоумоу предани боудоу ^т .	450.24 и снѣ бжїа слова выплощена и распята	701.3-4 καὶ υἱὸν θεοῦ καὶ λόγον σεσαρκωμένον καὶ σταυρωθέντα
таче себе наре ^н боѣхъствящю .	таче себе наре ^н боѣхъствящю .	450.25 бгословившимъ и е ^с твасловившимъ , огню геонскому предани боудоу ^т .	701.4 δογματίσθαι τῆ τοῦ πυρός γεέννη παραδοθῆναι,
и сего ради ключарю райскоуоумоу быти .	и сего ра ^а 11 ключарю райскоуоумоу быти .	450.26 таче о себѣ наре ^н , от бѣ наре ^н зѣло бгочъствящю	701.5 εἶτα ἑαυτὸν φησὶν ὑπὸ θεοῦ κεκλήσθαι μάλα θεοσεβῆ
таче по отврещенію райскоуоумоу имѣ бывшю .	таче по отврещенію райскоуоумоу бывшю .	450.27 и всѣ ^х и ^х языкъ виновать бгочъствиню соуще похвална ,	701.5-7 καὶ τοῦ παντὸς αὐτῶν ἔθνους αἰτίῳ θεοσεβείας ὑπάρξαντι ἐπαινεῖσθαι
внити с нимъ .о ^т .тысящъ .	внити с нимъ .о ^т .тысящъ .	450.28 таче по отврещенію раю имѣ бывшю	701.7-8 καὶ τοῦτου χάριν τοῦ παραδείσου κλειδοῦχον χρηματίσαι .
прочимъ же	прочимъ ^ж	450.28 внити с нимъ бошию весма .о ^т .тысящъ ,	701.8 καὶ γε μετὰ τὸ ὑπ' αὐτοῦ τὸν παράδεισον ἀνεωχθῆναι
		450.29 ре ^н , могоущи ^м оустремити ся на // то ,	701.9 συνεισελεθῆν αὐτῷ πάντως καὶ ἀναντηρήτως οὐ ^т χιλιάδας
		451.1 прочи ^м же соуженомъ быти вѣща , праведнымъ же поистинѣ и беспрестани ^ю пищю прияти ,	701.10-12 τοὺς δὲ λοιποὺς κριθήσεσθαι φάσκει , καὶ τοὺς μὲν δικαίους ἀναμφιβόλως τῆς τρυφῆς ἀπολαύσαι ,

Закінчення додатка

Троїцький хронограф арк. 386b-387c	Повна палєя, Погодінський, арк. 433зв.—434зв.	Давньослов'янська Хроніка Амартола	Грецька хроніка Георгія Ченція
обрѣтъшимъ ся грѣшникомъ . харѣгича написаны на шия навязаны имоуци в рай имъ внити . и симъ нарицати ся прощеники бѣжи бохмичь .	обрѣтъшимъ ся грѣшникомъ . хартица написаны на выя имоуще навязаны . и в рай имъ ити . и симъ нарицати прощенико ^m бѣжимъ . и бохмичемъ .	451.2 обрѣтъши ^m же грѣшникомъ , харатьяца написаны на выи имоуца навязаны , 451.3 в рай имъ внити и симъ нарицати ся прощеники бѣжа и Бохмичи .	701.12-13 τὸς δὲ εὐρισκομένουσ ἀμαρτωλοὺσ πιττάκια ἐν τοῖσ τραχῆλοῖσ περιέχοντασ δεδεμένα 701.13-15 εἰσ τὸν παράδεισον καὶ αὐτοὺσ εἰσελεῖν , καὶ τοὺτοσ ἐπονομάξεσθαι ἀπελευθέρουσ τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ Μουχοῦμεδ . 701.15-16 εἶναι δὲ τρεῖσ ποταμοὺσ ἐν τῷ παραδείσῳ φησὶν , 701.16-17 ἔνα μέλιτοσ καὶ ἄλλον γάλακτοσ καὶ ἕτερον οἶνον
соу ⁷ же и г. рѣки в рай	соутъ* и г. рѣкы в рай . ре ⁿ	451.4 соу ⁷ же три рѣкы в рай , ре ⁿ ,	701.17-18 πρὸс τὸ ἐπ' ἐξουσῖασ ἔχεν ἕκαστον ὄθεν βούλεται μετέχεν καὶ ἐμπιλάσθαι . 701.18-19 τὰσ δὲ γυναῖκασ αὐτοῖσ συνείναι
.ā. меавена .б. молочна .оā. виньна .	саина винна . — ²¹	451.4 саина меавена , саина молчна , етера винна .	701.19 καὶ φιλοκαλεῖν αὐτῶν τὰσ κόμασ
—	—	451.5 якоже власть имоутъ , кождо ихъ да прииметь и насыщает ся .	701.19-20 καὶ παντοῖωσ θεραπεύειν αὐτῶν τὰ φлῆγδονα σώματα φησιν
женамъ же с ними быти .	жена ^m же с ними быти .	451.6 женам ⁷ же с ними быти	701.21 ὁ σαρκόφρων καὶ ἐμπαθῆσ καὶ δοῦλοσ τῆσ ἀμαρτίας .
—	—	451.6 и трєбити власы имъ	701.21-23 τὸς δὲ Ἰουδαίουσ καὶ Χριστιανούσ ζῦλα τοῦ πυρὸс γενομένουσ ὑπολειφῆναι ,
всяко оужати емь сластолюбзная телеса ихъ .	всяко оужа ⁷ ати ²² имъ . сластолюбзнаа телеса их ⁷ .	451.6 и всяко оужагати емоу сластолюбзная тѣлеса ихъ , 451.7 пло ⁷ похотноу и в страсте ⁸ сы ¹¹ рабъ грѣхоу .	701.23-702.1 τὸс Σαμαρείтаσ ἔφη πρὸс τὸ τὰ ἐκφόρια καὶ τὴν κόπρον αὐτῶν τοῦ παραδείσου ἀποβάλλειν ,
—	—	451.8 иудѣо ^m и крѣтианомъ ^m древа огню бывшимъ остаги же ,	
июдѣво ^m , и крѣстьяномъ . жертва огню бывшимъ . остаги [387c] же	июдѣо ^m и крѣтианомъ . древа огню бывши ^m . остаги ^m	451.9 Самаритяно ^m рече да от прохода гноа и ⁸ от раа износятъ ,	
самаритямъ ре ⁿ да от прохода гняю ихъ . от рая износятъ .	самаритяно ^m ре ⁿ . дасть прохода ²³ от гноя и ⁸ износит		

яко да ма не съмрадить ся раи .	Пог.434об. яко да ²⁴ смради ^т раи .	451.9 яко да не сраммит ся ²⁵ раи .	702.1-2 ὅπως ἂν μὴ ἐποξέσειεν ὁ πυρράδειος,
кожда бо оуже поживеть сѣдѣ . ли бѣтъ ли въ нищетѣ .	кожчо бо оуже здѣ поживе ^т . или бога ^т или в нищетѣ ,	451.10 кожда же оубо zde пожи- вет въ богатствѣ ли в нищетѣ и бе-славы ,	702.2-3 ἕκαστον δὲ ὡς ἂν ἐν ταῦθα βιώσειεν εἶτε ἐν πλούτῳ εἶτε ἐν πενίᾳ καὶ ἀδόξῃ
тако же и тамо	тако* и тамо ,	451.11 такым ⁷ же образомъ тамо пробыасть .	702.3-4 τὸν αὐτὸν ἐκέισε τρεῖσιν δίαιτην ,

¹ Син. 536с ОБАХМЕТѢ. Съсрачиньскыи; Рум.432d ОБАХМЕ^т. Но срачнскыи. ² Син. 536с съ оубо изарь. ОВJECT/164750?album=622494765&index=52. Румянцевскый № 453: ОР РГБ, ф. 256, збр. Румянцева № 453, XVI ст. (URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-453>). ³ Частина спискѣ: Диана; дигань. ⁴ Частина спискѣ: Диана; дигань. ⁵ Син. 536d прелсти. ⁶ Пог. в: роумо^м *затерти* р; Син. 536d роумомъ шибения. ⁷ Син. 536d бяше о семь сѣло. ⁸ Син. 536d; Рум.432d + и. ⁹ Син. 536d замысливши же сице. ¹⁰ Син. 537а прелсти же сии соушца доиде. ¹¹ Син. 537а вавоухр. ¹² Син. 537а жена же бохмича. ¹³ Більшість спискѣ: славень. ¹⁴ Син. 537а ефривьскымъ; Рум.433а ефривьоскы^м. ¹⁵ Син. 537а съ гоненавистникъ. ¹⁶ Частина спискѣ: немае. ¹⁷ Син. 537с х^тви имени ибо. ¹⁸ Син. 537с ба славословившимъ. ¹⁹ Син. 537с нимъ .І.ти . тысящемъ. ²⁰ Частина спискѣ: бес прѣя. ²¹ [17, С. 403] якоже власть имуть койжда их, **от неяже хоцеть**, да приимет и насыщается. ²² Син. 537с-d оужч^я//537d.ть. ²³ Син. 537d да ся прохоч^а; Рум.433с да прохоч^а. ²⁴ Син. 537d да не (смрадить). ²⁵ Більшість спискѣ: смрадит ся.

REFERENCES/ СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Lavrentievskaja letopis'. In: Polnoe sobranie russkikh letopisej, 1. Moscow, 1997 [in Russian; in Old Church Slavonic].
[Лаврентьевская летопись. В: Полное собрание русских летописей (ПСРА). Т. 1. Москва, 1997].
2. Ostrowski, D., Birnbaum, D., Lunt, H. (Eds). *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis*. Cambridge (Mass.), 2003.
3. Shakhmatov, A. *Povest' vremennykh let i ee istochniki*. *Trudy otdela drevnerusskoj literatury*, 1940, IV: 9-150 [in Russian].
[Шахматов А.А. Повесть временных лет и ее источники. *Труды отдела древнерусской литературы (ТОДРА)*. 1940. Т. IV. С. 9—150].
4. Georgii Monachi Chronicon. Carolus de Boor (Ed.). Vol. 1—2. Lipsiae, 1904. 697 s.
5. Uspenskij sbornik. Uspenskij sbornik XII—XIII vv. Moscow, 1971 [in Russian; in Old Church Slavonic].
[Успенский Сборник XII—XIII вв. Изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. Москва, 1971. 751 с.].
6. Pentkovskaja, T., Shchegoleva, L., Ivanov, S. *Zhitije Vasilija Novogo v drevnejšem slavi-anskom perevode*. Vol. 1. Moscow, 2018 [in Russian].
[Пентковская Т.В., Щеголева Л.И., Иванов С.А. Житие Василия Нового в древнейшем славянском переводе. Т. 1. Москва, 2018].
7. Vilinskij, S. *Zhitie sv. Vasilija Novogo v russkoj literature*. Ch. II: Texty Zhitija. Odessa, 1911 [in Russian].
[Вилинский С.Г. Житие св. Василия Нового в русской литературе. Ч. II: Тексты Жития. Одесса, 1911].
8. Shakhmatov, A. *Tolkovaja paleja i russkaja letopis*. In: *Istorija russkogo letopisanija*. St. Petersburg, 2003, 1 (2): 232-295 [in Russian].
[Шахматов А.А. Толковая паляя и русская летопись. В кн.: История русского летописания. Т. 1. Кн. 2. Санкт-Петербург, 2003. С. 232—295].
9. Andrejcheva, M. *Musulmane, katoliki i iudei v letopisnom rasskaze o vybore very kniazem Vladimirom: obrazy i smysly*. In: *Odissej. Chelovek v istorii*. Moscow, 2014, pp. 402-440 [in Russian].
[Андрейчева М.Ю. Мусульмане, католики и иудеи в летописном рассказе о выборе веры князем Владимиром: образы и смыслы. В кн.: Одиссей. Человек в истории. Москва, 2014. С. 402—440].
10. Andrejcheva, M. *Obrazy inovertsev v Povesti vremennykh let*. Sankt-Peterburg, 2019 [in Russian].
[Андрейчева М.Ю. Образы иноверцев в Повести временных лет. Санкт-Петербург, 2019. 184 с.].
11. Ioann Damaskin. *Istochnik znanija*. Moscow, 2002 [in Russian].
[Иоанн Дамаскин. Источник знания. Пер. с древнегреч. и коммент. Д.Е. Афиногенова, А.А. Бронзова, А.И. Сагарды, Н.И. Сагарды. Москва, 2002].
12. Beneshevich, V. *Drevneslavianskaja kormchaja XIV titulov bez tolkovanij*. T. 1. St. Petersburg, 1906 [in Russian].
[Бенешевич В.Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т. 1. Санкт-Петербург, 1906. 870 с.].
13. Matveenko, V., Shchegoleva, L. *Knigy vremennye i obraznye Georgija Monakha*. Vol. 1 (1): *Interpretirovannyj tekst Troitskoj rukopisi*. Moscow, 2006 [in Russian].
[Матвеевко В., Щеголева Л. Книги временные и образные Георгия Монаха. Т. 1, Ч. 1: Интерпретированный текст Троицкой рукописи. Москва, 2006. 634 с.].

14. Vilkul, T. "Vshestvije v Ierousalim" Aleksandra Makedonskoho, "Khronika" Heorhiiia Amartola v "Aleksandrii Khronohrafichnii". *Ukrainian Historical Journal*, 2011, 5: 162-178 [in Ukrainian].
[Вілкул Т.Л. «Вшествіє в Єрусалим» Олександра Македонського. Хроніка Георгія Амартола в Александрії Хронографічній. *Український історичний журнал*. 2011. № 5. С. 162—178].
15. Istrin, V. Knigy vremennuja i obraznija Georgija Mnikha. Chronika Georgija Amartola v drevnem slaviano-russkom perevode. T. 1: Tekst. Petrograd, 1920 [in Old Church Slavonic]. [Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т. 1: Текст. Петроград, 1920].
16. Vilkul, T. Letopis i chronograph: Tekstologija domongolskogo kievskogo letopisanija. Moscow, 2019 [in Russian].
[Вилкул Т.Л. Летопись и хронограф: Текстология домонгольского киевского летописания. Москва, 2019. 464 с.].
17. Letopisets. Ellinskij i Rimskij. Vol. 1: Tekst. St. Petersburg, 1999 [in Old Church Slavonic]. [Летописец Еллинский и Римский. Т. 1: Текст. Санкт-Петербург, 1999. 514 с.].
18. Letopisets. Ellinskij i Rimskij. Vol. 2: Kommentarij i issledovanije O. Tvorogova. St. Petersburg, 2001 [in Russian].
[Летописец Еллинский и Римский. Т. 2: Комментарий и исследование О.В. Творогова. Санкт-Петербург, 2001. 272 с.].
19. Novgorodskaja Pervaja Letopis starshego i mladshego izvodov. Moscow; Leningrad, 1950 [in Russian].
[Новгородская Первая Летопись старшего и младшего изводов. Под ред. А.Н. Насонова). Москва, Ленинград, 1950. 659 с.].
20. Slovar' drevnerusskogo jazyka XI—XIV v. Vol. 1. Moscow, 1988 [in Russian].
[Словарь древнерусского языка XI—XIV вв. Т. 1. Москва, 1988. 528 с.].
21. Holovne zibrannia Troitse-Serhiivoi Lavry. URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-728/> [in Ukrainian].
[Головне зібрання Троїце-Сергіївкої Лаври: URL: <https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-728/> (дата звернення: 01.09.2021)].
22. Tvorogov, O. Materialy k istorii russkikh chronographov. T. 3. Troitskij chronograph. *Trudy otдела drevnerusskoj literatury*, 1989, 42: 287-343 [in Russian].
[Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий Хронограф. *Труды отдела древнерусской литературы*. 1989. Т. 42. С. 287—343].

Received / Надійшла 13.09.2021

Tetyana VILKUL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior researcher,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and early modern times,
Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

tvilkul@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2737-8372>

CHRONOGRAPHIC SOURCES ON "BOKHMIT" (MOHAMMED)

The paper explores the story of "Bokhmite" (Mohammed) placed in the texts of the *Chronicle by George Monk / Hamartolos* and the family of the *Chronograph according to the great narration*. "Bokhmit" for denotation of the prophet Mohammed appeared in the early East Slavic writings only; South Slavic ones have no traces of such a name. While there are few sources about Muslim

prophet in the Old Rus'ian period, the *Hamartolos' Chronicle* tells on this topic in detail. The story includes a biography and a medieval description of the teachings of Mohammed, as well as the "Bokhmitic" concept for paradise. The *Chronicle* influenced the *Tale of Bygone Years* in its account of the preparation for the baptism of Rus' (986—987) and other Old Russian texts through it. Also, the Hamartolos' story was included fragmentarily in the *Trinity Chronograph*, *Chronographic Palaea*, the *Ellinsky* (Hellenic) *Chronicle of the second redaction*, etc. The **aim of this study** is to provide a comparative analysis of chronographic texts, as well as to make these sources of the *Primary Chronicle* easily available to scholars working in the field of medieval Ukraine and Russia. In terms of **methods**, this study applied textual and literary criticism. The **academic novelty** outputs a prime comparative analysis of the story about "Bokhmit" in chronographic texts. Versions useful in further work on sources are published in the attached tables. **Conclusions.** Whereas the author of the *Tale of Bygone Years* borrowed only content from the *Hamartolos' Chronicle* (there are no direct citations), long fragments of later are reflected in the chronographic family. Though the text did not avoid abbreviations of phrases and words and plentiful changes in grammatical forms, there are practically no lexical substitutions. In general, the compiler of the *Chronograph* tried to simplify the narration, avoiding opacity and making it more understandable for the reader. Branches of the *Chronograph* uncover further transformations of the text. In particular, the *Complete Palaea* has some of its own omissions, and *Ellinsky Chronicle* contaminates two versions. The study reveals interesting features of the chronographic texts that clearly indicate that medieval Christian bookmen hard worked with the narration about the teacher of their Muslim neighbors, demonstrating, at the same time, the typical manner of treatment of the sources by the chronographer, which concerned the problems of early Old Russian chronicles.

Keywords: *Medieval Ukraine, Old Rus, textual criticism, Old Russian chronicles, the baptizing of Rus.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.162>
UDC 930.2:[655.41-051:655.535.4:27-23/29](477)«17/18»

Olena KURHANOVA

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology),
Senior researcher, Department of Early Printed and Rare Books,
Institute of Book Studies, V. I. Vernadsky
National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
olena.kurganova@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-1609-231X>

THE PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT OF THE UKRAINIAN EDITOR IN FOREWORDS AND DEDICATIONS TO CHURCH BOOKS OF THE 17—18th CENTURIES

The aim of this article is to show the heuristic potential of comparative analysis of forewords, dedications, and afterwords in Ukrainian old-printed church editions for portraying the image of the baroque editor. **The research methodology** is based on a prosopographic analysis of the personality of the Ukrainian editor, as reflected in the forewords, dedications, and afterwords of old-printed church books. **The scientific novelty** of the research lies in the innovative utilization of forewords, dedications, and afterwords to Ukrainian old-printed church editions as historical micro-sources of editor's personality exploration. This kind of source is regarded as a manifestation of a value system and pragmatic intentions that are common for the social group, connected with the work of Ukrainian printing houses of the early modern period. **Conclusions.** The prosopographic portrait of the Ukrainian church book of the seventeenth- and eighteenth-century editor reveals in a complex of mutually exclusive characteristics. On the one hand, the baroque editor portrays himself as a spiritual leader who cares for the church community by performing tangible acts such as providing books, which are

Citation: Kurhanova O. The prosopographic portrait of the ukrainian editor in forewords and dedications to church books of the 17—18th centuries. *Ukrainian Historical Journal*. 2023, 1 (568): 162-179. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.162>

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2022. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

critical for the salvation of souls in the battle against sin. This edge of the editor's personality acknowledges God's help in all stages of book publishing and manifests a true belief in God's providence to take care of the book after its release. On the other hand, the editor of the church book reveals himself as a profit-seeker. This edge of the editor's personality is demonstrated by his readiness to use a powerful person's protection or, if relevant, his own social privileges to get financial advantages for the printing house. The image of a generous patron who supports the development of book printing is depicted in texts of dedications to church editions as an attempt to build up the fashion for financial support of church book printing, presenting it as a virtue worthy of a heavenly reward. The competitiveness of church book editors is evidenced by the discussions on the accuracy of translation and reliability of sources, which are seen in the forewords to particular editions of books for church ceremonies. Such a dualistic form of the editor's self-presentation reflects the typical worldview of the Ukrainian baroque connection of selfless service to God, with expectations not only for salvation in eternity but also for prosperity in the earthly life.

Keywords: *book history, editor personality, prosopographic analysis, Ukrainian book printing, the seventeenth century, Baroque, dedication, foreword.*

The anthropological approach to the study of pre-modern Ukrainian history necessitates the inclusion of all documents that depict the essence of the era through the prism of human creativity. The substantiation amount of available sources, their representativeness, informativeness, ability to reflect the values and ideas of various social groups are claimed to be the main criteria, demanded for making persuasive conclusions on the relevant cultural phenomenon. The documents, which represent the era of Ukrainian early modern culture, are characterized by historians as limited and slightly representative [1]. That is why all the generalizations about Ukrainian culture of that period meet fair criticism, based on failure to support the conclusions by appropriate historical sources. Natalia Yakovenko pays attention on the massive gap between intellectual creators and intended consumers of their cultural products, due to which the picturesque image of the culture which we used to imagine, was formed by researchers utilizing the finest aesthetic and intellectual accomplishments of an "elitarian type" [2, P. 107—108].

The dedications and forewords to Ukrainian editions of the 17—18th centuries belong to that "elitarian type" of historical sources, which reflect the values and intentions of a well-educated social group associated with the operation of various printing houses on ethnic Ukrainian lands. Although these sources do not represent a wide range of early modern society, they are quite significant for studying the manifestations of book editors' personalities.

The peculiarities of the forewords, dedications, and afterwords to the old-printed books as historical sources connected with their specific place in overall structure of a book. The typical arrangement of textual parts in old-printed books is as follows: "title page", "dedication", "foreword", "preface", "contents", "main body", "afterword". In this order, the "dedication" and "foreword" come before the "main body", while the "afterword" concludes the "main body" section. As a rule, "dedication", "foreword", and "afterword" had no pagination, and were not mentioned in the list

of book chapters (“Contents”). Hence, these sections were formally excluded from the entire structure of the old-printed book. Their function was to give some editorial comments.

In general, the purpose of the foreword, dedication, and afterword in an old-printed Ukrainian book is similar to their equivalents in modern book structure. In the dedication, the editors of the old-printed book recognized the assistance of a particular person or social group in the preparation of the edition. The foreword prepared the reader for the consumption of the book. It emphasized the book’s central concept, practical intent, distinctive structure, and peculiarities of the printing process. The aim of the afterword was to provide specific information about the text that the reader had already read. Some afterwords analyzed the history of the book’s publication and offered explanations for typographical errors. The common idea, reflected in afterwords to old-printed editions, was the acknowledgement of God’s assistance in the creation of the book.

In old Ukrainian books, however, the lines between the foreword and dedication were so blurred that each of them could contain any of the above-mentioned elements: information on the printing process, book-specific facts, glorification of God, and appreciation of benefactors. Besides the information on particular book, some forewords, afterwords, and dedications contained evidences of the history of a certain printing house, estimation of some historical events, and biographical data.

Yaroslav Isaevych identified certain dedications, forewords, and afterwords to Ukrainian old-printed editions as specific narrative sources of book printing history. However, he demonstrated the numerous inconsistencies that undermine these sources’ credibility. For instance, the publication date indicated in the introduction or afterword may differ from the publication date indicated in archive documents. The patron’s virtues are frequently exaggerated in dedications in order to attract the patron’s attention to the printing house [3, P. 9].

The literary style of “dedication”, “foreword”, and “afterword” in Ukrainian old-printed books is characterized by emotional appeals to the reader and the use of various language figures (allegory, metaphor, oxymoron, etc.). Under this rich artistic language, the forewords, dedications, and afterwords of old-printed Ukrainian books reveal the editor’s personality, his editorial policy perspective, and his vision of the ideal addressee, which was symptomatic of the book culture of the time. This type of sources is useful for microhistorical analysis of individual experience within the boundaries of a distinct social group, such as book publishers.

Since the 1980s, just a few historical and cultural studies have examined the heuristic potential of forewords, dedications, and afterwords in Ukrainian old-printed editions. The article by Olena Dzuba was one of the few studies of the forewords and afterwords of Ukrainian old-printed editions as documents explicating the value orientations of early-modern education [4, P. 135—148]. In her articles, Ludmyla Sazonova examines the expansive scope of forewords and afterwords in old Ukrainian-printed editions [5]. Studying the literary form of these texts, she made valuable suggestions concerning the image of their author,

whose personality was specially stressed, compared to the forewords to Russian editions, which were focused mainly on glorifying the Tsar [5, P. 158]. According to L. Sazonova, the purpose of including the author's name in the foreword text was to identify a patron-pleasing individual [5, P. 159]. The image of the author that emerges from the forewords, dedications, and afterwords of Ukrainian old-printed editions is that of a person ready to make sacrifices and aware of the significance of his mission [5, P. 166—167]. Our analysis of the forewords, dedications, and afterwords to a large number of 17th- and 18th-century Ukrainian church books allows us to expand on L. Sazonova's conclusions regarding the Ukrainian editor's personality and demonstrate its correlation with the ethical and aesthetic values of the Baroque period.

The texts of Ukrainian old-printed books' dedications were considered as a historical document through which the editor revealed his expectations of the book's recipient and the values prevalent in book culture at the time [6]. Ludmyla Kvasiuk used the dedications to Kostiantyn Ostrozky that were included in editions of polemical works as a resource for identifying the ideal governor as seen by editors of the 16th century [7].

In foreign studies, the texts of dedications are analyzed in the context of book printing, as well as the history of everyday life. In the article of A. Spagnoletti, the dedications to Neapolitan books in the seventeenth century are revised as a manifestation of a customer relationship, patronage, and service between the author/publisher and the particular addressees of the books, as well as the evidence of the facts from the lives of intellectuals in the seventeenth century [8].

This study aims to demonstrate the heuristic potential of a comparative analysis of the forewords, dedications, and afterwords of Ukrainian old-printed church books for depicting the image of the baroque editor.

The existence of dedications, forewords, and afterwords in the numerous types of Ukrainian old-printed editions from the 16th to 18th centuries, such as church service books, theological works, hagiography, religious poetry, panegyrics, and educational publications, attests to their representativeness as historical micro-sources for studying the editor's personality of the early modern period. Our research was limited to dedications, forewords, and afterwords from old-printed church books. The high demand on the Ukrainian book market between the 17th and 18th centuries resulted in a large number of reeditions of this particular category of editions.

According to the consolidated catalogue of Ukrainian old-printed editions by Ya. Zapasko and Ya. Isaevych from 1576 to 1800, Ukrainian printing houses published more than 550 church editions. *Psalter* (130 reeditions) and *Horologion* (75 reeditions) demonstrate the greatest demand; however, the majority of reeditions of these types of books lacked forewords and/or dedications and afterwords. The most examples of foreword, dedication, and afterword appeared in editions of books used for church ceremonies: *Apostolos* (over 20 reeditions), *Gospel* (over 25 reeditions), *Sluzhebnyk* (over 45 reeditions), *Anthologion* (over 15 reeditions),

Octoechos (over 30 reeditions), *Triodion* and *Pentecostarion* (over 20 reeditions), and *Trebnyk* (over 40 reeditions)¹.

The availability of church old-printed book forewords, dedications, and afterwords as historical sources is a complex issue at present. Some of the church books containing such structural elements are stored outside the borders of Ukraine in unique copies. Not all the copies of old-printed church books in the collections of various libraries are complete, so not all of them contain the forewords, dedications, and afterwords. In this situation, the scientific reedition of their entire collection is essential for the facilitation of work with these sources. In the late 1920s, such a project was discussed [11], but it has not yet been implemented. The reeditions of the fragments from the most significant forewords to Slavonic old-printed editions in the catalogue by P. Stroev [12] and collected by F. Titov full-text reeditions of over 60 texts of forewords and dedications to books, printed in Kyiv Pechersk Lavra [13] are nearly unique collections of these sources.

On the basis of a comparative analysis of more than one hundred texts of forewords, dedications, and afterwords to Ukrainian church books of the 17th and 18th centuries, available in the collection of the V.I. Vernadsky National Library of Ukraine, we can identify at least three major angles of the editor's personality, as revealed by these texts.

The good shepherd

Despite variations in content, forewords and dedications in early-printed Ukrainian church books have a largely constant purpose. In an effort to convince the reader of the book's importance, authors of forewords and dedications prove own competence by emphasizing theological expertise, high social standing and spiritual authority. In majority of the forewords and dedications in 17th century church books, the name and titles of the author are indicated in the beginning or at the end of the text.

Three social groups can be identified as being responsible for the content of forewords and dedications in Ukrainian church books based on the nature of the relationship between the author of the foreword or dedication and the printing house that published the book. These are: 1) representatives of the highest levels of the church hierarchy who patronized the printing house; 2) the heads of monasteries that founded the printing house; or 3) the printing house's employees.

Among the representatives of the highest level of the church hierarchy, the personalities of Hedeon Balaban, Petro Mohyla, Arseniy Zheliborsky, and Lazar Baranovych are indicated as authors of forewords to particular church books. The foreword to the first in Ukrainian publishing edition of *Sluzhebnyk* from 1604 (ZI № 65²) was written in the name of Hedeon Balaban, who is referred as a hum-

¹ The statistics is seen in indexes to the catalogues [9, P. 122—123; 10, P. 97—99].

² Here and after we make references to the number of bibliographic description of the editions in the Union Catalogue by Ya. Zapasko and Ya. Isayevych [9, 10].

ble bishop of Lviv, Halych, and Kamianets-Podilsky, exarch of the Constantinople throne [14, P. [2]]. This book was published in a small printing house, founded in Striatyn estate of Balaban's family. The bishop of Lviv, Halych and Kamianets-Podilsky, Arseniy Zheliborsky, addressed the church clergymen in a foreword to *Trebnyk* of 1645 (ZI № 335), printed in his own printing house. He also signed forewords to *Sluzhebnyk* (ZI № 352) and *Nomocanon* (ZI № 351) of 1646, printed by Mykhailo Sliozka on Arseniy Zheliborsky's request. The formula of self-naming at the end of these forewords is the following: "The one who wishes beloved all goods in this life and in the eternity" [15, Sh. [7] back]. From the position of the Orthodox archbishop, Metropolitan of Kyiv, Halych and all Rus, Exarch of Constantinople throne, and archimandrite of Kyiv Pechersk Lavra, Petro Mohyla addressed all clergymen in his foreword to *Sluzhebnyk* of 1639 (ZI № 273), printed by Kyiv Pechersk Lavra. In dedication to the edition of *Triodion* of 1640 (ZI № 282), Petro Mohyla appealed to the secular men, Kyiv governor, Fedir Proskura Sushchansky. In both appellations, to clergymen and to Sushchansky, Petro Mohyla calls himself "our humblity" [16, Sh. [9] back]. Lazar Baranovych signed the foreword to the reader in the *Anthologion* of 1678 (ZI № 555), printed in Novhorod-Siversky. In contrast to usual custom, in which the name and titles of the archbishop were stated in the beginning of the foreword, Lazar Baranovych only lists his titles at the end of the text: "the archbishop of Chernihiv, Novhorod and all Siversk" [17, Sh. [4] back].

The most numerous group of church book foreword authors consists of archimandrites and hegumens from monasteries where printing houses were established. In the church editions of Kyiv Pechersk Lavra from the seventeenth century to the first decade of the eighteenth century, we can observe nearly the entire succession of archimandrites who supervised the printing process at that time. Inscriptions by the following individuals appear in the forewords of the Kyiv Pechersk Lavra editions: Yelisey Pletenetsky (in *Horologion* of 1616 (ZI № 109), *Anthologion* of 1619 (ZI № 120), *Sluzhebnyk* of 1620 (ZI № 134); Zakhariia Kopystensky (in *Triodion* of 1627 (ZI № 160); Petro Mohyla (in *Sluzhebnyk* of 1629 (ZI № 193), *Pentecostarion* of 1631 (ZI № 220), *Anthologion* of 1636 (ZI № 252), *Sluzhebnyk* of 1639 (ZI № 273), *Trebnyk* of 1646 (ZI № 354); Yosyp Tryzna (in *Sluzhebnyk* of 1653 (ZI № 383); Innokentiy Gizel (in *Mineia Zahalna* of 1680 (ZI № 584); Meletiy Vuyakhevych (in *New Testament and Psalter* of 1692 (ZI № 676); Yoasaf Krokovsky (in *Psalter* of 1697 (ZI № 716), *Octoechos* of 1699 (ZI № 744), *Sluzhebnyk* of 1708 (ZI № 837); Ilarion (in *Akathists book* of 1709 (ZI № 851), and Afanasiy Myslavsky (in *Horologion* of 1713 (ZI № 886). Varlaam Holenkovsky, who was nominated for a position of Kyiv Pechersk Lavra archimandrite, signed the foreword to *Psalter* of 1715 (ZI № 902). Several church books printed in Chernihiv Trinity-St. Elias Monastery include the forewords by archimandrite Lavrentiy Krshchonovych (in *Pentecostarion* of 1685 (ZI № 626), *Three Akaphists Prayer Book* of 1691 (ZI № 666) and 1697 (ZI № 715); archimandrite Herman Kononovych (in *New Testament* of 1717 (ZI № 925) and hegumen Kalist Menovsky (in *Prayer Book* of 1687 (ZI № 638). Being at the position of Univ archimandrite, Varlaam Sheptytsky signed the forewords

to the reader in the Univ *Horologion* of 1671 (ZI № 492) and 1674 (ZI № 523), *Akaphists book* of 1678 (ZI № 559), and the *Psalter* of 1678 (ZI № 561) and 1687 (ZI № 640). The hegumen of the Lviv monastery of Saint George, Dionisiy Sinkevych, wrote the dedication to the *Psalter* of 1688 (ZI № 644), and the further hegumenon, Yosyp Skolsky, wrote a foreword to *Irmologion* of 1700 (ZI № 752), printed in Lviv monastery of Saint George. The latest example of dedication, signed by clerical authority, was Pochaiv *Sluzhebnyk* of 1734 (ZI № 1229). It was signed by hegumen Hedeon Kozubsky.

Among the authors of seventeenth-century forewords to church books, there is also a small group of well-educated and talented people with no high titles in the church hierarchy. Damian Nalyvaiko, Konstiantyn Ostrozky's home prist, signed the foreword to Ostroh *Trebnyk* of 1606 (ZI № 69). The Lviv Brotherhood *Psalter* of 1615 (ZI № 99) had a dedication signed by hieromonk Kyryl. The foreword to the reader in the Kyiv Pechersk *Psalter* of 1624 (ZI № 141) was signed by monk Yosyp Kyrylovych. Filofey Kizarevych, the hieromonk of Kyiv Pechersk Lavra, signed the foreword-dedication to the *Akaphists book*, printed in 1625 (ZI № 142). At the end of the foreword to Kyiv Pechersk Lavra *Sluzhebnyk* of 1629 (ZI № 193), hieromonk Tarasiy Zemka called himself "preacher and proofreader of the typography" [13, P. 211]. The "proofreader" Yosafat was mentioned as an author of the foreword to the Kyiv Pechersk *Poluustav* editions of 1672 (ZI № 504) and 1682 (ZI № 606).

In the forewords and dedications to church editions, the archimandrite's and hegumen's authorship was often shared with all the stuff of the monastery. Quite common the author of the foreword was defined in a formula "Hegumen [name] and brothers of the [name of the monastery]". For instance, in the foreword to edition of *Sluzhebnyk* of 1637 (ZI № 258) the addresser of this text is named as "all together brothers of the brotherhood church of Dormition, and the lessest in the typography Mykhailo Sliozka" [18, Sh. [4] back].

In Ukrainian book printing of the 17th century, Lviv private publisher M. Sliozka played the unique role, as he managed to form a competition for the biggest publishers of church book: Lviv Brotherhood and Kyiv Pechersk Lavra printing houses. During 1639—1667 the private printing house of M. Sliozka published highly demanded church books: *Apostolos* of 1639 (ZI № 270), *Psalter* of 1639 (ZI № 272), *Octoechos* of 1640 (ZI № 280), *Pentecostarion* of 1642 (ZI № 302), *Trebnyk* of 1644 (ZI № 325), *Nomocanon* of 1646 (ZI № 351), *Sluzhebnyk* of 1646 (ZI № 352), *Tridion* of 1664 (ZI № 417), *Gospel* of 1665 (ZI № 421), and others. Some of these books were printed in violation of an agreement stating that M. Sliozka was not permitted to publish books that were in the repertoire of the Lviv Brotherhood printing house. The distinction between M. Sliozka's forewords lies in the position of the narrator, who pays close attention to both his own presentation and the glorification of his patrons. We will later revise the nuances of such an editor's position.

In addition to church editions, where the signature of an individual enhances the credibility of a text, there are numerous editions where the editor's appeal is concealed by a collective author. This occurs frequently with Lviv Brotherhood printing

house editions. The forewords to the reader in all reeditions of Lviv *Anthologion* of 1638 (ZI № 259), *Octoechos* of 1630 (ZI № 205), *Psalter* of 1697 (ZI № 717), *Triodion* of 1664 (ZI № 416), *Horologion* of 1642 (ZI № 303), and forewords to clergymen in reeditions of *Sluzhebnyk* of 1666 (ZI № 432), *Trebnyk* of 1682 (ZI № 608), and in *Apostolos* of 1666 (ZI № 430) are signed by the formula “*The brothers of church brotherhood in the church of Dormition/Stauropolegion church of Dormition*”. In Kyiv Pechersk Lavra printing house, the dedication to the second edition of *Triodion* 1648 (ZI № 371) is signed by “*humbled acolytes, all in Christ brothers of Pechersk Kyiv monastery*” [19, Sh. [5] back]. The collective author, referred as “*monks from Kyiv Pechersk monastery*” [20, Sh. [6]], addressed the reader in forewords to edition of *Poluustav* of 1691 (ZI № 667) and *Apostolos* of 1695 (ZI № 696). In Univ *Sluzhebnyk* of 1747 (ZI № 1588) forewords to clergymen was inscripted by “*the gathering of Univ monastery*” [21, Sh. [2]]. In Pochaiv edition of *Pentecostarion* of 1747 (ZI № 1594) the foreword is inscripted by “*monks of holy order of Saint Basil the Great, dormitory of Pochaiv monastery*” [22, Sh. [3] back].

Only in a small number of church book forewords, the author's signature is missing. These are: the texts of prayers to God in Lviv *Gospel* of 1644 (ZI № 322) and its reeditions, and Kyiv *Gospel* of 1697 (ZI № 712); foreword to the reader in Derman *Octoechos* of 1604 (ZI № 64), Lviv *Octoechos* of 1639 (ZI № 271), 1644 (ZI № 323), and 1765 (ZI № 2367), Novhorod-Siversky *Psalter* of 1675 (ZI № 525), Kyiv-Pechersk *Trebnyk* of 1652 (ZI № 380) and its reedition of 1681 (ZI № 599), Kyiv *Octoechos* of 1704 (ZI № 797), Kyiv *Horologion* of 1747 (ZI № 1595); the prayer to Divine Mary in Lviv *Octoechos* of 1686 (ZI № 630) and 1700 (ZI № 754) and 1733 (ZI № 1217) that were used as dedication.

Regardless of the precise authorship of the foreword, afterword, and dedications to church books, the fact that the majority of them were signed by representatives of the highest level of church hierarchy enables their content to be perceived as the shared worldview of this social group. And this worldview demonstrates the dominance of pastorship mode in building communication with the reader.

From the position of a pastor, the editor places great emphasis on highlighting the significance of his mission. In church book dedications and prefaces, the task of book printing is portrayed as one of the greatest social demands. In a dedication to Yosyp Tryzna in the 1640 edition of *Triodion* (ZI № 371), Petro Mohyla expresses this concept metaphorically by comparing the church book to nutrition. He compares the printing house of Kyiv Pechersk Lavra to a warehouse, and editions of *Triodion* to loaves of bread that are periodically revised to satisfy the hunger of all starving people: “*...Literary Storehouse, by which I mean local printing-house, for feeding by spiritual bread from it ... for Orthodox Sons for lack of copies do not starve ... because not all Orthodox sons got that Bread to feed enough, that's why we make it frequently, for the third time this year, before the lenthen, Saint Quinquagesima, Spiritual Bread, Triodion or Three Songs book.*” [19, Sh. [2]]. Lavrentiy Krshchonovych's dedication to Lazar Baranovych in Chernihiv *Pentecostarion* of 1685 employs the shepherd metaphor, which compares the church book to sheep nutrition: “*...like*

the head of the Pastors, Christ, herding in flowers, and herding them by God's blessing, when so many Inspired and useful Books to his herd gave. The books are the green pastures for wordy sheep according to Ambrosius thoughts" [23, Sh. [3]].

In the editions of *Trebnys* and *Sluzhebnyks* addressed to clergymen, the pastor's primary responsibility is to instruct in the proper worship of the ceremony. In Yelisey Pletenetsky's introduction to Orthodox clergymen, the Kyiv Pechersk Lavra archimandrite convinces the reader to use this book as the only source for liturgical ceremony preparation. He compares the contents of the book to the waters of Jacob's well, from which a good minister should fill the cup with holy gifts: "...do not drink from an alien source. But here is for you (honoured fathers co-servants, and our beloved brothers) Jacob's fountain. This is the pious' well of Holy Mother of God's church, from the God's blessing makes and pronounces the book of Saint God's Liturgies ... It is worthy and righteous to dissolve and drink the cup from this well" [13, P. 29—30].

By declaring the significance of prayer in the spiritual life of a believer, the forewords and dedications of church books illuminate the role of the editor as a pastor for the reader. The obvious concept regarding the significance of prayer is frequently illustrated with highly emotional examples. In the dedication to Lviv Octoechos of 1686 (ZI № 630), for instance, the strength of a prayer is illustrated by mentioning the Blessed Virgin Mary's assistance in defending the city of Lviv: "*We got to know bountifully your Intercession, Virgin Mary, to all of us, who sought for you and prayed. And your great blessing and grace protection and defendance in Rus God-forsaken city Lviv, and all its citizens, this way before from enemy barbarian invasions were saved only due to your protection*" [24, Sh. [3]]. The author of the dedication enhances the emotional effect of this example by mentioning a more recent instance of the city being saved by the Blessed Virgin Mary: "*In year 1672, as soon as Asyrians Turcs Scytovs as a seven-headed dragons from Tartaria and from their Asian and Tavrida lairs with their numerous and countless strangers attacked, besieged this city Lviv, strung their bows, and attempted great and horrifying assults, tunnels to the city, shooted, launched grenades with flame, threatened to rob brutally and empty by sword and fire*" [24, Sh. [3]]. Due to the sincere prayer in the church of Dormition, the enemy retrited: "*the enemy was frightened by the thunder from the sky*" [24, Sh. [3]].

In the 1713 Kyiv edition of *Horologion* (ZI № 886), the editor's preface to the orthodox reader emphasizes the significance of prayer during battle: "*For the reason that during the fightings, the prayer is the most useful, Orthodox reader, because it is the invincible fortresses for warriors, courage to warlords, and gives good advices*" [25, Sh. [2]]. This text was signed by archimandrite Afanasiy Myslavsky. As proof of the magical power of prayer, the author recalls a naturalistic episode from the Old Testament story about Judit, who went to the enemy camp unarmed and cut off the enemy commander's head: "*Who is more infirm in a struggle than a woman? Though a prayer fortifies woman's infirmity and woman's lake of courage in such a way, and gives her such a great boldness, that as ...she didn't feel scared to enter enemy regiments ... she didn't feel scared to take the sword out of scabbard, not only she felt unterrified, not only she felt unfrighten to cut down the head of the scariest abuser, but also she took*

his bloody head and dared to bring it through many enemy regiments to her city. How could she get such bravery? The Scripture evidences that it was due to a prayer" [25, Sh. [2]]. As the entire life is compared to a battle, this story explains the necessity of the *Horologion* edition in the present circumstance: "*I made this useful book Chasoslov for you, Godly Reader, as I'm telling to you, who live in battles: the human's life on the earth is a struggle (according to Job Righteous)*" [25, Sh. [2]].

In the forewords and dedications of church book editions, all evidences of the importance and power of prayer are used to confirm the importance of the book and thus to substantiate the reason for its publication.

In the forewords to 17th-century church books, representatives of the highest level of church hierarchy addressed their readers as true believers in need of spiritual guidance. These oversights are conducted not only through words, but also through truly good deeds, such as the publication of books for spiritual growth. The mode of the sermon, which predominates in the texts of forewords and dedications to church editions, employs biblical stories and life events to illustrate theological postulates. The style of writing in various forewords and dedications may be more or less emotional and contain more or less figurative language. However, the author's position remains unchanged. It reveals a self-assured author who asserts the critical significance of church book printing. Such a high editor's self-assessment in a baroque way is combined with another edge of his personality — humbleness in front of the God's face.

The humbled slave

The art decoration of significant number of church books expresses the editor's strive of getting the support from the one, who has a power. According to the baroque worldview, the reason for everything, including men's creativity, is God. Almost every old-printed church book holds in its artistic structure the expectation of God's existence in every stage of book production and distribution. The engraving, which pictures the divine patron of the monastery where the printing house is established, is presented on title leaves and in the frontispieces of most church books. Aside from that, there is a verbal tradition that glorifies the divine addressee as a patron of book printing.

In the 17th century, Jesus Christ and Saint Mary were frequently addressed in dedications to church books. The main message of such dedications to the divine addressee was to present the book as a sacrifice. In the first short foreword to Kyiv Pechersk Lavra printing house *Sluzhebnyk* of 1629, signed by Petro Mohyla, this book is presented as a metaphorical contribution to Jesus Christ, comparable to the payment a tribute to the owner of a the vineyard or to the loaner: "*...instead of given to me the first year fruits of vine, and given from your mercy the rest of talents, the tribute sign ...*" [13, P. 197]. The authors of the dedication to the Mother of God in the 1663 Lviv Brotherhood printing house edition of *Pentecostarion* state that this book was written with God's blessing and the help of the Virgin Mary, which is why it is a gift to Her [26, Sh. [2] back].

M. Sliozka composed the foreword to the Lviv *Gospel* of 1665 in the form of a prayer of gratitude. This text's title states the following: "*The grateful prayer to Sovereign Lord, one in three persons, the creator of this book*" [27, Sh. 2]. The editor requests that God be credited as the book's author, referring to himself as a mere instrument: "...*To You this book Saint Gospel I prescribe, sacrifice, and give for Your protection, because You helped me while I was making this Book, and it was produced through me, as a weak vessel, You've made it as it is, so take it, as a thankful gift from me...*" [27, Sh. 3].

In church editions, the words of thanksgiving were typically placed at the end of the text section as an afterword. The final page of Kyiv Pechersk *Sluzhebnyk*, published in 1692, includes a brief prayer for assistance in producing this book: "*To God one in Saint Trinity and undividable cherished, Father, and Son, and Saint Spirit, who gave us to begin and to make this Book, let it be honor, glory, and worship, now and forever, and ever. Amen*" [28, Sh. 120 back].

The insertion of prayer into editorial texts conceals a desire for certain benefits. Initially, it presents the publication of the book as a doing God's will, for which the editor can attain salvation. Second, by proclaiming God to be the true author of the book, the editor is able to absolve himself of all the inconsistencies and typographical errors in the text. The forewords to one of the earliest editions of Ukrainian book printing, the *New Testament and Psalter* of Ostroh from 1580, vividly illustrate this aspect of the editor's self-presentation. The author of the foreword, Herasym Smotrytsky, one of the most intelligent philologist and polyglots of his time, called himself a "*sinful and impotent person*", who "*was afraid of initiating*" translation of the Bible into Church-Slavonic language, as he was "*aware of his brain wideness and lack of language competence*" (cited by [12, P. 47]). The same author in the foreword to Ostroh Bible postulates himself as "*sinful and worthless slave*", who humbly asked God to use somebody, who "*was awarded better gifts*", to correct mistakes that were made in text [29, Sh. [2]].

In lieu of dedications to divine addresses, many church books contained dedications to human patrons. The engravings with the patron's coat of arms displayed the patron's glorification within the artistic structure of the old-printed book. Frequently, these engravings were placed on the reverse side of a title leaf and, on occasion, in the frame of the title leaf. In a number of Ukrainian church editions, the patron's family coat of arms is accompanied by poetry and a dedication text that praises the family's virtues and nobility. During the 17th and 18th centuries, editors of Ukrainian church books used such dedications to appeal to specific groups of influential people.

In the bibliography, there are references to over 25 dedications to patrons that were published in Ukrainian church books during the first part of the 17th century. These dedications were addressed to representatives of Ukrainian nobility and church authorities. For instance, Konstantyn Ostrozky (in Derman *Octoechos* of 1604 (ZI № 64), Yanush Ostrozky (in Ostroh *Horologion* of 1612 (ZI № 87), Hanna Hodkevychivna Koretska (in Lviv *Psalter* of 1615 (ZI № 99), and Kyiv Pechersk Lavra *Akaphists book* of 1625 (ZI № 142), Yelisey Pletenetsky and family of

Dolmats (in Kyiv Pechersk Lavra *Psalter* of 1624 (ZI № 141), Petro Mohyla (in M. Sliozka's printing house *Apostolos* of 1639 (ZI № 270), Hrygoriy Chetvertynsky (in printing house of Pavlo Telytsia *Psalter* of 1625 (ZI № 147), and *Horologion* of 1629 (ZI № 194), Yov Boretsky (in printing house of Tymofiy Verbytsky *Horologion* of 1625 (ZI № 148) and 1626 (ZI № 151), Bohdan Stetkevych (in printing house of Spyrydon Sobol *Apostolos* of 1630 (ZI № 203), Oleksandr Balaban (in part of circulation of Lviv *Octoechos* of 1630 (ZI № 205), Myron Barnavsky (in part of circulation of Lviv *Octoechos* of 1630 (ZI № 205), Moisey Mohyla (in part of circulation of Lviv *Octoechos* of 1630 (ZI № 205); in part of circulation of Kyiv Pechersk Lavra *Pentecostarion* of 1631 (ZI № 220), Kateryna Bohovyivna Yarmolynska (in part circulation of Lviv *Octoechos* of 1630 (ZI № 205), family of Kropyvnytsky (in part of circulation of Lviv Anthologion of 1632 (ZI № 227), Ivan Boyarsky (in part of circulation of *Anthologion* of 1632 (ZI № 227), Tomash Zamoysky (in part of circulation of Kyiv Pechersk Lavra *Pentecostarion* of 1631 (ZI № 220), Fedir Proskura Sushchansky (in Kyiv Pechersk Lavra *Triodion* of 1640 (ZI № 282), Maksymilian Brozovsky (in Kyiv Pechersk Lavra *Poluustav* of 1643 (ZI № 314), Isaia Suliatsynsky (in M. Sliozka's printing house *Octoechos* of 1640 (ZI № 280), Petro Mohyla, Adam Mefodiy Kysil, Vasyl Lupul, and Matey Basarab (in different parts of circulation of M. Sliozka's printing house *Pentecostarion* of 1642 (ZI № 302), Yosyp Tryzna (in Kyiv Pechersk Lavra *Triodion* of 1648 (ZI № 371).

Since the second half of the seventeenth century, the number of dedications in Ukrainian church editions has decreased significantly. The circle of individuals to whom church books were dedicated was narrowed to include only the highest-ranking members of the church hierarchy. Between 1650 and 1750, the bibliography identifies eight dedication texts with the following addresses: Arseniy Zheliborsky (in M. Sliozka's printing house *Apostolos* of 1654 (ZI № 385), Afanasiy Zheliborsky (in M. Sliozka's printing house *Triodion* of 1664 (ZI № 417), Yosyp Shumliansky (in Lviv monastery of Saint George printing house *Psalter* of 1688 (ZI № 644), Lazar Baranovych (in Chernihiv *Pentecostarion* of 1685 (ZI № 626), Feodosiy Uglytsky (in Chernihiv *Prayer Book* of 1693 (ZI № 684), Feodosiy Rudnytsky (in Pochaiv *Sluzhebnyk* of 1735 (ZI № 1236), Leon Sheptytsky and Fylyp Volodkovych (in different parts of circulation of Lviv brotherhood printing house *Sluzhebnyk* of 1759 (ZI № 2085). Besides that, there are dedications, signed by Univ archimandrite Varlaam Sheptytsky addressed to his father, Zakharia Sheptytsky (in Univ *Psalter* of 1678 (ZI № 561), to his uncle, Anatoly Vynnytsky (in Univ *Akaphists book* of 1678 (ZI № 559), and to Andriy Zhuravsky (in Univ *Psalter* of 1687 (ZI № 640). Beginning from the 1660s, members of the royal Romanov dynasty were lauded in dedications to some Ukrainian old-printed books. Church books contain only a few such dedications: to tsar Fedir Oleksiyovych (in Kyiv Pechersk *Mineia Zabalna* of 1680 (ZI № 584), and Oleksiy Petrovych (in Kyiv Pechersk *Poluustav* of 1691 (ZI № 667).

During the 1690s and 1710s, the structure of church books was influenced by the tradition of cherishing the new social elite, kosak authorities. Dedications to Ivan

Mazepa (in Chernihiv *Three Akaphists Prayer Book* of 1691 (ZI № 666), and *Poluustav* of 1703 (ZI № 788), Ivan Obydovsky (in Chernihiv *Three Akaphists Prayer Book* of 1697 (ZI № 715), and Ivan Skoropadky (in Chernihiv *Psalter* of 1712 (ZI № 876), *Prayer Book* of 1714 (ZI № 894), *Psalter* of 1716 (ZI № 915), and *New Testament* of 1717 (ZI № 925) were the only surviving traces of this tradition.

By praising the recipients of dedications from whom the editor of a church book seeks financial support, he encourages them to make future contributions. When describing a patron's qualities, the editor highlights those that benefit the printing house [6, P. 303]. According to rhetorical tradition, in a dedication, the addresser's self-nomination is frequently used in contrast to the addressee's nomination. The diversity of the patronage is reflected in the diversity of the nomination formulas. In the dedication to Tomash Zamoysky, the addressee is referred to as "*Royal sir*," while Petro Mohyla refers to himself as "*By God's will, archimandryt*" [30, Sh. [2]]. The archimandryte Lavrentiy Krshchonovych in dedication to colonel Ivan Obydovsky, uses the contrastive naming: "Your Nobility" — "an unworthy praying person" [31, Sh. [10] back]. The contrastive pair "*Father and Shepard*" [19, Sh. [2]] — "*humble brothers*" [19, Sh. [5] back] is used in the dedication to the newly elected archimandrite, Yosyp Tryzna, signed by his subordinates, brothers of the monastery. In addressing their bishop, Feodosiy Rudnytsky-Liubynetsky, the monks of Pochaiv monastery employ a pair of emotional contrastive nominations: "*Royal Chief Shepherd and our Benefactor*" — "*True prayers and the lowest of slaves*" [32, Sh. [3] back].

In dedications to secular and religious authorities, the addressers position themselves as grateful prayers for the wellbeing of the donor. Regardless of their position in the church hierarchy, authors of dedications frequently position themselves as someone whose prayer can bring the addressee both heavenly and earthly benefits. The editors of Ukrainian church books sought to establish a tradition of patronage for book printing as a highly profitable action for the donor. By funding a church book edition, the patron becomes a participant in the realization of God's will. So he gains a chance to obtain his own salvation.

The modest self-nominations covered the church book editor's Christian position as God's slave and grateful beneficiary of patrons' fundings. However, the desire for self-profit is visible in this "humbled" position. The editor saw this profit as God's reward for printing a church book and receiving funds from the patron, providing him with God's reward in exchange for financing the church book. Nevertheless, the texts of forewords, dedications, and afterwords demonstrate that these were not the only forms of profit anticipated by the editor of the church books.

The profit-maker

The mode of the editor is formed by the contrast between the positions of humble god's slave and a trader, who views the book as a commodity. As reflected in the prefaces of church books, the position of a book seller is foremost concerned with addressing the reader. Commonly included in the title of the foreword, the nomi-

nation of the reader expresses the editor's expectations regarding the religious and ethical characteristics of the recipient. Earlier editions emphasized participation in the Orthodox church: "the sons of the Eastern Church," "Orthodox Christians," etc. Throughout the 17th and 18th centuries, general nominations such as "pious reader," "affectionate reader," and "beloved reader" were prevalent.

When the church book became profitable in the 1640s, the attitude toward it as a commodity in a competitive market became increasingly apparent in forewords and dedications. However, it was seen in earlier period as well. In the foreword to the 1616 first edition of Kyiv Pechersk Lavra, *Horologion*, the book is compared to a commodity that is in high demand on the book market. Yelisey Pletenetsky, the author of the foreword, asserts that he desires to nourish the hearts of Eastern Church sons through church books (cited by [13, P. 3]). In response to possible arguments regarding the irrelevance of such an edition, Pletenetsky draws a metaphorical comparison between repeated editions of *Horologion* and the constant production of musical instruments: "Let no one assume that such a book has already been printed by many typographies, because it still has its buyers on the market, as does food, and pipe organ is frequently used and is always created by the artist. Isn't it true that prayer is greater than a pipe organ, that it is a daily duty, and that it requires more effort... because we must pray until our last breath" (cited by [13, P. 4]). The arhimandrite also mentions the high demand for *Horologion* from educational institutions: "I was begged by pious believers to answer the request of schools in Orthodox Kyiv city and other cities" [13, P. 4].

The brightest manifestation of church book editors' competition are the forewords to Lviv and Kyiv *Sluzhebnyks* of the 1630s—1640s. In the foreword to Lviv *Sluzhebnyk* of 1637, the editor states that the text of this book accurately repeated the text of the previous Kyiv edition [18, Sh. [4] back]. However, in the foreword to the next Kyiv edition, published in 1639, Petro Mohyla claims that the Lviv editors did not seek permission to publish the *Sluzhebnyk* and they made irrelevant changes to this sacred text [16, Sh. [4] back]. Therefore, Petro Mohyla urges priests not to purchase the Lviv edition of *Sluzhebnyk*, but obtain a new Kyiv edition of *Sluzhebnyk* instead [16, Sh. [5] back]. In the 1646 foreword to Lviv *Sluzhebnyk*, Arseniy Zheliborsky responds to Petro Mohyla's criticism by comparing a church community to a flock of sheep in need of a shepherd and sufficient food. He exhorts his rival to cease philosophizing and warns him not to be the cause of the death of his infirm brothers, which may result from their inability to receive communion due to a lack of *Sluzhebnyk* copies [33, Sh. [2] back, 3].

Discussions regarding the accuracy of the *Sluzhebnyk* translation continue into the 18th century. In the foreword to Kyiv *Sluzhebnyk* of 1708, Yoasaf Krokovsky expresses a very strict and critical estimation of church book scribes' expertise: "All Slavonic books for several hundred years were copied by ignorants, who could only smear with ink but had no mind, didn't know the language, and didn't feel the power of the words" [34, Sh. [8]]. The editor gives witty advice to all of his opponents: "If you lack knowledge due to a lack of education, consult an expert. If you have the skills, fix it

yourself. But if you do not know and do not wish to learn, you should not be envious of those who create excellent things" [34, Sh. [8]].

In the forewords, dedications, and afterwords of Ukrainian church editions, the commercial mode of the editor's personality is not readily apparent. Such emotional discussions, which took place on the pages of some editions, are the most revealing. In opposition to the competition, the editor positions himself as a self-assured, well-educated, and highly moral defender of orthodox belief who is confident that his edition is the best available on the book market. The baroque editor uses critical and sarcastic appeals to the competition to prove his arguments, but always disguises them with metaphorical and allegorical language figures.

* * *

The edges of Ukrainian church book of seventeenth-eighteenth century editor's personality reveals itself in the complex of mutually exclusive characteristics. From the one hand, the baroque editor presents himself as a spiritual leader, who takes care of church community by real deeds: provision with books, critically demanded for salvation of the souls in the battle with the sin. This edge of editor's personality acknowledges the God's help in all stages of book publishing and manifests the truly belief in God's providence to take care of the book after its release. From the other hand, the editor of church book reveals himself as a profit seeker. This edge of editor's personality is demonstrated by his readiness to use the powerful person's protection or, if relevant, own social privileges to get financial advantages for the printing-house. The image of generous patron, who supports the development of book printing, portrayed in texts of dedications to church editions, shows the attempts to build up the fashion for financial support of church book printing, presenting it as a virtue, which deserves the heavenly reward. The competitiveness of church book editors is evidenced by the discussions on the accuracy of translation and reliability of sources, which is seen in texts particular editions of books for church ceremony. Such a dualistic form of editor's self-presentation reflects the typical for Ukrainian baroque worldview connection of selfless service to God with expectations not only for the salvation in eternity, but also for prosperity in earthly life.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dovha, L. *Systema tsinnostej v ukrains'kij kul'turi XVII st. (na prykladi teoretychnoi spadshyny Inokentii Hizelia)*. Kyiv, Lviv: Svichado, 2012 [in Ukrainian]. [Довга Л. Система цінностей в Українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ; Львів: Свічадо, 2012].
2. Yakovenko, N. *Paralel'nyj svit. Doslidzhennia z istorii uiaвлен' ta idej v Ukraini XVI—XVII st.* Kyiv: Krytyka, 2002 [in Ukrainian]. [Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. Київ: Критика, 2002].
3. Isaievych, Ya. *Ukrains'ke knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy*. Lviv, 2002 [in Ukrainian]. [Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002].

4. Dziuba, O.M. Peredmovy ta pisliamovy do starodrukiv iak dzherelo vyvchennia istorii osvity na Ukraini u druhij polovyni XVI—pershij polovyni XVII st. *Ukrainian historical journal*. 1980, 1: 135—148 [in Ukrainian].
[Дзюба О.М. Передмови та післямови до стародруків як джерело вивчення історії освіти на Україні у другій половині XVI — першій половині XVII ст. *Український історичний журнал*. 1980. № 1. С. 135—148].
5. Sazonova, L.I. Ukrainskie staropечатnye predisloviia kontca 16 — pervoi poloviny 17 v. (osobennosti literaturnoi formy). *Tematika i stilistika predislovii i posleslovii*. Moscow: Nauka, 1981, 153—187 [in Russian].
[Сазонова Л.И. Украинские старопечатные предисловия конца 16 — первой половины 17 в. (особенности литературной формы). *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. Москва: Наука, 1981. С. 153—187].
6. Kurhanova, O.Yu. Postati ukrains'kykh metsenativ ochyma vydavtsiv bohosluzhbovoi knyhy doby Baroko. *Biographistica Ukrainica*. 2021, 21: 295—308 [in Ukrainian].
[Курганова О.Ю. Постаті українських меценатів очима видавців богослужбової книги доби Бароко. *Українська біографістика*. 2021. Вип. 21. С. 295—308].
7. Kvasiuk, L. Sens przedmow-posviat kniaziiu Kostiantynu (Vasyliu) Ostroz'komu polemichnykh tvoriv kintsia XVI — pochatku XVII stolit'. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostroz'ka akademiia". Seriia "Istorychni nauky"*. 2008, 13: 77—85 [in Ukrainian].
[Квасюк Л. Сенс передмов-посвят князю Констянтину (Василю) Острозькому полемічних творів кінця XVI—початку XVII століть. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Вип. 13. 2008. С.77—85].
8. Spagnoletti, A. Stories of princes and barons of the kingdom of Naples in the dedication of the historians of the baroque age. *Nuova Rivista Storica*. 2016, 100(1): 141—171.
9. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. *Pam'iatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh v Ukraini*. Vol. 1: 1574—1700. Lviv: Vyscha shkola, 1981 [in Ukrainian].
[Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих в Україні. Кн. 1: 1574—1700. Львів: Вища школа, 1981].
10. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1984). *Pam'iatky knyzhkovoho mystetstva: katalog starodrukiv, vydanykh v Ukraini*. Vol. 2.2: 1764—1800. Lviv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
[Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих в Україні. Кн. 2, Ч. 2: 1764—1800. Львів: Вища школа, 1984].
11. Kurhanova, O.Yu. "Zbirka prysviat ta peredmow z ukrains'kykh drukovanykh vydan' XVI—XVIII st." — zabutyj proiekt S.I. Maslova. Abstracts of papers: *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: Innovatsijni transformatsii resursiv i poslub*. Kyiv, 2022, 241—243 [in Ukrainian].
[Курганова О.Ю. «Збірка присвят та передмов з українських друкованих видань XVI—XVIII ст.» — забутий проєкт С. І. Маслова. *Бібліотека. Наука. Комунікація: Інноваційні трансформації ресурсів і послуг: матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 4—6 жовт. 2022 р.). Київ, 2022. С. 241—243].
12. Stroev, P. Obstoiatelnoe opisanie staropечатnykh knig slavianskikh i rossiiskikh, khra-niashchikhisia v biblioteke ... grafa Fedora Andreevicha Tolstova. Moscow: Tipografya S. Selyvanovskoho, 1829 [in Russian].
[Строев П. Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке... графа Федора Андреевича Толстова: С 24 гравированными изображениями шрифтов. Москва: Типография С. Селивановского, 1829. XXIV, 593 с.].
13. Titov, F.I. Prilozhenie k pervomu tomu issledovaniia zasluzhennogo professora protoireia Fedora Titova: Tipografia Kievo-Pecherskoi Lavry. Istoricheskii ocherk. (1606—1616—1721). Kyiv: Typ. Kyevo-Pecherskoj Uspenskoj Lavry, 1918 [in Russian].

- [Титов Ф.И. Приложение к первому тому исследования заслуженного профессора протоирея Федора Титова: Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк. (1606—1616—1721). Киев: Тип. Киево-Печерской Успенской Лавры, 1918. 546 с.].
14. Sluzhebnyk. Striatyn: Drukarnia Balabaniv, 1604.
[Служебник. Стратин: Друкарня Балабанів, 1604].
 15. Trebnyk. Lviv: Drukarnia Arseniia Zheliborskoho, 1645.
[Требник. Львів: Друкарня Арсенія Желіборського, 1645].
 16. Sluzhebnyk. Kyiv: Drukarnia Kyiv Pechersk Lavra, 1639.
[Служебник. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1639].
 17. Anthologion. Novhorod-Siverskyi: Drukarnia Lazaria Baranovycha, 1678.
[Анфологон. Новгород-Сіверський: Друкарня Лазаря Барановича, 1678].
 18. Sluzhebnyk. Lviv: Drukarnia lvivskoho bratstva, 1637.
[Служебник. Львів: Друкарня львівського братства, 1637].
 19. Triodion. Kyiv: Drukarnia Kyiv Pechersk Lavra, 1648.
[Тріодь пісна. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1648].
 20. Poluustav. Kyiv: Drukarnia Kyiv Pechersk Lavra, 1691.
[Полуустав. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1691].
 21. Sluzhebnyk. Univ: Drukarnia Uspenskoho monastyria, 1747.
[Служебник. Унів: Друкарня Успенського монастиря, 1747].
 22. Pentecostarion. Pochaiv: Drukarnia Uspenskoho monastyria, 1747.
[Тріодь цвітна. Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1747].
 23. Pentecostarion. Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria, 1685.
[Тріодь Цвітна. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1685].
 24. Ostoechos. Lviv: Drukarnia lvivskoho bratstva, 1686.
[Октоїх. Львів: Друкарня львівського братства, 1686].
 25. Horologion. Kyiv: Drukarnia Kyiv Pechersk Lavra, 1713.
[Часослов. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1713].
 26. Pentecostarion. Lviv: Drukarnia lvivskoho bratstva, 1663.
[Тріодь цвітна. Львів: Друкарня львівського братства, 1663].
 27. Gospel. Lviv: Drukarnia Mykhaila Slozky, 1665.
[Євангеліє. Львів: Друкарня Михайла Сльозки, 1665].
 28. Sluzhebnyk. Kyiv: Drukarnia Kyiv Pechersk Lavra, 1692.
[Служебник. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1692].
 29. Bible. Ostroh: Drukarnia V.K. Ostrozkocho, 1581.
[Біблія. Острог: Друкарня В.К. Острозького, 1581].
 30. Pentecostarion. Kyiv: Drukarnia Kyiv Pechersk Lavra, 1631.
[Тріодь цвітна. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1631].
 31. Three Akaphists Prayer Book. Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria, 1697.
[Молитвослов Триакафійний. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1697].
 32. Sluzhebnyk. Pochaiv: Drukarnia Uspenskoho monastyria, 1735.
[Служебник. Почаїв: Друкарня Успенського монастиря, 1735].
 33. Sluzhebnyk. Lviv: Drukarnia Mykhaila Slozky, 1646.
[Служебник. Львів: Друкарня Михайла Сльозки, 1646].
 34. Sluzhebnyk. Kyiv: Drukarnia Kyiv Pechersk Lavra, 1708.
[Служебник. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1708].

Received / Надійшла 23.01.2023

Олена КУРГАНОВА

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу стародруків і рідкісних видань
Інститут книгознавства Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
olena.kurganova@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-1609-231X>

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОГО ВИДАВЦЯ В ПЕРЕДМОВАХ ТА ПРИСВЯТАХ ДО БОГОСЛУЖБОВИХ ВИДАНЬ XVII—XVIII ст.

Мета — розкрити евристичний потенціал компаративного аналізу передмов, присвят і післямов до українських стародруків богослужбових видань для реконструкції образу барокового видавця. **Методологія дослідження** базується на просопографічному аналізі особистості українського видавця, віддзеркаленої в передмовах, присвятах і післямовах до українських богослужбових книг. **Наукова новизна** дослідження полягає в інноваційному використанні передмов, присвят і післямов до українських богослужбових видань як історичних мікроджерел дослідження особистості видавця. Цей вид джерел розглядається як маніфестація системи цінностей і прагматичних інтенцій, типових для тієї соціальної групи, яка була пов'язана із роботою українських друкарень ранньомодерної доби. **Висновки.** Просопографічний портрет видавця української богослужбової книги XVII—XVIII ст. виявляється через комплекс взаємно виключних характеристик. З одного боку, бароковий видавець позиціонує себе духовним лідером, який дбає про церковну громаду, забезпечуючи її книгами, критично необхідними для спасіння душ. Через цю грань особистості видавця виказується його вдячність Богові за допомогу на усіх етапах видання книги і щира віра в те, що Боже провидіння сприятиме схваленню книги читацьким загалом. З іншого боку, видавець богослужбової книги виявляє і своє прагнення до отримання прибутку. Цей вимір особистості видавця демонструється його готовністю скористатися протекцією впливової особи, або, якщо можливо, власним соціальним статусом для отримання фінансової вигоди на потреби друкарні. Образ щедрого мецената, який підтримує розвиток книгодрукування, відображений у текстах присвят до богослужбових видань, виказує прагнення видавця сформувати моду на меценатську підтримку книгодрукування, презентуючи меценатство як чесноту, що заслуговує винагороди на небесах. Конкурування за книжковий ринок між видавцями богослужбової книги засвідчується їхніми дискусіями щодо точності перекладу та достовірності джерел, закарбованими у текстах передмов до окремих богослужбових видань. Ця дуалістична форма самопрезентації видавця відображає типове для барокового світобачення поєднання самовідданого служіння Богові з очікуваннями не лише на спасіння на небесах, але й добробуту в земному житті.

Ключові слова: історія книги, особистість видавця, просопографічний аналіз, українське книгодрукування, сімнадцяте століття, бароко, присвята, передмова.

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.180>
УДК 930.1(477)

Василь МАРОЧКО

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
marochkovassyl56@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5664-7060>

«ОСТФОРШУНГ» І ГОЛОДОМОР: ТРАДИЦІЇ І СТРАТЕГІЇ НІМЕЦЬКОМОВНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Мета статті — розглянути історіографічну традицію «остфоршунг», її концептуальну еволюцію та сучасні інтелектуальні стратегії, виявити особливості німецькомовної історіографії Голодомору. **Методологію** дослідження становлять загальні і спеціальні наукові методи, а базовими є порівняльно-історичний, міждисциплінарний, проблемно-тематичний. **Наукова новизна** полягає в ретроспективному поєднанні основних етапів функціонування науково-дослідного проекту «остфоршунг», у з'ясуванні інтелектуальної стратегії вивчення Голодомору німецькими ученими. **Висновки.** До середини 1980-х років тема Голодомору не була пріоритетною для німецької історіографії. Її наукова пасивність зумовлена кількома обставинами: відносною ідеалізацією СРСР засновниками «остфоршунг», уніфікацією радянської історії, ідеологізацією націонал-соціалістами наукового дискурсу «остфоршунг», виокремленням ними антисемітизму та інших форм шовінізму, усвідомленням деякими німецькими політиками й ученими історичної провини за Голокост, зіставлення його з масовим винищенням європейських народів у ХХ ст., наявністю історіографічної парадигми «російськоцентричності» у висвітленні східно-європейської історії. Зазначено, що у німецькій історіографії «український Голодомор» описують у контексті «загальносоюзного голоду», сталінських політичних репресій, критичного ставлення до історичної політики пам'яті в Україні, ревізії основних поло-

Цитування: Марочко В. «Остфоршунг» і Голодомор: традиції і стратегії німецькомовної історіографії. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 180—196. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.180>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

жень українського законодавства про визнання Голодомору-геноциду. В інтелектуальному доробку німецьких учених десятки статей, тематичний спецвипуск часопису *Osteuropa* (2004, № 12), але бракує монографій, хоч і помітні наукові зрушення. В історіографії Голодомору відсутні ідеологеми «остфоршунг» періоду «холодної війни», проте збереглися ознаки концепції «російськоцентричності» у вивченні східноєвропейської історії ХХ ст. За останні 20 років німецькі дослідники написали про організований голод в Україні значно більше праць, ніж за усі попередні роки проекту «остфоршунг». Академічне освоєння причин і наслідків Голодомору відбувається значно конструктивніше за його оціночно-правове тлумачення.

Ключові слова: Україна, німецькомовна історіографія, Голодомор, геноцид, «остфоршунг», Голокост, нацисти, східноєвропейські студії.

2013 року виповнилося 100 років від заснування Німецького товариства з вивчення Східної Європи (*Die Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde, DGO*) і науково-дослідного проекту «остфоршунг» (*Der Osteuropaforschung*). Німецький історик Карл Шльогель, згадуючи обставини ювілею, назвав *DGO* «дитям науки і політики» [1, С. 7—30]. У ювілейному числі видання постають науково-інституційні і теоретичні основи східноєвропейських студій [2, С. 119—136], навіть критичні рефлексії про подвійні ніші німецької історіографії проблем євреїв Східної Європи [3, С. 147—170]. Однак у зв'язку з 80-ми роковинами Голодомору *Osteuropa* не видав жодної статті про трагедію українців. З того часу промайнуло майже 10 років, з'явилися статті і монографії, отже і необхідність їх аналізування.

Поняття «німецькомовна історіографія» географічно і ментально охоплює наукові центри й учених кількох європейських країн: Німеччини, Австрії, Швейцарії. Словосполучення «*die deutschsprachige Historiographie*» застосовує відомий німецький історик Гвідо Гаусман, аналізуючи джерела про Голодомор в Україні [4, С. 25]. У його статті розглянуто чимало англомовних праць, тому вона відповідає ширшому дискурсу: «*der internationalen historischen Forschung*» («міжнародні історичні дослідження»).

Об'єктом нашого дослідження є ретроспективна і сучасна історіографічні складові східноєвропейських студій у Німеччині, зміни концептуальних підходів в умовах глобалізації інтелектуального простору, еволюційне заперечення консервативних дискурсів «остфоршунг», виявлення теоретичних особливостей і його тематичних пріоритетів. Предметом є методологічна лабораторія «німецькомовної історіографії», її традиції та сучасні інтелектуальні стратегії, рівень наукової інтенсивності вивчення історії Голодомору, відмінність сучасних українськомовних студій (*die Ukrainekunde*) від ідеологем «радянологів» 1950—1970-х років, які уособлювали політичний проект «остфоршунг».

Інтелектуальний *Drang nach Osten* започаткували Німецьке товариство з вивчення Східної Європи, журнал *Osteuropa* і видавництво *Osteuropa-Verlag*, що активно діяли упродовж другої половини 1920-х — першої третини 1930-х років. Вони видавали бібліографічні каталоги наукової і науково-популярної літератури про СРСР, про розвиток радянської історичної науки

зокрема [5—7]. Сучасні німецькі історики пов'язують активну фазу діяльності Німецького товариства з вивчення Східної Європи і журналу *Osteuropa* з «безкорисливим» професором Отто Гетчем (депутат Райхстагу від Німецької національно-народної партії) [8, С. 5—28]. Він вивчав реформи Олександра II, діяльність російського політика С. Вітте. Ученого цікавили класичне країнознавство, системний і міждисциплінарний підхід до соціально-політичної історії. Особисто зустрічався з радянськими вченими, кінорежисерами, політиками. Весною 1933 р., коли в Україні від штучного голоду гинули мільйони українських селян, О. Гетч перебував у Києві, спілкувався з німецьким консулом Андоре Хенке, який вважав професора «одним із провідних німецьких східних істориків» і «консервативним політиком» [9, С. 57]. 1934 року до Києва також завітав Клаус Менерт (генеральний секретар Німецького товариства з вивчення Східної Європи, редактор *Osteuropa* у 1931—1933 рр.), один із фундаторів «остфоршунг». Він працював у 1934—1936 рр. кореспондентом німецьких газет у Москві, намагався дотримуватися принципу «наукової об'єктивності» [9, С. 58—59]. Його статті у *Kölnischer Zeitung* і *Frankfurter Zeitung* обурювали Г. Геббельса [10, С. 29—48].

Перемога націонал-соціалістів у березні 1933 р. зробила «остфоршунг» засобом пропаганди їхніх ідеологічних і соціально-антропологічних уподобань. Фундаторів Німецького товариства з вивчення Східної Європи нацисти визнали центром «ліберального радянознавства» і «салонем більшовизму» [8, С. 17]. Фактично 1934 р. завершився перший період становлення і функціонування наукового напрямку «остфоршунг», якому були притаманні класичні ознаки історіографічної школи (концепція, наставник, учні, друкований орган, дискусії). О. Гетч залишив Німеччину, а чимало його колег загинули у гестапо та концентраційних таборах.

Нове політичне керівництво Німеччини знало про Голодомор в Україні від власних дипломатів і західної преси [11], розголошу матеріалів з пресконференції британського журналіста Гарета Джонса в Берліні [12, 13]. Цього не заперечують німецькі дослідники Г. Гаусманн і Т. Пентер, стаття яких вийшла 2020 р. [14, С. 193—214]. Офіційна Європа замовчувала Голодомор в Україні, займаючись «умиротворенням Сталіна», а ліберальні і консервативні політики лише спостерігали за «брудершафтом» двох диктаторів. Упродовж другого періоду аналітичної діяльності «остфоршунг», який охопив 1935—1945 рр., відбувалось використання інтелектуального потенціалу для обґрунтування ідеології і практики *Lebensraum im Osten* («життєвий простір на Схід»). Дехто із сучасних російських дослідників називає цей період «нацистським “остфоршунгом”» [15], пріоритетними питаннями якого були: антибільшовизм, єврейське і слов'янське питання, соціально-антропологічний тип “чистокровних арійців”, ментальна картографія східних територій, військова історія, доля німецької нацменшини в СРСР. Деякі німецькі газети тоді писали про голод в Україні. У німецькомовній Австрії виходили книги, відбувалися громадські протести, в яких поставала тема Голодомору

[16, 17]. Відомий історик А. Каппелер 2020 р. опублікував статтю про рефлексії австрійської преси стосовно Голодомору [18, С. 123—143]. Нацистське керівництво Німеччини цікавили соціально-економічні й демографічні наслідки Голодомору в Україні, тому їхні дипломати черпали інформацію з різних українських джерел [9, С. 58; 11, С. 191—204].

У другій половині 1930-х років Німецьке товариство з вивчення Східної Європи займалося вивченням «східного питання», соціально-політичною ситуацією у сусідніх країнах, про що свідчать матеріали журналу *Osteuropa* за 1933—1939 рр. та архівні джерела, виявлені сучасними німецькими істориками у Москві [19, С. 57—86]. Статті писали Отто Шиллер, Отто Аухаген, туркознавець Бертольд Шпулер та ін. Їх можна вважати історіографічними джерелами, але «остфоршунг» втратив тоді академічний вишкіл, трансформувався в ідеологічне знаряддя пропаганди націонал-соціалізму.

Історик Г. Гаусман вважає, що саме у роки нацистської окупації постали перші дослідження Голодомору, які нацисти використовували з метою антирадянської пропаганди [14, С. 193—214]. Його соціально-демографічні наслідки в німецьких селах України вивчав доктор Карл Штумпф. У листопаді 1941 — грудні 1942 рр. він очолював зондеркоманду в армійському управлінні групи армій «Південь» [20, С. 551]. Кількість жертв Голодомору з'ясовували науково-аналітичні підрозділи Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» у 1940—1945 рр. [21, С. 222—223, 496]. Їхні висновки друкували українською мовою у районних газетах 1942—1943 рр., авторами яких були колишні радянські демографи, статистики.

Повоєнна Німеччина перебувала в руїнах, зазнавши повного розгрому та морально-психологічного приниження. Весною 1946 р. з еміграції повернувся О. Гетч, який запропонував проект наукових досліджень східноєвропейських країн у контексті світової історії, міждисциплінарного підходу і порівняльного аналізу [8, С. 27]. Однак смерть обірвала його творчі задуми. Завершилась гаряча стадія протистояння, а вчорашні союзники з антигітлерівської коаліції поринули у затяжну фазу «холодної війни». Західні політичні центри згадали про «остфоршунг», реанімуючи його роль і місце в ідеологічній боротьбі з комунізмом. Редакцію *Osteuropa* у 1951—1975 рр. очолював той самий Клаус Менерт, двоє братів якого загинули на Східному фронті. У витоках «холодної війни», як вважає Д. Байрау, стартував спеціальний напрям «східноєвропейської історії» (*Osteuropäische Geschichte*), перерваний нацистським режимом [22, С. 211—236]. Його колега Г. Гаусман, зазначаючи інтелектуальну інертність німецьких учених до історії Голодомору, виділяє два фактори стримування: «націонал-соціалістичну інструменталізацію» проблеми як засобу антирадянської пропаганди та усвідомлення німецькою елітою провини за Голокост [14, С. 207]. Тема Голодомору хоч і висвітлювалася у Німеччині у 1933—1945 рр., але не стала для нацистів «інструментом» активної антирадянської пропаганди. У 1950-х роках виходили друком спогади німецьких дипломатів про німецько-радянські відносини у міжвоєнний період [23],

але про голод тоді не згадувалось. Очевидно, крім провини за Голокост існували й інші причини. Не випадково сучасні польські дослідники приділяють увагу історії функціонування системи «остфоршунг» [24; 25, С. 405—426].

Для німецької історіографії 1950—1970-х років проблематика Голодомору, за висловом О. Шиллера 1933 р. про «так званий голодний батіг» (*die sogenannte Hungerpeitsche*), не стала інтелектуальним стимулом. Німецькі вчені не потрапили до активних «фальсифікаторів» історії України [26, С. 58—68; 27], позаяк не займалися темою штучного голоду. Причиною такого стану, на переконання Г. Гаусманна, була «російськоцентричність» німецьких історичних студій Східної Європи (*Die Russlandzentriertheit der deutschen historischen Osteuropaforschung*). Її присутність на ментальному й інтелектуальному рівнях унеможлиблювала послідовне висвітлення Голодомору німецькими ученими. Позначилися і трагічні наслідки війни.

На початку 1980-х років в американських періодичних виданнях було оприлюднено сотні статей про штучний голод в Україні, а західнонімецька преса відгукнулася кількома публікаціями у *Süddeutsche Zeitung* і *Die Welt* [28—30]. Статті мали оціночні тлумачення: «організований голод», «вбивство народу голодом», тобто запозичені з української діаспорної політології та історіографії. Українські історики вказували на геноцидне походження штучного голоду, друкували статті німецькою мовою [31, С. 89—126]. Однак дискусії між ними та німецькими колегами тоді не відбулося, а Голодомор не став для німецьких учених тематичним пріоритетом [4, С. 25]. Перші науково-історичні студії припадають на середину 1980-х років. Їх започаткувала стаття Ш. Мерля про колективізацію сільського господарства в СРСР, «продовольчу кризу» і голод [32, С. 329—344]. Німецький учений вивчав аграрний сектор у роки непу, написав монографію [33], але перебував під впливом «непівського ренесансу» та «у полоні» окремих теоретичних схем радянської історіографії. Він заперечував геноцидну складову Голодомору, проте визнав статистично-історичний факт: «серед жертв голоду справді більше половини становили українці» [34, С. 736—747]. Учений був переконаний, що Й. Сталін не використовував штучного голоду для усунення українського націоналізму [35, С. 569—590]. Його стаття у російському науковому журналі — свідчення інтерпретаційного заперечення геноциду, висновків й оцінок відомих американських учених: Роберта Конквеста і Джеймса Мейса [36, С. 49—61].

У 1990-х роках німецькі історики згадували про Голодомор у контексті сталінських масових репресій, теорії і практики сталінізму [37, С. 326; 38, С. 331—348; 39, С. 71—72]. Голодомор не був пріоритетним для критиків «Чорної книги комунізму» [40, 41]. Вони не заперечували причетності сталінського керівництва до голоду в Україні, але розглядали його у контексті «загальносоюзного голоду», уникаючи національної складової.

У 2000-х роках науковий напрям «остфоршунг» організаційно і світоглядно змінився, адаптувавшись до інтеграційних процесів у Європі та світі. На сторінках *Osteuropa* друкують статті українські історики, політологи.

Драматична історія України поступово стає об'єктом і предметом наукових досліджень німецьких істориків. Упродовж 2000—2020 рр. *Osteuropa* опублікував понад 150 науково-аналітичних статей про історичне минуле, про суспільно-політичне, духовне та державотворче життя сучасної України. Подіям на Майдані, проблемам російсько-української війни на Донбасі та спробі анексії Криму присвячено 108 із 150 матеріалів цього інтелектуального флагмана сучасного «остфоршунгу», реформам і декомунізації — 29, церковно-релігійним відносинам — дев'ять статей. Однак історичне минуле Східної і Центральної Європи, як справедливо наголошує дослідник Юрген Кока, є своєрідним інтелектуальним викликом для методу порівняльної історії [42, С. 405—426]. Між об'єктивним вивченням минулого і прикладним застосуванням історичних знань виникають різного роду перепони, особливо у царині формування колективної пам'яті.

Інтелектуальний прорив для німецької історіографії проблем «українського Голодомору» стався на початку 2000-х років. Про нього почали писати у контексті Голокосту, національного питання в Україні [3, С. 147—170; 43, С. 57—68; 44, С. 103—114]. Повоєнний «остфоршунг» дуже обережно торкався проблем Голокосту, а Голодомору майже не згадував. Ця загадкова інтелектуальна дихотомія спостерігається і тепер, але замість наукового підходу маємо аукціон «зважування» демографічних втрат і суперечливих політично-правових тлумачень. Інколи тема Голодомору «вкраплюється», коли йдеться про сталінський режим. Дискусії тривають довкола історичної правомірності порівняння сталінських (більшовицьких) і німецьких концентраційних таборів, їхньої ролі і місця у системі двох тоталітарних режимів [45, С. 81—90; 46, С. 91—102]. Табори в СРСР вирізнялися від нацистських, особливо таборів фізичного нищення в'язнів [46, С. 91—92]. Історик Йорг Баберовський у книзі «Спалена земля» (*Verbrannte Erde*) показав становлення особистої диктатури Сталіна у 1930-х роках [47]. Його книга є розширеною і суттєво доповненою версією попередньої — «Червоний терор» (*Die rote Terror*) [48]. Учений протиставляє себе «так званим ревізіоністам» і прихильникам теорії тоталітаризму у висвітленні радянської історії. На його думку, у 1970—1980-х роках ці концептуальні підходи набули актуальності, але їх використовували для критики політичної системи СРСР. Дослідник застосовує категоричні оцінки сталінізму та самого Сталіна: «деспот», «радянська імперія», «тоталітарна комуністична диктатура», «режисер терору», «параноїдальний світ радянської диктатури», «злочинна енергія Сталіна», «комуністична диктатура». Він вказує на відмінності між комуністичною та фашистською диктатурами, між більшовизмом і націонал-соціалізмом. За панування нацистів існували соціальні галузі, які не були підпорядковані націонал-соціалістичній партії і гітлерівському режиму. Сталінізм, на переконання Й. Баберовського, виявився формою комуністичного панування. Партійна верхівка в особі Сталіна повністю контролювала суспільство, а місцеві партійно-радянські функціонери слухняно підпорядковувалися вождю. Ворогами були соці-

альні й етнічні групи, які належали до відповідних класів і національностей, а їх знищення стало завданням більшовиків. Сталінізм і терор — синоніми, бо сотні тисяч селян були депортовані до Сибіру (загалом приблизно 2 млн осіб за Й. Баберовським), мільйони людей загинули під час голоду 1933 р. [48, С. 6].

Німецький учений визнає факт війни радянської держави проти селян, але пов'язує її лише з колективізацією і депортацією «куркулів» [49, С. 572—595; 50, С. 97—129]. Полемізуючи з ним, його колеги Стефан Плагтенборг і Герд Коенен, згадали про великий голод у СРСР 1933 р. — найбільший і єдиний в історії (*mit größten Hungersnot der eigenen Geschichte*) [51, С. 45—52; 52, С. 81—88]. Вони говорять про «загальносоюзний голод», без національної специфіки. Його ж визнає і Шейла Фіцпатрік, стаття якої з'явилась у рамках дискусії про походження сталінізму [53, С. 61—68]. Французький історик Ніколя Верт, досліджуючи систему радянських таборів (ГУЛАГ), виокремив їх соціальний контингент — примусових робітників (*der Zwangarbeit*) [54, С. 9—34]. Західні дослідники опираються на московські архівні фонди, і, дотримуючись у власних студіях принципу «російськоцентричності», друкують книги у видавництві «Росспен». На цю обставину звертає увагу російський історик Андрій Медушевський, стаття якого опублікована на сторінках німецького часопису [55, С. 53—60].

Німецькі учені плідно трудяться над вивченням трагічної долі оstarбайтерів, драматичної долі їхніх дітей у роки Другої світової війни [56], тісно співпрацюють з українськими істориками. Моторошні настінні написи в'язнів кельнського відділення гестапо, серед яких були й українці, постають у дослідженнях німецьких учених [57, С. 92—95, 125]. Проте інтелектуальний інтернаціонал, тобто співпраця німецьких й українських істориків, меншою мірою стосується проблематики Голодомору. Редакція журналу *Osteuropa* друкує статті, що стосуються визнання ролі державної символіки України для утвердження української нації, становлення «української культури пам'яті», діяльності ОУН, УПА, їхніх ситуативних стосунків з німецьким окупаційним режимом в Україні [58, С. 984—994; 59, С. 167—186]. Сповідуючи принцип плюралізму думок і порівняльного аналізу, редколегія німецького часопису надає власну трибуну українським, польським, російським історикам. Зокрема, про особливості історичної політики пам'яті в Україні йдеться у статті Андрія Портнова [60, С. 197—210]. Дослідження Голодомору та Голокосту, на думку Анатолія Подольського, розпочались в Україні майже одночасно у 1990-х роках [61, С. 445—454]. Український учений використав терміни «наш Голодомор» і «наш Голокост», тобто у колективній пам'яті громадян України співіснують обидва геноциди. Німецькомовний термін *ukrainischer Holodomor*, який трапляється у його статті, а також у більшості німецьких авторів, історично та лінгвістично є хибним. Слово «український» за такої конструкції не є прикметником, не вказує на обставину місця, тобто скоєння злочину геноциду, але ототожнює об'єкт і суб'єкт лінгвістичної дії. Українці не були творцями Голодомору, а його жертвами, тому правильно писати — Голодомор в Україні, Голодомор-геноцид українського народу.

Дослідників, які прагнуть об'єктивно встановити кількості жертв Голодомору, не можна називати «так званими» (*sogenannte "Forscher"*). Якщо засновник російського «Меморіалу» Арсеній Рогінський називає 6 млн селян жертвами штучного голоду (*des künstlichen Hunger der Jahre 1932—1933*) [62, С. 55—69], то він не стає від того «так званим». В історіографії Голодомору чимало поважних учених, які називали різні цифри (Д. Соловей, Р. Конквест, Дж. Мейс та ін.), тому А. Подольський піддався емоціям, коли написав про «так званих "дослідників"». 2016 р. німецький історик Ш. Мерль також подав 6 млн осіб [63, С. 55—80], але одночасно не визнав Голодомор геноцидом українців.

Історіографічний напрям «остфоршунг», починаючи від його заснування у 1920-х роках, розглядав СРСР суб'єктом геополітики. Українська історія, крім Київської Русі і доби козацтва, сприймалася німецькими дослідниками як складова «загальносоюзної» або російської історії. Ключовим для німецьких істориків є концепт «загальносоюзного голоду». Він яскраво постав на засіданні петиційної комісії Бундестагу, яка розглянула звернення (петицію) української інтелектуальної громади з проханням визнання Німеччиною Голодомору як геноциду українського народу. Німецький історик з Університету Людвіга — Максиміліана (Мюнхен) Мартін Шульце Вессель 23.03.2020 висловив з цього приводу власну думку на сторінках *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Вона є доволі інтегральною та символічною, позаяк охоплює концептуальні і фактологічні риси німецькомовної історіографії Голодомору. Учений визнає Сталіна організатором голоду в Україні, але, вважаючи Голодомор масовим вбивством усієї української нації, висловлює сумнів щодо його геноцидних ознак.

Історичне засідання петиційної комісії Бундестагу, до складу якої увійшли 28 депутатів від різних політичних фракцій, відбулось 21.10.2019. Державний міністр з європейських питань МЗС ФРН Міхаель Рот заявив про відхилення вимог петиції, позаяк штучний голод був і в інших республіках СРСР, а поняття геноциду не було визначене до 1951 р. (насправді до 1948 р.). Представник ХДС Арнольд Фаатц назвав таку позицію зовнішньополітичного відомства Німеччини формальною відмовою, адже німецькі політики і бізнесові структури уникають конфлікту з Росією¹. Сам факт обговорення Бундестагом проблем Голодомору-геноциду є важливою подією, але йому не передувало належного історіографічного тлумачення, особливо в рамках Німецько-української комісії істориків (НУКІ). Новий коаліційний уряд Німеччини заявив про актуалізацію обговорення історичних проблем стосовно українців — жертв нацизму у роки Другої світової війни.

Інтелектуальне освоєння східноєвропейського простору, його політичне сприйняття — надзвичайно тонка матерія. Консервативна і розважлива Євро-

¹ Див.: URL: <https://www.dw.com/>; URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/10/28> (дата звернення: 28.12.2022).

па кволо реагує на глобальні виклики. Її сколихнули радіоактивні хвилі зруйнованого реактора Чорнобильської АЕС у квітні 1986 р., невидима та реальна небезпека «коронованої» пандемії 2019—2021 рр., на яку *Osteuropa* відреагувала спеціальним випуском (2020, № 3—4). Спроба анексії Криму та російська окупація частини Донбасу спричинили відносне «занепокоєння» у європейських політиків. Категоричні оцінки подій у Криму та на Донбасі, зафіксовані в авторських статтях німецького часопису *Osteuropa*: «політичні репресії проти кримських татар», «російська окупація», «гібридна війна», «військова експансія», «російська інтервенція», «імперська гегемонія», «виклик для Заходу» [64, С. 9—40; 65, С. 61—86; 66, С. 155—168; 67, С. 119—134; 68, С. 97—118; 69, С. 57—64; 70, С. 47—66; 71, С. 139—147; 72, С. 3—17; 73, С. 401—410]. Події у Білорусі другої половини 2020 р. спонукали до виходу тематичного випуску *Osteuropa* (2020, № 10—11) із гучною назвою: «Влада замість насилля, Білорусь: — кроки до свободи» (*Macht statt Gewalt, Belarus: Schritte zur Freiheit*). Отже, маємо підстави говорити про проголошений редакцією принцип ситуативної непередбачуваності.

Історична та меморіальна проблематика Голодомору не стала інтелектуальним викликом для західного суспільства, тому що трагедія українців є ментально і хронологічно чужою для більшості європейців. Європейський політикум 1933 р. не відреагував належним чином. Франція, догоджаючи Сталіну, залишила «конаючу від голоду Україну», а незасвоєні уроки неминуче повторюються. У 2000-х роках західні політичні експерти попереджали про використання Росією території Білорусі й України як «конфліктного поля» для стримування нашої європейської інтеграції [74, С. 383—406].

В історії східноєвропейських студій концептуально співіснували політика, ідеологія й історіографія. Необхідно відрізнити ідеологічно залежного історика від неупередженого дослідника злочинних ідеологій і практик ХХ ст. У 2014 р. Г. Гаусманн і Т. Пентер розмірковували над ідеологічним й історіографічним тлумаченням сучасної історії України [75, С. 35—50]. Очевидно, вони позначилися на тому, що на сторінках *Osteuropa* у 2003, 2008 і 2018 рр. не було жодної публікації про «український Голодомор». 2020 року згадані вище дослідники сприймають вимогу України про міжнародне визнання Голодомору-геноциду спробою його інтегрування в європейську та глобальну культуру пам'яті [14, С. 193—214]. Історична пам'ять дуже мінлива, а зовнішні меморіальні атрибути — пасивні. Визнання Голодомору-геноциду для України — це насамперед відновлення історичної справедливості, вшанування пам'яті його жертв, публічне та нормативне засудження злочину проти людяності.

Інтелектуальна взаємодія німецьких й українських істориків у вивченні Голодомору, навіть попри теоретичні розходження у деяких оцінках, поступово налагоджується. Яскравим свідченням є спеціальний випуск *Osteuropa* (2004, № 12) про Голодомор в Україні і СРСР. Вражає його тематична назва: «Знищення голодом» (*Vernichtung durch Hunger*). Видавцем часопису є Ні-

мецьке товариство східноєвропейських студій, тож маємо важливу історіографічну подію і певну традицію. На його сторінках були опубліковані статті українських та німецьких істориків. У передмові, зокрема, наведена оцінка загальної кількості жертв Голодомору в Україні — від 6 до 7 млн осіб², підкреслено методологічний підхід тематичного спецвипуску: висвітлення Голодомору шляхом порівняльного аналізу геноциду та інших форм масових знищень у роки сталінського терору [76, С. 3].

Досліджуючи «феноменологію масових знищень» у ХХ ст., їх історичні форми і методи, німецький політолог Егберт Ян, використав вислів «заплановане і організоване голодування (або Голодомор, знищення голодом)» [77, С. 14]. Учений назвав 15 видів і форм масового винищення, серед яких масове вбивство народу — *Völkermord (Genozid)*. Критичне ставлення до історіографічних джерел підштовхнуло його до оцінки Конвенції 1948 р. про геноцид, а також її сучасного тлумачення істориками, правниками, політологами. У Конвенції зазначено, що ознакою геноциду є вбивство членів національної, етнічної, расової і релігійної групи, нанесення «членам такої групи» тілесних ушкоджень, розумового розладу [78, С. 406]. Отже, на переконання Е. Яна, геноцидом може бути вбивство кількох українців, але чомусь мільйони українських селян позбавлені такої оцінки — невже через те, що є представниками класової спільноти?! Однак подібні тлумачення, на думку ученого, суперечать загальним правам людини і громадян, а їх захищають інші норми міжнародного права. Розмірковуючи над політологічними й історіографічними поняттями «класоцид», «соціоцид», «етноцид», учений підкреслює їх наукову неоднозначність. У міжнародному праві, вважає Е. Ян, існує відмінність між категоріями «геноцид» і «етноцид». Вона полягає у тому, що етноцидом є насильне знищення народу шляхом примусової його асиміляції. Учений скептично поставився до інтегральної категорії «демоцид», яка охоплює поняття і явища: «геноцид», «етноцид», «політоцид» [77, С. 25]. Такий підхід, що визначає жертвою масового вбивства усе населення (національну, етнічну, расову, будь-яку іншу групу), є спрощеним і занадто уніфікованим. Голод в Україні, на думку німецького ученого, був наслідком системного позбавлення людей їжі. Проте він вважає, що кількість жертв не є сутнісною ознакою геноциду.

Його колеги Рудольф Марк і Герхарт Зімон висловлювали певні застереження щодо тлумачення поняття і явища «Голодомор-геноцид» [79, С. 55]. Він, на їхнє переконання, не був війною між етнічними росіянами й етнічними українцями [79, С. 55], але вони були жертвами війни сталінського режиму проти народів. Протиставлення понять «селяни» чи «українці», враховуючи абсолютну більшість етнічних українців (приблизно 90 % сільського населення в Україні), має ознаки штучного моделювання суперечливих інтелекту-

² Кількість жертв Голодомору в Україні досі залишається предметом наукових дискусій в академічних колах (*редкол.*).

альних конструкцій, яке відволікає увагу від наявності геноцидної складової. Поєднання причинно-наслідкового зв'язку між «голодом і українським націоналізмом» [80, С. 13—33], до якого вдався Г. Зімон, є справді суперечливим.

Особливості Голодомору на території РСФРР, хоч сучасна Російська Федерація не визнає його історичним фактом, майже не досліджувались західними ученими. Події у сільських районах Центрально-чорноземної області (ЦЧО), на Кубані, Північному Кавказі, Поволжі та в Північному Казахстані складно розглядати у контексті «загальносоюзного голоду», тому що сучасна російська історіографія і політологія ототожнюють «російське» і «загальносоюзне». Історик Ніколаус Катцер першим із німецьких дослідників застосував принципи регіонально-історичних досліджень (*regionalgeschichtlicher Forschungen, Regionalstudien*) стосовно голоду на території радянської Росії [81, С. 90—110]. Високий відсоток росіян у кожному з них, на думку дослідника, не означає зростання питомої ваги жертв голоду за національною ознакою [81, С. 93]. Оригінальним є його термін *Der Hungerepidemie*, який не означає наявності загрозованої санітарно-епідеміологічної ситуації (тиф, малярія тощо), а засвідчує інтенсивність поширення організованого голоду. Учений називає різні цифри: від 3,8 до 10 млн осіб, цитуючи праці істориків і демографів [81, С. 96]. Колективізація та політика розкуркулення, голод не тільки призвели до демографічних втрат, а й, на глибоке переконання Н. Катцера, зруйнували духовні основи селянської культури. Він не заперечував геноцидної складової Голодомору, але уникав його політично-правової оцінки.

Відомий історик Андреас Каппелер визнає вплив «історичної спадщини України» на її сучасне і майбутнє [82, С. 9—32]. Учений переконаний, що «український голод» 1932—1933 рр. є наслідком панування більшовицької ідеології, *політики* розкуркулювання, примусової колективізації, хлібозаготівлі і відвертого політичного терору з боку органів радянської влади [83]. Чому три чверті жертв Голодомору були не росіянами, а насамперед українцями та казахами? Питання, яке порушив А. Каппелер, не має ідеологічної складової, а радше є науково-історичним фактом. Він лінгвістично й історично ототожнив поняття «Голодомор» з німецькомовною аналогією — *Hungerkatastrophe* [83, С. 168]. Зазначу, що цей термін постійно згадували німецькі дипломати 1933 р. Учений висловив сумнів, що Сталін планував каральну акцію проти українців (*die Strafaktionen gegen die Ukrainer*), тому, на його думку, проблематично говорити про «геноцид українського народу і ставити в один ряд з геноцидом євреїв і вірмен» [83, С. 167]. Безумовно, що їх треба вирізняти, враховуючи час, обставини, методи і форми скоєння злочину, але не заперечувати шляхом історичних аналогій і сумнівних інтерпретацій.

Книга А. Каппелера має назву «Нерівні брати» (*Ungleiche Brüder*). Німецьке слово *ungleich* у перекладі українською має кілька значень: нерівний, неоднаковий, різний, неадекватний. Порівнювати геноцид євреїв, вірмен, українців шляхом виявлення однотипних форм, методів і намірів фізичного винищення — не зовсім адекватний історіографічний прийом (*inadäquat*).

У двох перших випадках дії з наміром винищення відбувались у роки війни, а українців знищували у мирний час шляхом організованого голоду. Порівняння нерівнозначних явищ має відбуватися через виявлення особливого й одного, спільного та відмінного, а не зводиться до уніфікованого критерію. Відмінність Голодомору від Голокосту вимірюється не кількістю жертв, а формами і методами масового вбивства, наявністю національних ознак. Українці та євреї, якщо дотримуватися хронології, стали жертвами геноциду у ХХ ст.

Німецькомовна історіографія Голодомору, з огляду на дослідження Г. Гаусмана [4, С. 25—39], — це доволі молодий історичний дискурс, але вона досягла відносно сталих узагальнень: визнано, що голод був організований сталінським керівництвом, термін «Голодомор» історично і лінгвістично не викликає заперечень, особливо його причини: колективізація, політика розкуркулювання, хлібозаготівлі. Учений слушно зауважує, що за останні 30 років німецькі історики не цікавились темою Голодомору в Україні, крім політологів, деяких фахівців, які вивчали особливості історичної політики пам'яті [84, С. 105—120]. Дослідження причин, форм і наслідків Голодомору, на думку Г. Гаусмана, є актуальнішим за його тлумачення як геноциду (*seine Deutung als Genozid*) [4, С. 37]. Чим глибшим є занурення німецьких колег в архівні документи, тим ґрунтовнішими постають їхні висновки. Зокрема, Корнелія Вітц дослідила організацію допомоги «радянським німцям» громадським об'єднанням «Брати у скруті» (*Brüder in Not*) [85, С. 275—296]. Вона вважає, що Голодомор мав ознаки геноциду.

Однак історіографічна і правова проблема Голодомору як геноциду, лишається дискусійною у німецькомовному інтелектуальному середовищі. Інколи науковими експертами стають українські історики, які з «наміром» дискутують про наявність у Сталіна можливого задуму знищити українців [86, С. 31—49].

Отже, «остфоршунг» як науково-інституційний і політичний проект зберіг основні напрями східноєвропейських студій (політика, економіка, освіта, культура), удосконалив теоретичні підвалини (міждисциплінарний підхід, порівняльний аналіз), переглянув історіографічні традиції і концептуальні дискурси у висвітленні соціальної історії «сусідніх країн». Тривалий час Голодомор не був науковим пріоритетом для німецьких учених. Про нього згадували у контексті «загальносоюзного голоду», а класичний для «остфоршунг» порівняльний аналіз важко трансформується у протиставлення частин, виокремлення особливого й одиночного серед загального. Зростає інтенсивність публікацій у наукових журналах, але відсутні монографії. Фактично досягнуто інтелектуального порозуміння стосовно основних причин. Найсуперечливішими є тлумачення демографічних, соціально-антропологічних, національних наслідків і політично-правової оцінки Голодомору в Україні.

У царині політики історичної пам'яті, тобто інституційно-меморіального визнання Голодомору-геноциду, німецькі вчені упорядкували електронні фотографії пам'ятників і пам'ятних знаків на могилах жертв Голодомору. Їх меморіальне використання і політично-правові оцінки — справа законодавчих

органів держави. Наразі, судячи з політологічної, історіографічної і меморіальної ситуації, набуває актуальності спільний українсько-німецький науково-дослідний проект із дослідження Голодомору і написання колективної академічної праці. В архівах Німеччини збереглися унікальні документи 1930-х років, що можуть зацікавити фахівців.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Schlögel, K. Den Verhältnissen auf der Spur. Das Jahrhundert deutscher Osteuropaforschung. *Osteuropa*. 2013. № 2-3 [in German].
2. Mommsen, M. Paradigmenwechsel 60 Jahre Politikwissenschaftliche. *Osteuropa*. 2013. № 2-3 [in German].
3. Hilbrenner, A. Die doppelte Nische. Historiographie der Juden Osteuropas in Deutschland. *Osteuropa*. 2013. № 2-3 [in German].
4. Hausmann, G. Verweigerter Verflechtung. Die ukrainische Hungersnot 1932/33 in der deutschsprachigen Historiographie. Hungersnöte in Russland und in der Sowjetunion 1891—1947. Regionale, ethnische und konfessionelle Aspekte. hrsg. von Detlef Brandes, Dietmar Neutatz und Volker Zimmermann. Essen, 2017 [in German].
5. Die Geschichtswissenschaft in Sowjetrußland. 1917—1927. Bibliogr. Katalog. Mit einem Vorwort, V., Hoetzsch, O. Berlin-Königsberg, 1928 [in German].
6. Hoetzsch, O. Aus der historischen Wissenschaft der Sowjetunion. Vorträge ihrer Vertreter der Russische Historiker Woche. Berlin-Königsberg, 1929 [in German].
7. Die Sowjetunion 1917—1932. Berlin, 1933 [in German].
8. Schlögel, Karl. Von der Vergeblichkeit eines Professorenlebens Otto Hoetsch und die deutsche Rußlandkunde. *Osteuropa*. 2005. № 12 [in German].
9. Hencke, A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933—1936. Mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. München, 1979 [in German].
10. Kohlstkuch, M. "Salonbolschewist" und Pionier der Socialforschung Klaus Mehnert und die Deutsche Gessellschaft zum Studium Osteuropas 1931—1934. *Osteuropa*. 2005. № 12 [in German].
11. Der ukrainische Hunger-Holocaust: Stalins verschwiegener Völkermord 1932 /33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten d.dt. Auswärtigen Amtes; e. Dokumentation; aus d. Beständen d. Polit. Archivs im Auswärtigen Amt, Bonn. Eine Dokumentation, hrsg. und eingeleitet von Dr. Dmytro Zlepko. Sonnenbühl, 1988 [in German].
12. More Than a Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones. By Dr. Margaret Siriol Colley with Nigel Linsan Colley. Nottingham, 2005.
13. Gareth, J. Cina prawdy. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Гарет Джонс. Ціна правди. Упоряд.: Я. Прихода, М. Женченко; перекл. В. Пасічна, О. Тищук, Г. Сташків, М. Женченко. Київ, 2019. 448 с.]
14. Hausmann, G., Penter, T. Instrumentalisiert, verdrängt, ignoriert. Der Holodomor im Bewusstsein in Deutschland. *Osteuropa*. 2020. № 3-4 [in German].
15. Kantor, J.Z. Zakljataja družba. Sekretnoe sotrudnichestvo SSSR i Germanii v 1920—1930-e hody. Moscow, 2014 [in Russian].
[Кантор Ю.З. Заклятая дружба. Секретное сотрудничество СССР и Германии в 1920—1930-е годы. Москва, 2014. 382 с.]
16. Hungersnot: Authentische Dokumente über das Massensterben in der Sowjetunion. Wien, 1934 [in German].

17. Wienerberger, A. Hart und hart. 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaaufnamen des Verfassers. Salzburg; Leipzig, 1939 [in German].
18. Kappeler, A. Das Echo Holodomor. Die Hungersnot 1932/33 in der österreichischen Presse. *Osteuropa*. 2020. № 12 [in German].
19. Beyrau, D. Ein unauffälliges Drama. Die Zeitschrift Osteuropa im Nationalsozialismus. *Osteuropa*. 2005. № 12 [in German].
20. Entsyklopediia Holodomoru 1932—1933 rokiv v Ukraini. Drohobych, 2018 [in Ukrainian].
[Енциклопедія Голодомору 1932—1933 років в Україні. Вступ. слово Є. Нишука; передмова, авт. текст В. Марочка. Дрогобич, 2018].
21. Kashevarova, N. Dijalnist Operatyvnoho shtabu Rosenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940—1945). Ch. 1. Dzhereloznavche doslidzhennia. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Кашеварова Н.Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «Східного простору» (1940—1945). Ч. 1. Джерелознавче дослідження. Київ, 2014].
22. Beyrau, D. Angst und Neugier. Die Sowjetunion in der historischen Forschung der Bundesrepublik während des Kalten Kriegs. *Osteuropa*. 2013. № 2/3 [in German].
23. Hilger, G. Wir und Kreml. Deutsch-sowjetische Beziehungen. 1918—1941. Erinnerungen eines deutschen Diplomaten. Frankfurt auf Mein-Berlin, 1955 [in German].
24. Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich. Osnabrück, 2002 [in German].
25. Borodziej Wladzimerz. Ostforschung aus der Sicht der polnischen Geschichtsschreibung. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 1997. № 46 [in German].
26. Shwaguljak, M.M. Ostforshung na slushbi nimetskoï imperialistychnoi ekspansii. *Ukrain-skji istorychnyi zhurnal*. 1982 [in Ukrainian].
[Швагуляк М.М. Остфоршунг на службі німецької імперіалістичної експансії. *Український історичний журнал*. 1982. № 8. С. 58—68].
27. Pravda istorii protiv falsifikatorov. Kritika burzhuaznykh i burzhuazno-natsionalisticheskikh falsifikacij istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 1982 [in Russian].
[Правда истории против фальсификаторов: Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины. Киев: Наук. думка, 1982. 253 с.].
28. Erinnerung an Völkermord durch Hunger. *Süddeutsche Zeitung*. 1983. 24 Nov. [in German].
29. Sommer, E.F. Widerstand mit Aushungern besiegt. *Süddeutsche Zeitung*. 1983. 10-11 Dezember. [in German].
30. Warum Stalin in der Ukraine eine Hungersnot organisierte. *Die Welt*. 1983. 24 November [in German].
31. Kosyk, W. Der Hunger-Genozid in der Ukraine 1932—1933. Jahrbuch der Ukrainekunde. München, 1983 [in German].
32. Merl, St. War die Kollektivierung der Landwirtschaft in der Sowjetunion wirklich notwendig. *Osteuropa*. 1984. № 5 [in German].
33. Merl, St. Der Agrarmarkt und die Neue Ökonomische Politik. Die Anfänge staatlicher Lenkung der Landwirtschaft in der Sowjetunion. 1925—1928. München; Wien: R. Oldenburg Verlag, 1981 [in German].
34. Merl, St. Wieviel Opfermordert die Ligkidierung der Kulaken als Klasse? Ammerkungen einem Buch von Robert Conguest. *Geschichte und Gesellschaft*. 1988 [in German].
35. Merl, St. Einfachte Stalin die Hungersnot von 1932—1933 zur Auslossung des ukrainischen Nationalismus? *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*. 1989. Bd. 37 [in German].

36. Merl, S. Holod 1932—1933 hodov — genotsid ukraintsev dlja osushchestvlenia politiki rusifikatsii? *Otechestvennaja istorija*. 1995, 1 [in Russian].
[Мерль Стефан. Голод 1932—1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? *Отечественная история*. 1995. № 1].
37. Phol, D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936—1953. Ein Überblick. *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung*. 1997 [in German].
38. Bauer, J. “Grosser Terror” und Säuberung im Stalinismus. Ein Forschungsübersicht. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 1997. Heft 4 [in German].
39. Plaggenborg, S. Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. Berlin, 1998 [in German].
40. Mecklenburg, J., Wippermann, W. (hrsg). Rote Holocaust? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus. Hamburg: Konkret Literatur Verlag, 1998 [in German].
41. Möller, H. Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das Schwarzbuch des Kommunismus. München, 1999 [in German].
42. Kocka, J. Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas Festortrag anlässlich des 50 jährigen Jubiläums des Hedler Instituts Marburg. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 1997. № 46 [in German].
43. Simon, G. Kommunismus und die nationale Frage. Die Sowjetunion als Vielvölkerimperium. *Osteuropa*. 2013. № 5-6 [in German].
44. Auer, St. Holocaust als Fiktion. Von Andrzej Wajda bis Quentin Tarantino. *Osteuropa*. 2013. № 11-12 [in German].
45. Margolin, J. Zwei Formen eines totalitären Regimes. Kann man Hitlerische und sowjetische Lager vergleichen? *Osteuropa*. 2014. № 11-12 [in German].
46. Schnell, F. Aufschrei gegen das Vergessen Margolins Vergleich von Gulag und NS-Lagern. *Osteuropa*. 2014. № 11-12 [in German].
47. Baberowski, J. Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt. München, 2012 [in German].
48. Baberowski, J. Die rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. München, 2003 [in German].
49. Baberowski, J. Stalinismus “von oben”. Kulakendeportation in der Sowjetunion 1929—1933. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1998. № 46 [in German].
50. Baberowski, J. Wandel und Terror. Die Sowjetunion unter Stalin 1928—1941. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1995. № 43 [in German].
51. Plaggenborg, St. Stalin war’s! Über Jörg Baberowskis “Verbrannte Erde”. *Osteuropa*. 2012. № 4 [in German].
52. Koenen, G. Weil es Stalin gefiel? Zu Jorg Baberowskis Deutung des Stalinismus. *Osteuropa*. 2012. № 4 [in German].
53. Fitzpatrick, Sh. Stalin und sein Team. Jenseits der Gewalt. *Osteuropa*. 2012. № 4 [in German].
54. Werth, N. Der Gulag im Prisma der Archive. Zugänge, Erkenntnisse, Ergebnisse. *Osteuropa*. 2007. № 6 [in German].
55. Medusevskij, A. Was war der Sozialismus Die Stalinismus Edition des Verlags ROSSPEN. *Osteuropa*. 2012. № 4 [in German].
56. Schwarze, G. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg. Essen, 1997 [in German].
57. Die Wandinschriften des Kölner Gestapogefängnisses im EL-De-Haus 1943—1945 / eingeleitet und bearbeitet von Manfred Huiskes unter Mitarbeiter von A. Gal und andere. Köln, 1998 [in German].
58. Jilge, W. Exklusion oder Inklusion? Geschichtspolitik und Staatssymbolik in der Ukraine. *Osteuropa*. 2003. № 7 [in German].
59. Jilge, W. Nationalukrainischer Befreiungskampf in der Ukraine. *Osteuropa*. 2008. № 8 [in German].
60. Portnov, A. Pluralität der Erinnerung. Denkmäler und Geschichtspolitik in der Ukraine. *Osteuropa*. 2008. № 6 [in German].

61. Podol'sky, A. Der widerwillige Blick zurück. Der Holocaust in der ukrainischen Erinnerung. *Osteuropa*. 2008. № 8-10 [in German].
62. Roginskij, A. Erinnerung und Freiheit. Die Stalinismus-Diskussion in der UdSSR und Russland. *Osteuropa*. 2011. № 4 [in German].
63. Merl, St. Stalins Irrweg der Kollektivierung. Destruktive Kräfte und Lähmung der Initiative. *Osteuropa*. 2016. № 8-10 [in German].
64. Simon, G. Zusammenbruch und Neubeginn. Die ukrainische Revolution und ihre Feinde. *Osteuropa*. 2014. № 5-6 [in German].
65. Luchterhandt, O. Die Krime Krise von 2014. Staats und völkerrechtliche Aspekte. *Osteuropa*. 2014. № 5-6 [in German].
66. Simon, G. Legitimation durch Wahlen. Der Umbruch in der Ukraine. *Osteuropa*. 2014. № 9-10. [in German].
67. Keisinger, H. Hybrider Krieg in der Ukraine Russlands Intervention und die Lehren für die NATO. *Osteuropa*. 2014. № 9-10 [in German].
68. Malek, M. Moskaus schlachpläne Hintergründe zu Russlands Krieg in der Ukraine. *Osteuropa*. 2014. № 9-10 [in German].
69. Katz, N.M. Aggression und Reaktion Russland. Die Ukraine und der Westen. *Osteuropa*. 2015. № 1-2 [in German].
70. Behrends, C.J. Ein Jahr der Gewalt. Russlands Staatskrise und der Krieg gegen die Ukraine. *Osteuropa*. 2015. № 3 [in German].
71. Bührmann, L. Modiefizierte Stereotypen Russland und die Krimannexion in der Karikatur. *Osteuropa*. 2016 [in German].
72. Wehner, M. Hacher, Propaganda, Wahlmanipulation Moskaus informationskrieg im Westen. *Osteuropa*. 2017. № 3-4 [in German].
73. Becke, J., Weis, S. Grenzen des Annexionsverbots. Der Golan, die Krim und das Völkerrecht. *Osteuropa*. 2019. № 9-11 [in German].
74. Adomeit, H. Integrationskonkurrenz EU-Russland. Belarus und Ukraine als Konfliktfelder. *Osteuropa*. 2012. № 6-8 [in German].
75. Hausmann, G., Penter, T. Der Gebrauch der Geschichte Ukraine 2014: Ideologie vs. Historiographie. *Osteuropa*. 2014. № 2-4 [in German].
76. Erinnerung, Mobilisierung und Nation. *Osteuropa*. 2004. № 54 [in German].
77. Egbert, J. Der Holodomor im Vergleich. Zur Phänomenologie der Massenvernichtung. *Osteuropa*. 2004. № 54 [in German].
78. *Vedomosti Verkhovnoho Soveta SSSR*. 1954. St. 244. S. 406 [in Russian].
[*Ведомости Верховного Совета СССР*. 1954. Ст. 244. С. 406].
79. Mark, A.R., Simon, G. Die Hungersnot in der Ukraine und anderen Regionen der UdSSR 1932 und 1933. *Osteuropa*. 2004. № 54 [in German].
80. Simon, G. Holodomor als Waffe. Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus. *Osteuropa*. 2004. № 54 [in German].
81. Katzer, N. Brot und Herschaft. Die Hungersnot in RSFSR. *Osteuropa*. 2004. № 54 [in German].
82. Kappeler, A. Das historische Erbe der Ukraine. Schichten und Elemente: Ein Essoy. *Osteuropa*. 2010. № 2-4 [in German].
83. Kappeler, A. Ungleiche Brüder. Russen und Ukrainer. Vom Mittelalten bis zur Gegenwart. München, 2017 [in German].
84. Kindler, R. Kasachische und ukrainische Erinnerung an den Hunger 1932/33. *Osteuropa*. 2012. № 3 [in German].
85. Witz, C. Der Deutsche Caritasverband und die reichsdeutschen Hilfsaktionen. Hungersnöte in Russland und in der Sowjetunion. 1891—1947. Regionale, ethnische und

konfessionelle Aspekte / hrsg. von Detlef Brandes, Dietmar Neutzat und Volker Zimmermann. Essen: Klartext Verlag, 2017 [in German].

86. Portnov, A. Der Holodomor als Genozid. Historiographische und juristische Diskussionen. *Osteuropa*. 2020. № 1/2 [in German].

Received / Надійшла 28.01.2023

Vasyl MAROCHKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Professor, Chief Research Scientist

Institute of History of Ukraine,

NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

marochkovassyl56@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5664-7060>

“OSTFORSCHUNG” AND HOLODOMOR: TRADITIONS AND STRATEGIES OF GERMAN-SPEAKING HISTORIOGRAPHY

The aim of the research is to elucidate the historiographical tradition of the Ostforschung” its conceptual evolution, and modern intellectual strategies, and to identify the features of german-speaking historiography of the Holodomor. **The research methodology** consists of general and special scientific methods, and the basic ones are comparative-historical, interdisciplinary, and problem-thematic. **The scientific novelty** lies in the retrospective combination of the main stages of the Ostforschung research project; in the elucidation of the intellectual strategy of studying the Holodomor by German scientists. **Conclusions.** Until the mid-1980s, the Holodomor did not become a priority for German historiography. Its scientific passivity was due to several circumstances: the relative idealization of the USSR by the founders of Ostforschung, the unification of Soviet history, the National Socialist ideologization of the Ostforschung scientific discourse, their separation of anti-Semitism and other forms of chauvinism, the awareness of some German politicians and scientists of the historical guilt of the Holocaust, its comparison with the mass extermination of European nations in the twentieth century, the presence of the historiographical paradigm of “Russian-centrism” in the coverage of Eastern European history. It is noted that German historiography covers the “Ukrainian Holodomor” in the context of the “All-Union Famine”, Stalin’s political repressions, criticism of Ukraine’s historical memory policy, and revision of the main provisions of Ukrainian legislation recognizing the Holodomor genocide. The intellectual achievements of German scientists include dozens of articles and a thematic special issue of the *Osteuropa* journal (2004, № 12), but there are no monographs, although there are noticeable scientific changes. In the historiography of the Holodomor, there are no ideologues of Ostforschung of the Cold War period, but there are signs of the “Russian-centrism” concept in the study of Eastern European history of the twentieth century. Over the past 20 years, German researchers have written much more about the organized famine in Ukraine than in all previous years of the Ostforschung project. Academic development of the causes and consequences of the Holodomor is much more constructive than its evaluative and legal interpretation.

Keywords: *Ukraine, german-speaking historiography, Holodomor, genocide, Ostforschung, Holocaust, Nazis, Eastern European studies.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.197>
УДК 93(477)+929

Віталій ЯРЕМЧУК

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії ім. М. Ковальського
Національний університет «Острозька академія» (Острозь, Україна)
vitaliiaremchuk@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

ДИСКУСІЇ ПРО СОЦІАЛЬНІ РОЛІ СУЧАСНОЇ КЛІО У РЕЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Мета статті — продемонструвати наявність у сучасній польській історіографії сталого інтересу до проблеми зменшення соціального впливу професійного історіописання в сучасному світі, зокрема у Польщі, й охарактеризувати головні підходи, сформульовані польськими істориками в аспекті посилення ролі фахових історичних знань у соціумі. **Методологія дослідження** базована на методах історіографічного аналізу й синтезу, а також історіографічної компаративістики. **Наукова новизна** полягає у вперше проаналізованому питанні про польську рецепцію міжнародної дискусії щодо соціальної ролі історіографії. Установлено, що впродовж приблизно останніх двох десятиліть чимало польських науковців обговорюють зазначене питання і пропонують різноманітні відповіді, покликані подолати усе більшу відчуженість між академічною історіографією та соціальною дійсністю. Показано, що суттєвий вплив на формулювання дослідницьких ідей і пропозицій польських колег має використання доробку західної історичної думки. Водночас польські історики спираються на власне польський соціальний та інтелектуальний контекст, а їхні висновки переважно оригінальні й не переобтяжені інтелектуальними запозиченнями. **Висновки.** Частина спільноти істориків Польщі останніми десятиліттями все наполегливіше розмірковує, як професійній історії, яка стає все менш

Цитування: Яремчук В. Дискусії про соціальні ролі сучасної Кліо у рецепції польської історіографії. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 197—217. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.197>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 1 (568)

потрібною суспільству, відновити втрачені позиції та зберегти те місце в інтелектуальному й суспільному житті країни, яке вона посідала в досучасну епоху. Щоб підвищити суспільну довіру до свого фаху, польські історики зголошуються до пошуку способів зробити історичне знання більш значимим для сучасності та майбутнього, розв'язання нагальних проблем, суспільного поступу. У цьому сенсі найчастіше пропонується або пряма ідейна підтримка певних соціальних груп, процесів чи явищ (афірмативна історія), або тісніша взаємодія істориків з аматорами й ентузіастами історії та альянс між професійним і неакадемічними способами подання минувшини («цифрова історія», «публічна історія»), або ж активніше застосування пізнавальних ресурсів, закладених у фаховому історичному знанні (традиційна академічна історіографія).

Ключові слова: історична наука, сучасна польська історіографія, соціальне життя, академічна історіографія, афірмативна історія, «цифрова історія», «публічна історія».

Одним із парадоксів інтелектуального життя у сучасній Польщі є високий інтерес польського суспільства до питань історії [1, С. 20], і, водночас, відчутне зменшення впливу професійних істориків у соціальному житті, попри традиційно високий рівень польської історіографії, її порівняно високу ангажованість у світовий історіографічний процес. На сучасній польській історіографії позначилась загальносвітова тенденція, яка полягає у розхитуванні авторитету історичного знання, твореного істориками-дослідниками, зниженні престижу професії, зрештою, знеціненні академічної історіографії як соціального феномену. Як і їхні закордонні колеги, польські дослідники твердять (а іноді й волають) про «падіння з високого п'єдесталу» [2, С. 149, 321; 3, С. 44], про «незграбних і неефективних істориків» й «імпотентну історіографію» [4, С. 32—33] (тут і далі переклад з польськ. авт.), про звуження ринку праці для дипломованих істориків і стрімке скорочення кількості вступників на історичні відділення польських університетів [5, С. 26—27]. Констатовано, що в результаті потерпає не тільки історіографія й історики, а й власне суспільство. Послаблення впливу професійної історичної думки на формування масової історичної свідомості відкриває простір для маніпуляцій, примітивізації суспільних уявлень про минуле, заповнення їх політичною міфологією та національною мегаломанією, загалом для «прогресуючої інфляції загальної історичної культури» [6, С. 78].

Простежуються й соціальні, культурні, інтелектуальні причини / передумови поглиблення розриву між історичною наукою та суспільством у світовому вимірі загалом і «польському» зокрема. Мова йде про утилітарне розуміння науки з боку уряду й суспільства, що виявляється передусім у наданні переваг природничим наукам (*science*) перед гуманістикою (*humanities*); про хибні неоліберальні методи державної політики щодо гуманістики, зокрема застосування формальних, кількісних показників для визначення якісних параметрів у науках про людину, де вони в принципі не придатні до застосування; демократизацію (демонополізацію) історичного знання (за кожною людиною та суспільною групою нині визнано право на подання власної оповіді про своє минуле); зрештою про сучасну масову культуру з її медіалізацією

(що робить медіа, насамперед електронні, драйверами історичних дискусій, забезпечує можливість підносити одні, «привабливіші», теми, і не надавати значення іншим), комерціалізацією з акцентом на розважальну, а не пізнавальну мету (історія стає частиною *heritage industry*), інфляцією «мовної» / раціональної культури і піднесенням візуальної / емоційної [7, С. 9—17; 8, С. 19—36; 9, С. 11—26; 10, С. 227—236; 11]. Чимале значення для власне польської ситуації має й помітне з 2015 р. відновлення активності політиків польської правниці на полі минулого. За словами Анджея Фрішке, в умовах сучасної «цілковитої свободи історичної нарації» від експертного контролю з боку фахівців «історія стає частиною ідеологічних конструкцій, а історики проти того залишаються безпорадними» [12].

Окреслені вище виклики, перед якими опинилась фахова спільнота, зокрема і в Польщі, формують тло для роздумів про роль наукового історичного знання в сучасному світі, спонукають шукати нові способи його присутності в суспільній свідомості та публічному житті. Зрозуміло, що ніхто не пропонує скасувати об'єктивні культурні, політичні чи економічні тенденції. Водночас польські гуманітарії мають чимало претензій до державної та університетської політики щодо гуманітарного знання, для якої властива бюрократизація, комерціалізація, гонитва за наукометричними показниками (сумнозвісним *publish or perish*), і очевидно, що чимало з них жорстко критикують актуальну для своєї країни політичну інструменталізацію національної спадщини.

У сенсі пошуку нових шляхів до «споживача» історії особливо важливою видається професійна готовність польських колег не тільки констатувати свої нинішні клопоти, а й рефлексувати над тим, як сама історична наука може й повинна видозмінюватися, щоб долати ці труднощі. Маємо на увазі наявність розвиненого професійного середовища та одну із найплідніших у світовій історіографії дослідницьких традицій у частині методології історії, до предметної сфери якої належить і проблема соціального виміру професійного історіописання. Наприклад, сьогодні в Польщі виходять друком три суто «методологічні» часописи — *Historyka: Studia Metodologiczne*, *Sensus Historiae: Studia Interdyscyplinarne*, *Historia@Teoria*, а також низка «гібридних» чи дотичних до теоретичної історії серійних видань.

Зрештою, різноманітні питання про сприйняття й осмислення історії в соціальному просторі вже тривалий час перебувають у фокусі уваги світової історичної думки, а найважливіші тексти відповідної тематики обговорюють і у польському професійному середовищі. Зокрема, відчутний вплив на погляди більшості знаних польських теоретиків історіографії справила творчість гуру історіографічного постмодернізму Хейдена Вайта [13, С. 87—98]. Лейтмотивом його останньої прижиттєвої книги «Практичне минуле» [14] (у Польщі того ж року вийшла збірка есе Х. Вайта з такою ж назвою, до якої увійшов вступний розділ зі згаданої праці [15]) є думка про важливість дослідження тих аспектів минулого, які корелюють з екзистенційними проблемами й потребами людей і дають можливість брати участь у дискусії про майбутнє люд-

ства («практичне минуле»). Осмислити їх, на його переконання, насправді краще вдається за допомогою таких способів історичного пізнання, які в академічній історіографії вважають ненауковими (як, наприклад, засновані на історичних референціях літературні твори, автобіографії і біографії, художні фільми). Натомість, як вважав Х. Вайт, професійна історіографія переважно продукує систематичне, проте, за великим рахунком, не значиме знання («історичне минуле»), оскільки вона за своїми фундаментальними принципами / стандартами не здатна на таке осмислення¹.

Польські колеги беруть участь і в загальносвітовій полеміці щодо місця історіографії в суспільному житті, відгукуючись зокрема на резонансну «Відозву з Блуа» (2008), спрямовану проти законодавчих обмежень свободи історичних дискусій [16, С. 118—158], «Історичний маніфест» (2014) Джо Гудді і Девіда Армїтеджа, просякнутий пафосом повернення історії точки відліку в довгостроковому соціальному плануванні². Показово також, що нещодавно в одному зі згаданих вище польських часописів републіковано програмну статтю трьох відомих американських істориків із закликом про потребу історії, яка відкрито й свідомо ангажується в публічні дискусії та політичні конфлікти, підтримує будування ліпшого майбутнього [17, С. 289—299].

Нижче спробуємо проаналізувати найбільш важливі та цікаві, на мою думку, дослідницькі підходи, запропоновані польськими істориками, в аспекті відповідей професійного історіописання на те, як відновити суттєво втрачений зв'язок із суспільством і бути корисним для нього. Зосередимось на трьох ключових способах реагування на цю проблему. Звичайно ж, наведена нижче типологізація, як і будь-яка інша, — умовна, і відповідальність за свавільне долучення вчених до певного «напряму» лежить тільки на авторові.

За афірмативну історію

«Академічна» («модерністська», «інституційна», «конвенційна») історіографія, яка до сьогодні домінує у просторі історичної науки, спирається на ідею про пізнавальну, а не прикладну / утилітарну мотивацію дослідника. Її сенс незмінний з ХІХ ст.: історик повинен фіксувати й пояснювати минуле, але він не повинен свідомо ставати на чийсь сторону в минулому заради сучасного і майбутнього, заради навіть високої мети. Іншими словами, це «історія заради історії», пишучи яку, історик має переслідувати тільки пізнавальні цілі, ставити на меті пізнання, однак він не повинен дбати про те, як його тексти можуть слугувати суспільству. Водночас, така стратегія не заперечує, що історіографія може, незалежно від індивідуальних спонукань історика, чи-

¹ Варто додати, що базові категорії книги — «історичне минуле» та «практичне минуле» — Х. Вайт запозичив у британського філософа Майкла Оукшота, надавши їм дещо іншого значення [14, С. ХІІІ—ХІV, 42, 98—99].

² Див. статті Войцеха Вжосека, Томаша Фальковського, Якуба Муховського у часописі *Historyka: Studia Metodologiczne* (2017, № 47) та ін.

нити вплив на соціальне життя (адже нарація історика, як і будь-яка інша нарація, має аудиторію).

Однією із можливих альтернатив академічній історії є історія афірмативна. Якщо спиратись на буквальный сенс поняття «афірмативність» (від лат. *affirmativus* — утверджувальний), то під афірмативною історією варто розуміти історіописання, позначене свідомим прагненням автора за допомогою історичного тексту вплинути на соціальне життя. У польському випадку ця стратегія розробляється чи неявно присутня у текстах деяких істориків історіографії та методологів історії, ідеї яких спробуємо проаналізувати нижче.

На думку спостерігачів [3, С. 42; 4, С. 27; 18, С. 10], власне «польську» ревізію усталених, суто академічних уявлень про соціальну роль історичної науки започаткувала 2006 р. Ева Доманська своєю книгою про «неконвенційні історії» [19]. Вихідним пунктом її концептуального бачення «неконвенційних історій» є їх розгляд як компоненти «нової гуманістики». Остання постає як спектр дисциплін і підходів у гуманітарному знанні, які покликані «переписати» традиційне бачення світу з його підтримкою європейських уявлень і моделей знання. Ця парадигма має «емансипаторський, інтервенційний та часто повстанський характер», «характеризується інструментальним підходом до практики науки, її політизацією, врахуванням її статусу в категоріях взаємин знання і влади, заангажованістю дослідника, ідеологічною спрямованістю на участь у соціальних змінах і боротьбу за справедливість, на демаскування практик влади» [20, С. 23]. Е. Доманська підкреслює, що для «нової гуманістики» важливою є не стільки епістемологічна переконливість знання, скільки його практична придатність до здійснення проєктів руйнування усіляких форм утисків [20, С. 23]. Отже, «за визначенням не йдеться ані про позитивістично зрозумілу об'єктивність у гуманітарних дослідженнях, ані про нейтральність дослідника, ані про пошук істини як дослідницької мети» [20, С. 25]. Відповідно до думки Е. Доманської, «неконвенційні історії» описують досвід різноманітних груп пригноблених і виключених (етнічних, сексуальних меншин, «підлеглих класів», неповносправних та ін.) й цілеспрямовано обстоюють їхню суб'єктивність. Описуючи упосліджених, вони прямо втручаються в перебіг суспільно-політичного життя, розглядаючи історіописання як «форму боротьби з різними формами утиску» [19, С. 54—55].

З початку 2010-х років Е. Доманська дещо коригує свої дослідницькі уподобання, перенівши увагу, по-перше, на обстоювання загальнолюдських цінностей (а не цінностей пригноблених груп) як прикладну мету гуманістики й історичної науки зокрема, шукаючи інспірацію у французькому екзистенціалізмі (це відображено і в назві її наступної праці) [21, С. 11]. Для неї тепер вже постає проблема «надання рефлексії про історію аспекту пошуку мудрості» [21, С. 11], «показування можливості творення і зміцнення почуття людської спільності, <...> зміцнення прагнення бути людиною» [21, С. 189], «приспосованої до реалій сучасного світу науки про життя разом» [21, С. 190]. По-друге, вона, як здається, вже відверто не схвалює релятивізму постмодерніст-

ської історіографії та «нової гуманістики». Зокрема, наголошує, що значення історичної науки як резервуара знання «для виживання особистості і спільнот [полягає в тому], що історія з одного боку трактує зміни, а з іншого — показує незмінність, і як така одночасно може давати і надію (сьогодні є так, проте завтра може бути інакше), і почуття безпеки (*існують універсальна правда і цінності* (курсив мій — В. Я.), і це дає змогу планувати майбутнє)» [21, С. 12]. По-третє, з того часу і до сьогодні під впливом чергового повороту у західній гуманістиці Е. Доманська вибудовує і пропагує цінність нової парадигми, яка перебуває в стані творення і містить низку тенденцій, підходів і перспектив, які окреслюються як «не/постантропоцентрична гуманістика», «постгуманістика», «екологічна гуманістика», «біогуманістика». Для цієї парадигми є характерним вихід на позалюдський рівень аналізу, інтерес до позалюдських виявів існування на нашій планеті (тварини, рослини, неживі предмети). Зокрема, вона бачить у ній можливість «зробити нашу дослідницьку роботу частиною орієнтованої на майбутнє гуманістики, яка відновлює почуття безпеки і підтримує міжособистісні й міжвидові зв'язки, довіру і повагу до інших людей та інших форм життя (етика турботи, етика солідарності, етика поваги і взаємності), гармонію з природою, зрештою ідею суспільного життя, що розуміється в термінах колективу людських і нелюдських суб'єктів» [20, С. 32]. Цікаво, що цінність такої переорієнтації для неї полягає не стільки в площині нових можливостей пізнання, скільки у підвищенні суспільного значення наукового знання. Вона, як і раніше, оголошує себе «прибічницею емансипаторської гуманістики» і відповідної історіографії («рятівної історії», «історії в інтересах людства», «історії з потенціалом / афірмативної історії, націленої на майбутнє») [2, С. 217—221, 225].

У такій категоричній прихильності Е. Доманської до афірмативної позиції бачимо суперечність. На нашу думку, афірмативне знання *a priori* обмежене певною соціальною перспективою. Тому немає підстав для досягнення «універсальної правди» — правда афірмативної історіографії є завжди чиею правдою³.

До прикладів афірмативної історії маємо підстави зараховувати пропозиції представниці люблінського середовища теоретиків історіографії Еви Сольської. Прикметною рисою цього кола науковців (епістемологічні підходи якого розділяють і деякі фахівці з інших осередків) є розуміння історичного знання як елементу культурного ландшафту, що спирається на переконання в його ідеологічній і культурній зумовленості. Тому історики повинні бути зацікавленими у вивченні різноманітних історичних репрезентацій, а не

³ До сказаного варто додати, що постгуманістика в Польщі поки що існує переважно як своєрідна декларація намірів, мало втілена в спеціальні студії. Серед найбільших її досягнень назвемо цикл статей у спеціальному випуску часопису *Historyka*, присвяченому обговоренню її концептуальних, меншою мірою — конкретних питань (див.: *Historyka: Studia Metodologiczne: Historia w Kontekście Posthumanistyki*. 2015. № 45), а також одну із останніх праць Е. Доманської [22].

тільки втілених в академічне (наукове) письмо, і кожна з них має свою вагу та значення [9, С. 9—10; 18, С. 10].

Наукові інтереси Еви Сольської зосереджені на «студіях університету» і загалом наукової культури в сучасному світі [23, 24]. Одна з провідних ідей її досліджень — необхідність повернути в науку просвітницький ідеал практичної цінності знання. Якщо ж говорити про власне історичне знання, то себе дослідниця позиціонує як прибічницю тих трендів в історичній рефлексії, які дають підстави «упрактичнити історію» [24, С. 130]. Зокрема, стосовно зв'язку історіографії з практичним життям вона бачить дві найпоширеніші позиції, які варто, на її думку, переглянути: 1) «позитивістсько-ранкеанську», якій властиве прагнення бути вільним від цінностей; 2) «наративістську», згідно з якою історик «повинен бути в суспільстві в амплу інформатора, репортера», повсякчас готового до «ревізії усталених ідеалізацій» і «демаскування шахрайства, що його чинить з історією влада» [24, С. 130—131]. Натомість Е. Сольська пропонує третій шлях, який спирається на ідею «аксіологічної рефлексії» дослідника (тобто прихильності його до певних цінностей). Ідеться про «діалектику лоялізму й нонконформізму в суспільному сенсі, традиційно окреслювану як прихильність ліберальній демократії» [24, С. 131]. Така діалектика, на думку Е. Сольської, має увиразнюватись у «лоялізмі дослідника» («дотриманні політичної коректності», «корпоративному лоялізмі» — не протидії конвенціям свого дослідницького середовища, але й наявності можливості змінити ці конвенції) і «нонконформізмі дослідника», який мав би полягати «у чомусь зворотньому, у тому, що назагал можемо називати ревізіоністським та/або альтернативним дискурсом», що «найбільш уже виявилось в історії неконвенційній» [24, С. 132—133].

Отже, йдеться про орієнтування історика на гармонію між цінностями, які в реальній його праці часто конфліктують між собою, і які дослідниця підсумовує «короткою формулою»: «патріотизм — безсторонність — прагнення до правди» [24, С. 133, 136]. Проте Е. Сольська не дає відповіді на питання: як «на практиці» реалізувати такий свого роду імператив? Адже насправді його набагато легше виголосити, ніж дотримуватись (а в абсолютній формі і зовсім неможливо реалізувати), хоча сама його ідея є безперечно слушною в сенсі певного ідеалу науковості.

Нова філософія взаємин із суспільством?

Одним зі способів набуття більшої ваги наукової історії у сучасному суспільстві видається побудова відкритих партнерських взаємин професійних істориків із «споживачами» історії. Насамперед йдеться про перебудову способів комунікації із суспільством, а не про пошук нових смислів і форм письма в історичному наративі, як у випадку з афірмативною історією.

Зокрема, лодзький історик Анна Бжезінська бачить проблему кризи історіографії у відсутності належного порозуміння поміж ученими та їхньою

аудиторією, маючи на увазі, насамперед, «мовний бар'єр, колапс читацької аудиторії, повільну колонізацію науковцями нового медіапростору» [3, С. 43]. Натомість «аби вижити, наука мусить бути в інтеракції з суспільством», насамперед опанувати нові медіа [3, С. 43—44]. Принципово має змінитись і філософія історичного цеху в керунку більшої чутливості до інтересів, запитів, потреб соціального простору, який його оточує: «Може історик, який мислить себе в ролі диригента, повинен перейти до ролі слухача? Чи хоча б усвідомити, що основою професії диригента є вміння слухати?» [3, С. 56].

У роздумах над проблемою соціальної ролі історії краківський науковець Якуб Муховський схиляється до пропозицій низки західних істориків і філософів, яких об'єднує критичне ставлення до «академічного / авторитетного» знання та бажання подолати його елітарний характер. Обговорюючи найновіші пропозиції світової історіографії з цих питань, він підтримує тези аргентинської дослідниці Марії Інес Ля Греки та фінського історика Калле Піглайна, які вважають, що заради підвищення соціального потенціалу та соціальної ефективності історіографії варто відмовитись від ієрархічного порядку взаємин поміж самими дослідниками та патерналістського — поміж дослідниками й суспільством (перші «постачають» іншим «правдиві знання»). Такі відносини з асиметричних повинні перетворитись на симетричні. Для цього, на його погляд, потрібно випрацювати щось на кшталт «контрактів» / «пактів» між авторами історичних праць та їхніми читачами, які б відкривали перспективу для відкритого обговорення текстів, і, разом з тим, давали зрозуміти їхній сенс, який мав на увазі власне історик. Щоправда, конкретніший зміст таких угод не роз'яснено, і на них, на погляд Я. Муховського, надалі має зосереджуватися теоретична думка істориків [4, С. 36—37]. Наскільки такі пропозиції є реалістичними і продуктивними — покаже майбутнє.

Польські історики торують й іншу дорогу до реципієнтів (а одночасно й до творців) історії. Вона відкривається завдяки сучасній цифровій революції та розвитку *digital history*. Теоретично найбільш плідним тут є люблінський історик Анджей Радомський, який активно розробляє проблематику цифрової гуманістики і, зокрема, її історіографічного компонента — цифрової історії / «історіографії 2.0», тобто історіографії, яка твориться у віртуальному просторі [25; 26; 27, С. 125—132]. В останніх своїх працях він підкреслює, що цифрова гуманістика «інтегрує всі нові тренди» сучасної гуманістики, зокрема й «заангажовану гуманістику, яка працює на певні соціальні зміни» [27, С. 130]. Головними перевагами «історіографії 2.0» він бачить відсутність різкої межі між звичайними людьми і професійними істориками, «такий підхід використовує потенціал колективної інтелігенції і має партнерський характер», адже в мережі «кожен може стати істориком», «бути задіяним у вироблення ставлення до інших — узагальнювати, коментувати, бути учасником спільних дослідницьких проєктів», роблячи це «із загального переконання: ніхто не знає всього, кожен знає тільки щось» [26, С. 135]. «Історіографія 2.0» створює нові можливості й для професійних істориків — «робить

динамічнішою їхню творчість, а також дає можливість дізнатись, як її оцінює і на що очікує широка публіка» [26, С. 139—140]. Важливою видається відкрита декларація автором того, що вона «резигнує з пошуку якоїсь єдиної правди» [26, С. 179—180] та про те, що у такій історії «меншу роль відіграють пізнавальні цілі» [26, С. 180]. Водночас А. Радомський визнає, що «історіографія 2.0» здійснює «частково інші соціальні функції: значна її частина (комп'ютерні ігри, цифрові візуалізації, мультимедіа чи фільми) належать до складників нової галузі діяльності — індустрії розваг»⁴ [26, С. 139].

Поза сумнівом, «цифрова історія» підвищує соціальну корисність історіографії через підважування усталених ієрархій у корпорації істориків і руйнування мурів поміж ученим світом і суспільством, через радикальне розширення (за допомогою цифрового інструментарію) кількості (питання про якість / компетентність залишаємо за дужками) творців / співтворців і споживачів історичної інформації. Проте, цей новий тренд може містити й загрози для історіографії та суспільства, адже цифровий простір послаблює імунітет від різноманітних маніпуляцій із минулим для зацікавлених у них сил. Зрештою, такі перспективи (як і потенційні «рифи») відкриваються і через відносно новий для власне польських теренів «напрямок», знаний у світі як *public history*.

Освоєння «публічною історією» історіографічного простору Польщі розпочалося наприкінці 2000-х років. Відтоді опубліковано низку спеціальних досліджень і узагальнень з її проблематики, почала формуватись інфраструктура. Тут вкажемо на головні аспекти, обговорювані у польських наукових колах з приводу цієї історичної дисципліни (хоча можливі й інші підходи щодо її дисциплінарного статусу — субдисципліни, потенційної дисципліни / субдисципліни, міждисциплінарного напряму, професії).

По-перше, це її визначення і навіть вербальне представлення. На сьогодні серед польських істориків, як і серед їхніх колег у інших історіографіях, не існує ані загальноновизнаного розуміння сутності дисципліни, ані консенсусу щодо її назви. Крім терміна «публічна історія», в історичній дидактиці та дослідницьких текстах застосовують такі: «історія в популярній версії», «прикладна історія», «історія в публічному просторі» [5, С. 25—41; 29, С. 143—164; 30—32]. Серед польських колег триває обговорення ідентичності «публічної історії». Зокрема, один із головних її промоторів Роберт Траба виразно вказує на обшир її предмету: аудіовізуальна та візуальна історія; мультимедійна, віртуальна й інтерактивна історія (різні форми, подані в мережі — від історичних порталів до віртуальних історичних музеїв і комп'ютерних ігор); перформативна історія (групи історичних реконструкторів, історичні інсталяції, сценічний театр) [29, С. 154]. Водночас автор і редактор кількох важливих студій Йоанна Войдон популяризує «гнучкіше» визначення, що належить американській дослідниці Барбарі Франко, яка пропонує вважати

⁴ Популяризацією цифрової культури, гуманістики та історії займається групою молодих дослідників, насамперед варшавський історик Марцін Вільковський [6, 28].

«публічною історією» «історію для людей, через людей, з людьми і про людей» [5, С. 30; 31, С. 12; 32, С. 7]. До зазначеного варто додати, що в останніх польських публікаціях з тематики «публічної історії» в її предметну сферу внесено проблематику історичної пам'яті та історичної політики [31, С. 30—39, 80—105; 32, С. 7, 15—49], яка не входить до «реєстрів» *public history* у США, Великій Британії, Німеччині, де ця дисципліна зосереджена саме на суспільному, а не політичному просторі [33, С. 426].

Обговорюється також питання про її наукову і суспільну значимість, переваги «публічної історії», обмеження і недоліки. На думку Р. Траби, актуальність у ній зумовлена потребою професійної відповіді на сучасну багатоманітну присутність історії в неакадемічній сфері, а також культурну ситуацію, за якої з вербальною (писемною, мовною) культурою, що звертається до розуму, конкурує візуальна, яка апелює до емоцій [29, С. 144, 147]. По-друге, йдеться про практичне значення «публічної історії», адже фахівці у цій галузі зможуть продукувати інноваційні проекти (наприклад, історія взаємодій, мікроісторія, студії індивідуальних випадків) [29, С. 164], здобуватимуть додаткові компетенції на ринку праці (наприклад, уміння працювати з аматорською аудиторією, володіння низкою соціальних навичок [5, С. 34]. Важливою її перевагою Й. Войдон бачить утвердження з її допомогою більш рівноправних, партнерських відносин між академічною історією й істориками і різними аматорськими / суспільними формами осмислення історії [5, С. 34—35].

Якщо ж говорити про ліміти «публічної історії», то відзначаємо сумнів деяких польських істориків щодо її здатності протидіяти спотворенням і маніпуляціям минулим суспільними акторами, особливо державою, сприяти гармонізації стосунків поміж обома формами творення історії — академічною та суспільною [29, С. 157]. Дехто сумнівається в спрямованості «публічної історії» на декларовані суспільні цілі — заохочувати до підвищення рівня масової історичної свідомості, стояти на перешкоді її примітивізації. На думку Мацея Яновського, для аматорів, залучених до неї, вона «радіше буде черговою розвагою» [34, С. 316—317]. Фактично недостатню сконцентрованість «публічної історії» на власне історії визнають і її теоретики [5, С. 34—35].

Окремий напрям розвитку дискусій навколо «публічної історії» пов'язаний із дослідженням конкретних практик публічного використання історії. Серед усіх форм «публічної історії», які до неї зараховують теоретики, найбільшу увагу польських фахівців прикуто до питань історичної пам'яті та політики пам'яті⁵, візуальної історії [36, С. 18—19], музеології та історичного музейництва [36, С. 18], усної історії [36, С. 10—11].

Отже, «публічна історія» на теренах польської історичної думки, як зрештою і на інтернаціональному форумі, ще перебуває у стані, так би мовити,

⁵ Див. відповідні розділи й фрагменти у працях, де вміщено стислий огляд сучасного стану досліджень феноменів історичної пам'яті та політики пам'яті (історичної політики), здійснюваних польськими істориками, і подано основну бібліографію [31, С. 30—39, 80—105; 32, С. 15—49; 35, С. 61—71].

«нульової гравітації». Головна інтрига полягає в її дисциплінарному багатоголоссі, в одночасному входженні до предметної галузі й теоретичного осягнення суспільних практик, занурених у минуле, і в аналізуванні того, як безпосередньо здійснюються власне ці практики, й дослідження способів бути «публічним істориком» для професійних істориків та аматорів. Як і в інших країнах, «публічною історією» в Польщі також називають практичну участь / співучасть істориків та неісториків у публічній репрезентації минулого, тобто фактично не дослідницьку, а позадослідницьку діяльність, яка триває поза межами кабінету вченого чи студентської аудиторії, тоді її можна розглядати як професію в соціологічному значенні поняття. Ймовірно, що саме через свою концептуальну невизначеність вона все ще не стала визнаною матрицею для низки плідних напрямів польської історіографії, фахівці яких переважно себе з нею не ідентифікують (зокрема, тих же візуальної та пам'яттєвої історій, усної історії).

Наскільки нам відомо, в польській історіографії допоки не відрефлектовано засадниче теоретичне питання *public history*: кого варто вважати «публічним істориком»? У цій країні, як і в багатьох інших, ними вважають не тільки власне «публічних істориків», а саме тих, хто професійно досліджує проблеми «публічної історії», пишучи тексти, і істориків-«практиків», які «працюють з минулим» виключно в публічному просторі, й роблять це у тісній взаємодії з аматорами і задля широкого загалу. Йдеться також і переважно про активних у громадсько-політичному житті і на медіамайданчиках академічних істориків, а інколи й представників інших гуманітарних і суспільних наук — авторів резонансних історичних праць, для яких публічна сфера є своєрідним «додатком» до професійної діяльності в робочому кабінеті та студентській аудиторії. Активність як перших, так і других мала б бути за визначенням предметом теоретичного інтересу «публічної історії», якого, повторимося, допоки не помітно. Фактор власне публічних істориків «в широкому сенсі» як ініціаторів чи учасників гучних історичних дебатів все ж обговорюється, проте не так жваво, як сам перебіг полеміки, і мова здебільшого йде не про суб'єктів, а про об'єкти таких дискусій — історичні події та явища, які інтерпретують, та їх сприйняття сучасним польським суспільством і політикумом. Така «рецепція» публічних дебатів про польське минуле кількісно та якісно доволі значима, для найпомітніших із них (зокрема «про ПНР», «про Єдвабне», «про історичну політику», «про проклятих вояків») вона здійснена у різних опціях: формі антологій найважливіших текстів учасників дискусій, аналітичних праць відомих істориків і публічних інтелектуалів із рефлексіями про них тощо⁶.

Загалом залучення фахівців до публічних диспутів про минуле сприймають схвально. Та й активність у них різних акторів (фахових істориків, аматорів, інституцій) доволі висока. Наприклад, польський Інститут національної

⁶ Узагальнювальні праці на тему польських публічних дебатів про складні питання власного минулого, які можна розглядати як вступ до їх більш спеціального вивчення [32, С. 15—49; 37, С. 169—182; 38, С. 201—211; 39, С. 33—57; 40].

пам'яті розглядають як одну з найдинамічніших у світі інституцій, що займається *public history* [31, С. 102]. Водночас деякі представники професійної гільдії до перебування своїх колег у вирі національних «боїв за історію» ставляться із застереженням, наголошуючи, що, потрапляючи у публічний простір, історик зобов'язаний не відступати від стандартів професійної етики. Натомість, як зауважує Марек Вежбіцький, значна частина публічних істориків мають на меті не проголошені наукові, а позанаукові, подекуди виразно корисливі мотиви. Одні перебувають у гонитві за визнанням, популярністю, а то й інфікуються «зірковою хворобою». Інші, інспіровані своєрідним ідеологічним «сказом», розглядають свою діяльність як виконання якоїсь суспільно важливої місії. За словами М. Вежбіцького, останні заради досягнення своїх цілей, які вважають шляхетними, допускають руйнування правил ремесла, норм професійної та навіть загальнолюдської етики. «Коли автор говорить про те, що мета — “розбудити сумління” — виправдовує методи, то я не можу погодитися з цим. <...> Мені здається, що засади професії цілком зрозумілі, і якщо хтось бреше, то, незалежно від його мети він заслуговує на критику» [2, С. 322]. Мова не тільки про перманентно критиковану багатьма професійними істориками героїчно-мартирологічну версію національної історії. Деякі польські колеги вважають виявом одновимірної, ідеологізованої історії й діяльність публічних істориків, спрямовану на викриття і демонтаж національної мегаломанії (наприклад, автора резонансних праць про антиєврейське насильство у військовій і повоєнній Польщі Яна Томаша Гросса).

Дещо інакше від описаного ригористично академічного виглядає підхід лодзького історика історіографії Рафала Стобецького. На прикладі кількох польських публічних істориків (Яна Сиви, Анджея Ледера, Пьотра Зиховіча), чії праці переважно неприхильно зустрінуті фаховим середовищем через їхній затятий ревізійнізм (який, на думку критиків, не спирався на належне застосування професійного інструментарію), він показує значущість такої позиції як для науковців-істориків, так і для широкого загалу. Зокрема, на його думку, «історичний ревізійнізм робить історію живим місцем суперечки, що виходить за межі спеціалізованих диспутів академіків, намагаючись повернути історію на належне їй місце в публічних дебатах. Він перешкоджає образу минулого перетворитись на набір непотрібних нічних дрібничок, запечатаних символів, ритуальних дій, повторюваних із нагоди святкування чергових історичних ювілеїв» [41, С. 35]. Тобто йдеться про підтримку більшої інтенсивності дискусій про минуле в публічному просторі, навіть якщо ініціатори цих історичних збурень у чомусь не праві. Р. Стобецькому близька позиція тих «істориків-еретиків», які «спускаються з вигідних веж зі слонової кістки» і «виразно позначають своє місце в суспільному житті (а не лише експонують пізнавальні цілі)», «проблематизують усталені ортодоксії і домагаються змін в ім'я майбутнього» [41, С. 37].

За академічну історію

Як показано вище, над проблемою соціальної ролі історіографії у Польщі розмірковують переважно історики та теоретики історіографії. Натомість значну частину професійного цеху ніби й не надто цікавлять такі, як і решта інших «теоретичних» проблем. Як проникливо зауважила Анна Бжезінська, у затвердженому в березні 2021 р. «Етичному кодексі» Польського історичного товариства немає жодного слова про діалог істориків із суспільством, хоча ухвалення самого кодексу мотивується «турботою про соціальну довіру до історії як науки» [3, С. 54].

Проте й серед традиційних академічних істориків відзначаємо невдоволення безпорадністю історіографії перед суспільними викликами. Ті з них, хто усвідомлює необхідність змін і висловлюється на такі теми, намагаються шукати нові перспективи взаємодії із суспільством у контексті звичної пізнавальної моделі своєї науки.

Серед таких значимою постаттю є Марцін Куля — учений, відомий не тільки своїми численними дослідженнями з соціальної історії країн Латинської Америки та Польщі, а й як автор низки праць щодо присутності історії в суспільному житті, знаний публічний історик. Його певною мірою підсумкова праця «Короткий звіт про використання історії» (видана двічі — 2004 і 2020 р., друге видання без змін і доповнень) надає читачеві величезну кількість інформації про різноманітні зв'язки історії (і як залишків минулого, і як історичних репрезентацій) із сучасністю. Для цієї статті особливо важливі роздуми М. Кулі про те, в який спосіб історіографія може посилити свою присутність у сучасні та знизити ризики соціального забуття.

Своє дослідницьке кредо варшавський історик проголошує як «віру не тільки у позитивістичну візію науки», тобто у здатність історіографії до фактографічно точного знання, але й «у вартість цікавої, мудрої рефлексії», тобто необхідність для історика виходити поза «базовий» аналітичний рівень, і шукати «високого» синтетичного [42, С. 9]. Головний закид М. Кулі до академічної історіографії, як здається, полягає в її вузькій орієнтації на фактографію, за якою історики не хочуть бачити тривалих глибинних тенденцій. Це перешкоджає їм продукувати знання, яке б не тільки зазірало в минуле, а й відкривало можливості для його застосування тепер і для проектування майбутнього. На його думку, історія могла б себе «виправдати перед суспільством», «коли б історик ішов у напрямі виявлення прихованих, у будь-якому разі не для всіх очевидних залежностей, коли б розташовував предмет свого аналізу в довготривалі тенденції чи інші вияви аналізованого явища у різні часи, коли б показував, що поряд із усілякими відмінностями є щось спільне у Великій французькій революції та повстанні “Солідарності” 1980—1981 рр., коли б намагався внести щось нове до нашого загального знання про людину та суспільство, коли би був провідником у колективних зусиллях збагнути людську діяльність, коли б ішов у напрямі синхронічних і діахронічних зіставлень, коли б намагався показати,

що вибрані колись рішення не були єдиними можливими, коли б показував, що розмаїті вибори були раціональними в різних ситуаціях, коли б поряд з історією націй займався історією людей і цивілізацій, коли б зауважував ширші явища, вказував на тривалі тенденції і повторюваності, котрі існують, хоча історія у власному сенсі не повторюється» [42, С. 447—448]. Клопіт істориків, однак, полягає у тому, що вони «продукують дуже мало загальних ідей, натомість відносять свої тези найчастіше до фактографії певного місця і часу, назагал вузької» [42, С. 448]. Як уважає М. Куля, «суспільні теорії <...> здебільшого виходять з-під пера соціологів, антропологів чи економістів, але не істориків. Історія у таких ситуаціях функціонує як допоміжна наука для дисциплін із “узагальнювальними” амбіціями. Соціологія й антропологія користуються з її доробку так, як будівельник з цегли <...> Прикро, що дуже часто не маємо ширших амбіцій самі, або ж не входимо в симбіози з іншими дисциплінами» [42, С. 448]. Якщо ж не змінити окреслену ситуацію, «якщо не подбати про те, щоб історіографічна творчість розгортала широкі перспективи, то нам загрожуватиме виконання другорядних ролей, якщо взагалі не маргіналізація» [42, С. 449].

На нашу думку, зазначені ідеї М. Кулі перегукуються із посланнями «Історичного маніфесту» Д. Гулді та Д. Армтеджа, які, своєю чергою, як відзначено критикою, певною мірою пропонують сучасне прочитання ідей Фернана Броделя про виняткове значення в історії довготривалих тенденцій, сформульованих знаменитим французом ще в середині минулого століття. Отже, тема надання історії здатності бути інтелектуальним ресурсом для тривалого соціального прогнозування залишається актуальною.

Як свідчить зокрема назва однієї із книг Кшиштофа Помяна [43], дилему, поставлену сучасною культурною і навіть геополітичною ситуацією — наукова історія чи пам'ять, — відомий польський і французький мислитель, філософ, історик вирішує на користь історії (яку, проте, віддаючи належне фундаментальним між ними відмінностям, не протиставляє кардинально пам'яті, зауважуючи їхні численні зв'язки⁷ [43, С. 185—186]). У цій та інших працях він обстоює тезу про виняткову важливість історичної науки для суспільства та інших наук. Наприклад, у нього знаходимо цікаве твердження на її доказ, яке виглядає оптимістичніше, ніж поширене уявлення про те, що «золотим віком» для історіографії було ХІХ ст. На його погляд, саме в ХХ ст. історія «проникла до царини природничих наук, котрі довго не піддавались її впливам: космологія нині є історією Всесвіту, геологія — історією Землі, еволюціоністська біологія — історією життя, а фізична антропологія — історією гомінізації. Отже, варто запитати, чи врешті-решт не виявиться, що ХХ ст. було, подібно до ХІХ, віком історії, і то на значно вищому рівні?» [43, С. 8].

І все ж, як вказує К. Помян, історія в сьогоdnішньому світі загрожена з боку пам'яті та ідеологій. Останні виступають як у формі «урядової історії»,

⁷ Р. Стобецький вважає таке бачення К. Помяном взаємин між колективною пам'яттю і фаховою історіографією близьким до поглядів Жака Ле Гоффа і Поля Рікера [31, С. 31].

так й «історії ревізійної» — «дзеркального відображення урядової» (до такої відносить «феміністичну історію жінок» / «гендерну історію» (ніби не розрізняючи їх), «історію селян», «робітників», «колонізованих спільностей» / «постколоніальну історію») [34, С. 308; 43, С. 198]. На його переконання, єдиною історією, яка претендує на статус науки, є «критична». Її головна особливість — це дистанційованість дослідника від предмета дослідження, а для ближчих епох — від «конфліктів пам'яті», здатність підніматися над ними [8, С. 35—36; 43, С. 198]. «Бути істориком <...> не є чимось вираженим раз і назавжди з отриманням диплома після закінчення вишу. Бути істориком мусить підтверджуватися щоразу власною пізнавальною та моральною поставою: дистанцією до минулого, трактуванням його як предмета дослідження, виключенням отождолення себе з явищами минулого. <...> Історик повинен залишатися поза конфліктами пам'яті і напрацьовувати власний погляд на те, навколо чого палає, не підлягати тиску ворожих сторін і розуміти, що його становище не відповідає жодній із них» [8, С. 35—36].

У цих заявах К. Помяна не бачимо нічого вкрай новаторського — це типова декларація позиції академічного історика, висловлена в експресивний і переконливий спосіб авторитетним інтелектуалом. Необхідність ціннісної нейтральності як кредо історика наголошували й доволі успішно реалізовували свого часу класики — від Леопольда фон Ранке до Макса Вебера. Здається, що більшість представників цеху донині вважає: історик повинен прагнути бути поза цінностями і сучасними суперечками. Проте значна частина істориків, які рефлексують те, чим займаються, свідомі того, що мало кому (або взагалі нікому, як обґрунтовував ще у «Злиденності історизму» Карл Поппер) це вдається. Імовірно, це і має на увазі К. Помян, з одного боку оптимістично стверджуючи, що історик «*може досягнути* (курсив мій — В. Я.) рівня свідомого дистанціювання від <...> сучасних і майбутніх конфліктів, який є необхідною умовою критичного, тобто правильного слідування правилам нашої професії» [43, С. 198], з іншого — що «історія — історичне дослідження, історичне письменництво, історичне мислення — невіддільна від конфліктів, які роздирають суспільства, в яких живуть історики, конфліктів, які вони вбачають предметом своїх досліджень» [43, С. 198].

Тільки така, у термінах К. Помяна «критична», історія може відігравати «одну із важливих соціальних ролей», стаючи знаряддям «замирення конфліктів, які на теренах самої пам'яті не можуть бути вирішені» [8, С. 36], «надавати <...> віру в те, що є сфери, в яких можна спробувати раціонально розв'язати конфлікти пам'яті, або принаймні довести їх до такого стану, щоб позначити області, стосовно яких немає консенсусу, та інші — стосовно яких ми можемо досягнути згоди» [34, С. 309]. У цьому він бачить посилення демократії у буквальному, інституційному сенсі, і ширше — зміцнення ліберальних цінностей, які становлять моральну підвалину демократичних режимів [34, С. 309]. Про значення «класичної», в його термінах, історіографії для збереження демократії говорить і інший відомий польський учений, лідер

жешувського кола істориків історіографії Єжи Матерніцький: вона «служить демократії <...> Якщо ослабне, втратить значення, то відкриється поле для різноманітних маніпуляцій і дурниць. Така історія буде служити будь-кому без жодних обмежень» [34, С. 306].

Цікаво, що пафос цих тез «на захист історії» (яких і у західній історіографії лунало чимало через небезпеки, які бачили історики у постмодерністській атаці на усталені норми професії [44—46]) контрастує з «ранніми» ідеями згаданого вже А. Радомського, які він розвивав, поки не захопився новою пасією — цифровою гуманістикою [13, С. 94]. Знаходячись, як бачимо з його текстів початку 2000-х років, під помітним впливом постмодерністського тренду, люблінський методолог обґрунтовував тезу про суголосність саме постмодерністської, принципово релятивістської історичної культури й історіографії з її ідеєю про відсутність істини у власному сенсі, реальним потребам і очікуванням західних ліберальних демократій [25, С. 10; 47, С. 204]. З тодішньої перспективи А. Радомського «модерністській історіографії <...>, з її прагненням, наприклад, до реалізму чи якоїсь правди про історію, <...> буде вельми важко порозумітись із мешканцями постновочасного дому» [47, С. 203]. Натомість ішлося про те, що лише постмодерністська історіографія, з її «багатовимірністю», здатна бути чутливою до стану історичної свідомості окремого індивідуума і кожної з груп плюралістично організованого суспільства, відкритою й толерантною до їхніх власних історій [47, С. 193, 204—205]. Щоправда, характерних конкретних прикладів такої історіографії А. Радомський не наводив, говорячи про неї як про проект.

До прибічників насамперед пізнавальної моделі професійного історіописання зараховуємо одного з найплідніших польських істориків історіографії останніх десятиліть Яна Поморського, для якого історіографія є академічною наукою, а спільна турбота істориків про її академічний статус повинна містити думку про те, що вона визначається своєю суспільною місією, здатністю бути дороговказом для людства [48, С. 10—14]. Для позначення тих видатних істориків, які здатні не тільки розповідати про минуле, а й підніматися над ним, передавати його досвід сучасникам, він застосовує термін *homo metahistoricus*. Наприклад, на його думку, значною мірою авторитет книг одного з таких — Тімоті Снайдера, зумовлений тим, що історія пишеться знаним американським дослідником «власне для того, щоб зрозуміти і пояснити сучасність» [48, С. 391]. Справжнім викликом, який стоїть перед нинішнім поколінням польських істориків, Я. Поморський вважає «навчити співвітчизників розумінню шляху, який ми пройшли разом, щоб опинитися там, де ми знаходимося сьогодні, перед викликами, які сучасний світ ставить перед нами. І як навчити поляків <...> активного ставлення до дійсності, що виникає з підпертого історичним знанням переконання, що зміни взагалі можливі (як не раз у нашій історії було на практиці, включаючи повалення комунізму без насильства, здійснення мирної революції, яка безповоротно змінила історію ХХ століття), що ми нашою повсякденною діяльністю творимо історію, а

ефективність у реалізації проектів, як індивідуальних, так і соціальних, залежить від того, який суспільний капітал <...> нам вдається витворити / вибудувати і заангажувати в заданий проєкт» [49, С. 31].

На мою думку, Я. Поморський не відкриває якогось принципово нового суспільного призначення для історіографії. По суті, він говорить про акцентування її, віднайдені ще в античності, функції бути *magistra vitae*, давати індивідуумам, спільнотам, людству загалом історичний досвід для вирішення проблем сучасності і планування майбутнього. Проте безумовно цінним є перенаголошування цієї ролі, пов'язування її з фундаментальними завданнями історіографії, акцентуванні на компліментарності (а не, як часто вважають, контраверсійності) між компетентністю істориків та їхнім зв'язком із сучасністю.

Підіб'ємо підсумки. Частина спільноти істориків Польщі останніми десятиліттями все наполегливіше розмірковує над тим, як професійній історії, яка стає все менш потрібною суспільству, відновити втрачені позиції та зберегти те місце в інтелектуальному й суспільному житті країни, яке вона посідала в досучасну епоху. Щоб підвищити суспільну довіру до свого фаху, польські історики зголошуються до шукання способів зробити історичне знання більш значимим для сучасності та майбутнього, розв'язання злободенних проблем, суспільного поступу. Усе частіше пропонується або пряма ідейна підтримка певних соціальних груп, процесів чи явищ (афірмативна історія), або тісніша взаємодія істориків із аматорами й ентузіастами історії та альянс між професійним і неакадемічними способами подання минулого («цифрова історія», «публічна історія»), або ж активніше застосування пізнавальних ресурсів, закладених у фаховому історичному знанні (традиційна академічна історіографія).

Серед польських істориків, які ототожнюють себе з традиційним академічним історіописанням, існує виразне усвідомлення ризиків суспільного ангажування історіографії. Йдеться про те, щоб у бажанні знайти порозуміння із сучасними інтересами (не кажучи вже про поточну політичну кон'юнктуру) не втратити, а зберегти й підтримувати основні професійні імперативи як пізнавального, так і морального гатунку. Фундаментальний із таких видається прагненням до пізнання та трансляції історичної правди. У цьому сенсі польські «альтернативні» («неконвенційні») підходи до історичної нарації, з їхнім наголосом на культурній зумовленості і багатоманітності історичних репрезентацій, відсутності пієтету до традиційного академічного історіописання, в певних їхніх виявах (афірмативна, «цифрова історія», «публічна історія») відзначаються більше чи менше виразною відмовою від концепції єдиної істини, натомість ставлять наголос на соціальній придатності, прикладних функціях історичного знання і пропонують «інклюзивну» історію, зіперту на потенціал аматорів, як альтернативу «ексклюзивній», суто академічній. Так чи інакше, але питання про те, яким чином видозмінити професійну історіографію, щоб надати їй нових значень як чинника соціального розвитку, залишається на часі. Наприклад, як показують пропозиції щодо тем

і напрямів, які мають бути обговорені на майбутньому ХХІ Загальному з'їзді польських істориків у Білостоку у вересні 2024 р., воно буде серед ключових, що перебуватимуть на конференційному столі [50].

Вважаємо, що й українським історикам не завадить знайомитися з досвідом інших історіографій у сенсі додання все ще міцних упереджень щодо взаємин академічної історії із широкою громадськістю. Можна продовжувати розглядати себе як «касту просвітлених», які відсторонено споглядають тлінний світ, вперто ігнорувати непрофесійну аудиторію, зарозуміло не помічати думку «профанів» про нашу професію, і взагалі триматись подалі від «неосвіченого демосу». А можна дослухатись до заклику Джонатана Ціммермана із Пенсільванського університету: «Історики, ви потрібні громадськості! Але й вам також потрібна громадськість. Не відвертайся від неї, як багатьох із нас навчили робити. Робота, на якій заощаджуєте, може вам дати ваших студентів. Або стати вашою власною»⁸ [51, С. 4]. Проте, в будь-якому разі не буде зайвим пам'ятати про різницю між поняттями «публічний історик» і «публічний інтелектуал», і мати на оці, як здається, досить очевидну істину — репутація історика, звертається він чи не звертається до широкої аудиторії, тримається на якості його текстів та історичної аналітики, а не на активності в медіа чи здатності бути переконливим на публічних майданчиках.

Статтю підготовлено за підтримки дослідницького гранту Вишеградського фонду. Автор щиро дякує першим читачам цього тексту — професору Леоніду Зашикільняку та професору Віталію Тельваку за пропозиції, які спонукали внести відповідні корективи.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pomorskiy, Ya. Velyka zmina: Istoriia pered vyklykamy... Poslannia XX Zahalnoho z'izdu polskykh istorykiv do istorykiv Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Ukrainian Historical Journal*, 2020, 1: 19-30 [in Ukrainian].
[Поморський Я. Велика зміна: Історія перед викликами... Послання ХХ Загального з'їзду польських істориків до істориків Центрально-Східної Європи. *Український історичний журнал*. 2020. № 1. С. 19—30].
2. Klio na wolności. Historiografia dziejów najnowszych w Polsce po 1989 r. Lublin, 2016. [in Polish].
3. Brzezińska, A. Historyk profesjonalista i społeczeństwo. O potrzebie słuchania. *Historyka: studia metodologiczne*, 2021, 51: 41-61 [in Polish].
4. Muchowski, J. Społeczna rola historii: Maria Ines LaGreca, Kalle Pihlainen i Jacques Rancière. *Historyka: studia metodologiczne*, 2021, 51: 25-39 [in Polish].
5. Wojdon, J. Public history, czyli historia w przestrzeni publicznej. *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 2015, 34 (3): 25-41 [in Polish].
6. Wilkowski, M. Wprowadzenie do historii cyfrowej. Gdańsk, 2013 [in Polish].

⁸ Останніми роками спостерігаємо справжній вибух активності деяких професійних істориків у публічному просторі України, викликаний насамперед, як здається, потребами у протистоянні агресивній російській імперській історичній ідеології. Розпочато також реалізацію ініціатив у царині *public history*.

7. Szpociński, A. Współczesna kultura historyczna. *Kultura Współczesna*, 2010, 1 (63): 9-17 [in Polish].
8. Pomian, K. Historia — dziś. In: *Historia — dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*. Kraków, 2014, pp. 19-36 [in Polish].
9. *Historia w kulturze ponowoczesnej. Koncepcje — metody — perspektywy badawcze*. Kraków, 2017 [in Polish].
10. Zamorski, K. Czy dzisiaj historia est nauką użyteczną? In: *Między nauką a sztuką: Wokół problemów współczesnej historii*. Lublin, 2017, pp. 227-236 [in Polish].
11. Stobiecki, R. Wypełniając «Kwestionariusz do oceny rocznej pracowników naukowo-dydaktycznych...» Kilka uwag na temat stanu polskiej humanistyki, ze szczególnym uwzględnieniem historii. URL: <https://ohistorie.eu/2021/05/23/wypelniajac-kwestionariusz-do-oceny-rocznej-pracownikow-naukowo-dydaktycznych-kilka-uwag-na-temat-stanu-polskiej-humanistyki-ze-szczegolnym-uwzglednieniem-historii/> (Last accessed: 28.06.2022) [in Polish].
12. Społeczny użytek z historii: z Andrzejem Friszke rozmawia Jakub Muchowski. URL: <http://www miesiecznik.znak.com.pl/spoleczny-uzYTEK-z-historii/> (Last accessed: 28.06.2022) [in Polish].
13. Hayden White w Polsce: fakty, krytyka, recepcja. Kraków, 2019 [in Polish].
14. White, H. *The Practical Past*. Evanston, IL, 2014.
15. White, H. *Przeszłość praktyczna*. Kraków, 2014 [in Polish].
16. 10 lat od Apelu z Blois. Debata akademicka w Instytucie Historii (od 1.10.2019 — Wydział Historii) UAM Poznań 13 listopada 2018 r. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*, 2019, XXXVI (3): 118-158 [in Polish].
17. Kleinberg, E., Scott, J.W., Wilder, G. Tezy o teorii i historii. *Historyka: studia metodologiczne*, 2019, 49: 289-299 [in Polish].
18. Witek, P. Andrzej Wajda jako historyk: Metodologiczne studium z historii wizualnej. Lublin, 2016 [in Polish].
19. Domańska, E. *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*. Poznań, 2006 [in Polish].
20. Domańska, E. Luka paradygmatyczna we współczesnej humanistyce. In: *Mody. Teorie i praktyki*. Poznań, 2018, pp. 17-32 [in Polish].
21. Domańska, E. *Historia egzystencjalna. Krytyczne studium narratywizmu i humanistyki zaangażowanej*. Warszawa, 2012 [in Polish].
22. Domańska, E. *Nekros. Wprowadzenie do ontologii martwego ciała*. Warszawa, 2017 [in Polish].
23. Solska, E. *Duch liberalizmu a projekt Europejskiej Przestrzeni Edukacyjnej*. Lublin, 2011 [in Polish].
24. Solska, E. *Czas kultury naukowej*. Lublin, 2019 [in Polish].
25. Radomski, A. *Historiografia a kultura współczesna*. Lublin, 2006 [in Polish].
26. Radomski, A. *Internet — Nauka — Historia*. Lublin, 2012 [in Polish].
27. Stańczak, A. Rozmowa z dr. hab. Andrzejem Radomskim, prof. UMCS w Lublinie. Wywiad przeprowadzony w grudniu 2020 przez Agnieszkę Stańczak: *Cyfrowa humanistyka — nowy nurt w nauce. Kultura i Historia*, 2021, 40 (2): 125-132 [in Polish].
28. Wilkowski, M. *Nowoczesna instytucja kultury w Internecie*. URL: https://instytucje.wilkowski.org/dane/Nowoczesna_instytucja_kultury_w_Internecie.pdf (Last accessed: 28.06.2022) [in Polish].
29. Traba, R. Historia stosowana jako subdyscyplina akademicka. Konteksty i propozycje. In: *Historia — dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, 2014, pp. 143-164 [in Polish].
30. *Historia w wersji popularnej*. Gdańsk, 2015 [in Polish].

31. Historia w przestrzeni publicznej. Warszawa, 2018 [in Polish].
32. Public History in Poland. New York, 2021.
33. Nauki o cheloveke: istoria distsiplin. Moscow, 2015 [in Russian].
[Науки о человеке: история дисциплин. Москва, 2015].
34. Dyskusje. In: Historia — dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości. Kraków, 2014 [in Polish].
35. Witek, P., Mazur, M., Solska, E. (Eds). Historia w kulturze współczesnej. Niekonwencjonalne podejścia do przeszłości. Lublin, 2011 [in Polish].
36. Wiślicz, T. Nowe tendencje w historiografii polskiej po 1989 roku. Raport diagnostyczny. URL: https://www.academia.edu/40075153/Nowe_tendencje_w_historiografii_polskiej_po_1989_roku_Raport_diagnostyczny (Last accessed: 28.06.2022) [in Polish].
37. Stobiecki, R. Spór o interpretacje PRL w publicystyce i historiografii polskiej po 1989 r. In: Historia. Przekaz i poznanie. Księga ku czci prof. J. Maternickiego. Rzeszów, 2000, pp. 169-182 [in Polish].
38. Portnov, A. Yedvabne i ne tilky. Pro polski dyskussii dovkola knyzhok Yana T. Grosa. In: Istorii dlia domashnoho vzhytku: Esei pro polsko-rosiisko-ukrainskyi trykutnyk pam'iaty. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Портнов А. Єдвабне і не тільки. Про польські дискусії довкола книжок Яна Т. Гросса. Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ, 2013].
39. Dudek, A. Historia i polityka w Polsce po 1989 roku. In: Historycy i politycy: polityka pamięci w III RP. Warszawa, 2011 [in Polish].
40. Machcewicz, P. Spory o historię 2000—2011. Kraków, 2012 [in Polish].
41. Stobiecki, R. Różne oblicza historycznego rewizjonizmu. *Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne*, 2015, XIX (2): 17-38 [in Polish].
42. Kula, M. Krótki raport o użytkowaniu historii. Warszawa, 2020 [in Polish].
43. Pomian, K. Historia. Nauka wobec pamięci. Lublin, 2006 [in Polish].
44. Windschuttle, K. The Killing of History: How a Discipline is Being Murdered By Literary Critics and Social Theorists. Sydney, 1994.
45. Evans, R. J. In Defense of History. New York, 1999.
46. Evans, R. Dzh. Na zakhyst istorii. Lviv, 2008 [in Ukrainian].
[Еванс Р. Дж. На захист історії. Львів, 2008].
47. Radomski, A. Historiografia w postnowoczesnych, liberalnych demokracjach. In: Świałooglądy historiograficzne. Lublin, 2002 [in Polish].
48. Pomorski, J. Homo metahistoricus. Studium sześciu kultur poznających historię. Lublin, 2019 [in Polish].
49. Pomorski, J. Polityzacja / mitologizacja historii, czyli w czym neuronauka (i metodologia) może pomóc badaczowi historii najnowszej? *Historia@Teoria*, 2017, 4(6): 15-42 [in Polish].
50. XXI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Białystok, 17—20 września 2024. Propozycja sympozjum problemowego: Historia jako nauka dziś lub ochrona naukowego statusu historii. URL: <https://historia.uwb.edu.pl/wp-content/uploads/2021/05/2.pdf> (Last accessed: 28.06.2022) [in Polish].
51. Cauvin, T. Public History: A Textbook of Practice. New York, 2016.

Received / Надійшла 08.01.2023

Vitalii YAREMCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. In History), Professor,

Professor at M. Kovalskyi History Department

National University of Ostroh Academy (Ostroh, Ukraine)

vitaliiaremchuk@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-2493-7271>

DISCUSSIONS ON THE SOCIAL ROLES
OF MODERN CLIO IN THE RECEPTION
OF POLISH HISTORIOGRAPHY

The purpose of the study is to demonstrate the existence in modern Polish historiography of a constant interest in the problem of reducing the social impact of professional historiography in the modern world, and in Poland in particular, and to characterize the main approaches formulated by Polish historians. **The research methodology** is based on the methods of historiographical analysis and synthesis, as well as historiographical comparative studies. **The scientific novelty** is that, for the first time, the question of the Polish reception of the international discussion on the social role of historiography is analyzed. It has been found that over the last two decades or so, many Polish scholars have debated this issue and offered a variety of answers to overcome the growing alienation between academic historiography and social reality. It is shown that the use of Western historical thought has a significant impact on the formulation of research ideas and proposals of Polish colleagues. At the same time, Polish historians rely on the actual Polish social and intellectual context, and their conclusions are mostly original and not overloaded with intellectual borrowings. **Conclusions.** In recent decades, part of the Polish historians' community has been thinking more and more about professional history, which is becoming less and less needed by society to restore lost positions and preserve its place in the intellectual and social life of the country. In order to increase public confidence in their profession, Polish historians are looking for ways to make historical knowledge more meaningful for the present and the future, for solving pressing problems, and for social progress. In this sense, it is often suggested either direct ideological support of certain social groups, processes, or phenomena (affirmative history), or closer interaction of historians with amateurs and enthusiasts of history, and an alliance between professional and non-academic ways of presenting the past (digital history, public history), or more active use of cognitive resources embedded in professional historical knowledge (traditional academic historiography).

Keywords: *historical science, modern Polish historiography, social life, academic historiography, affirmative history, digital history, public history.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.218>

УДК 930.1Копилов:001(477)Огієнко

Ірина ПАУР

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва
Кам'янець-Подільський національний
університет ім. І. Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)
iryna.paur@kpnpu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5998-8274>

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ВЕЛИКОГО УКРАЇНЦЯ

Рецензія на книгу: Копилов С. Іван Огієнко: у пошуку української ідеї та шляхів її реалізації (перша третина ХХ ст.)

Кам'янець-Подільський, 2022. 380 с.

У рік відзначення 140-річчя з дня народження видатного українського вченого, політичного і громадського діяча, розробника й провідника національної ідеї, натхненника створення і першого ректора Кам'янець-Подільського національного університету, який носить його ім'я, Івана Огієнка побачило світ дослідження історика-славіста, історіографа, професора кафедри всесвітньої історії цього ж університету Сергія Копилова. Це тематично систематизовані огієнкознавчі студії автора за останні 25 років, під час яких було опубліковано майже три десятки різних статей (деякі у співавторстві з відомим дослідником національної вищої школи доби Української революції 1917—1921 рр., доктором історичних наук, професором Олександром Завальнюком), замі-

Цитування: Паур І. Вшанування пам'яті Великого Українця. [Рец. на кн.: Копилов С. Іван Огієнко: у пошуку української ідеї та шляхів її реалізації (перша третина ХХ ст.)]. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 218—226. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.218>

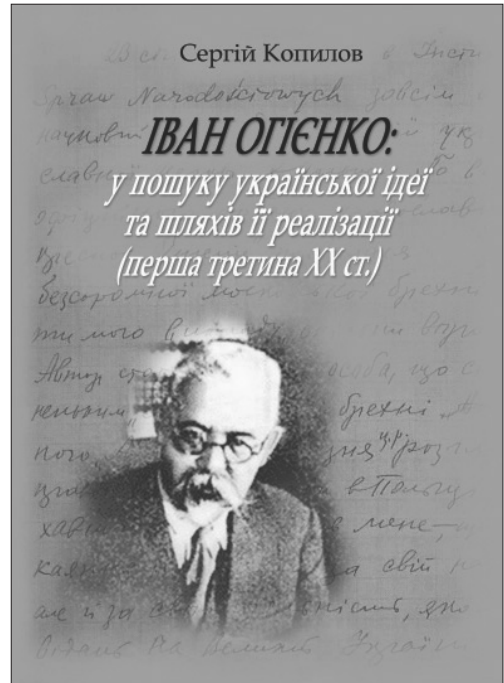
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ток, джерелознавчих студій тощо. Вони дають можливість простежити погляд науковця на багатогранну постать професора І. Огієнка в розрізі часу, що має історіографічну цінність.

Зауважимо, що С. Копилов неодноразово звертав увагу на актуальність вивчення досвіду управлінської діяльності І. Огієнка в керуванні закладом вищої освіти, адже вона, на його переконання, «не мала аналогів у тодішній університетській практиці, була досить продуманою, дієвою, перспективною і стосувалася не лише периферійного закладу, а й мала непересічне значення для будь якого національного вишу» (с. 141). Тому «багатогранна і цілеспрямована управлінська діяльність І. Огієнка заслуговує на пильну увагу сучасників і врахування при підготовці і підвищенні кваліфікації керівників вищих шкіл в незалежній Україні» (с. 123). Водночас автор справедливо акцентує увагу на самовідданості першого ректора «українській справі, зразкове служіння Батьківщині» (с. 123).

Структурно книга складається з переднього слова, чотирьох розділів (загалом дванадцять підрозділів), анотованого іменного покажчика, фотоматеріалів. Зміст підрозділів — це наукові публікації автора 1996—2020 рр., структуровані за проблемно-хронологічним принципом. У передньому слові історик зауважує, що його особисті огієнкознавчі студії розпочалися після виявлення серед матеріалів Державного архіву м. Києва документів про І. Огієнка як професорського стипендіата кафедри російської мови і словесності (с. 4).

У першому розділі «На шляху до університетської кафедри» С. Копилов проаналізував різні погляди й оцінки постаті І. Огієнка у вітчизняній соціогуманітаристиці, висловлені упродовж 1990-х років, слушно зауваживши, що проривом у становленні наукового огієнкознавства стала науково-теоретична конференція «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (Кам'янець-Подільський, 1992). Адже саме її учасники сформуливали «потужне ядро істориків, які наполегливо, крок за кроком, піднімали із небуття різні складові біографії видатного українського діяча» (с. 11). Він ґрунтовно дослідив генезу огієнкознавчих студій упродовж 1990-х років і справедливо назвав вагомим внеском у їх розвиток працю М. Тимошика «Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності». Водночас

відзначив обмежене використання історичних напрацювань науковців щодо з'ясування діяльності І. Огієнка на посаді керівника Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ), Міністерства народної освіти та Міністерства ісповідань, що призвело до деяких фактологічних погрішностей (с. 13—14). Неодноразово підкреслюючи, що ключовими в дослідженні біографії І. Огієнка є матеріали фондів українських архівів, за їх ігнорування зробив критичні зауваження щодо монографії З. Тіменика й водночас підкреслив цінність праці Б. Андрусичина, написаної на значному масиві неопублікованих архівних документів (с. 14—15). Цікавими, на його думку, стали синтетичні праці про громадську й політичну діяльність І. Огієнка на посаді ректора К-ПДУУ А. Копилова, В. Прокопчука, О. Завальнюка та В. Ляхоцького. Найґрунтовнішим доробком цього періоду автор вважає монографію І. Тюрменко, в якій уперше на основі багатого джерельного матеріалу висвітлено діяльність І. Огієнка в контексті українського державотворення (с. 16).

У спеціальному підрозділі С. Копилов проаналізував успіхи і невдачі І. Огієнка під час навчання на російсько-слов'янському відділі історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. Автор з'ясував, що 1909 р. молодий науковець захистив кандидатську працю «Ключ Розуміння» Іоанікія Гаятовського» під керівництвом В. Перетца і закінчив університет із дипломом І ступеня (с. 87). Однак, незважаючи на схвальні відгуки і рекомендації ряду науковців, його кандидатуру відхилило Міністерство народної освіти і керівництво навчального закладу для підготовки до професорського звання через «український сепаратизм» (с. 34). Лише через два роки І. Огієнка було затверджено професорським стипендіатом. Виконуючи навчальну програму, він виступив перед науковою громадськістю факультету з рефератом «Руно Орошенне» Св. Димитрія Ростовського» (1912) і на засіданні Слов'янської комісії Московського археологічного товариства. Його короткий переказ згодом було видано у друкарні К-ПДУУ (1920)¹. Упродовж 1914—1915 рр. І. Огієнко успішно склав магістерські іспити та отримав звання приват-доцента, що відкрило для нього шлях до викладацької діяльності (с. 35).

Листи І. Огієнка до академіка О. Шахматова (1910—1916) із фондів Санкт-Петербурзького філіалу архіву Російської академії наук і професора О. Соболевського (1917) — Російського державного архіву літератури і мистецтва стали підвалиною глибшого виконаного С. Копиловим дослідження теми підготовки магістерської дисертації молодим науковцем. З'ясовано зокрема, що в 1910—1911 рр. він декілька разів звертався до О. Шахматова з проханнями про публікацію в російському академічному часописі своєї статті «Небо Нове Іоанікія Гаятовського», надіслати деякі випуски видань із бібліотеки Імператорської академії наук і «кваліфікованої зауваги» на власну статтю «Про наголос в слові музика». Відомого російського лінгвіста, діалек-

¹ Огієнко І. Руно Орошенное св. Димитрія Ростовського. Кам'янець на Поділлі: Друкарня Кам'янець-Под. Державного Українського Університету, 1920. 8 с.

толога і палеографа О. Соболевського він просив допомогти визначити коло пам'яток давньоруської літератури XIV—XVI ст. для підготовки студії з історії наголосу (с. 37—42).

Цілісна картина участі І. Огієнка в організації та діяльності К-ПДУУ з 4 квітня 1918 р. до 14 листопада 1920 р. реконструйована у другому розділі книги. Упродовж 2014—2018 рр. С. Копилов і О. Завальнюк, на основі аналізу значного масиву неопублікованих архівних джерел, розширили уявлення про масштаби діяльності першого на Поділлі державного українського університету під керівництвом «рішучого захисника української ідеї». На їхнє переконання, визначальною в освітній діяльності І. Огієнка стала промова на тему «Українська культура» під час офіційного відкриття Київського народного українського університету (5 жовтня 1917 р.), що продемонструвала національний світогляд ученого та викликала захоплення професури, студентів і численних гостей (с. 56). Під час першого візиту до Кам'янця-Подільського (4 квітня 1918 р.) він її виголосив у міському театрі, що стало «небувалим святом в історії Кам'янецьчини!» (с. 92). За згодою вченого Генеральний секретар військових справ С. Петлюра організував розмноження тексту доповіді 100-тисячним накладом й розповсюдження його серед українізованих підрозділів російської армії для підвищення рівня національної свідомості солдатів-українців (с. 129).

Історики висловили слушні міркування, що власне систематичні й «головні» виступи І. Огієнка за пришвидшення українізації вищої освіти (с. 91) і його свідомі національні позиції стали однією з основних причин його обрання керівником К-ПДУУ. Виділено щонайменше 15 різних напрямів діяльності ректора щодо заснування й успішного функціонування університету (с. 15). По-перше, вирішити кадрову проблему він намагався шляхом пошуку вчених, які добре володіли українською мовою й були готові активно працювати на становлення національної освіти. У результаті цієї кампанії працівниками університету стали П. Бучинський, К. Широцький, М. Драй-Хмара, Л. Білецький, В. Петр та інші відомі фахівці. С. Копилов і О. Завальнюк небезпідставно вважають, що цьому посприяло також перебування І. Огієнка на посаді керівника Міністерства народної освіти (с. 48—49).

По-друге, зазначено, що в центрі уваги ректора завжди перебувало студентство, яке, на його думку, мало відігравати ключову роль у національному відродженні країни. Важко не погодитись із думкою авторів, що І. Огієнко докладав чималих зусиль для формування і збереження його контингенту (с. 59—62). По-третє, слушно зауважено, що очільник університету всіляко сприяв створенню і розвитку матеріально-технічної (с. 68—69), навчально-методичної (с. 156) та інформаційної (с. 102) бази для повноцінного забезпечення освітнього процесу. По-четверте, доведено, що одним із пріоритетних завдань І. Огієнка було домогтися його українськомовного характеру (с. 138). По-п'яте, завдяки заходам ректора університет став осередком національного наукового життя. Вагоме його досягнення — заснування наукового товари-

ства, яке видавало періодичну збірку праць «Записки Кам'янець-Подільського державного українського університету», на сторінках якої апробували свої дослідження викладачі різних спеціальностей і студентська молодь (с. 139). По-шосте, встановлено, що університет і його керівник відіграли чималу роль у збереженні культурно-історичної, архівної спадщини українців Поділля (с. 108—109). По-сьоме, визначено сприяння І. Огієнка розвитку українського освітнього простору в Кам'янці-Подільському (с. 70—73). Крім того, акцентовано увагу на висвітленні діяльності ректора у сфері активної розбудови Української держави (с. 157—160). На переконання С. Копилова й О. Завальнюка, саме завдяки діяльності І. Огієнка тисячі кам'янчан 1 травня 1920 р. вітали С. Петлюру квітами та вигуками «Слава!», демонструючи морально-психологічну і політичну підтримку уряду молодій держави (с. 107—108).

Автори праці спростували думку деяких науковців, що І. Огієнко поєднував на керівних посадах демократичний стиль із авторитарним. Вони переконані, що «тут треба вести мову про інше — поєднання участі колективу у вирішенні важливих університетських питань із юридично встановленою єдиноначальністю» (с. 111). На їхню думку, ректор відзначався доброзичливістю, відкритістю, доступністю, демократичністю, шанував людей праці, молодь, дбав про них. Він завжди важливі питання щодо життя університетського колективу виносив на обговорення колегіальних органів, але неконструктивну критику не сприймав (с. 68).

У третьому розділі книги «“На важкім вигнанні”: в роки еміграції у Другій Речі Посполитій» С. Копилов на основі аналізу відповідних джерел описав малодосліджені львівський і варшавський періоди життя і діяльності І. Огієнка у 20—30-х рр. ХХ ст. Історик з'ясував, що 18 листопада 1920 р. міністр сповідань уряду УНР І. Огієнко взяв участь у засіданні Ради Народних Міністрів під головуванням С. Петлюри, на якому наголосив на необхідності зберегти на посаді головного отамана, який був уособленням ідеї української державності, армію і уряд для подальшої визвольної боротьби й висловив думку про необхідність створення у Волочиську коридору для переходу армії та урядових установ через р. Збруч на територію Польщі (с. 209). Зазначено, що кордон перетнуло майже 40 тис. українців, серед яких були студенти і викладачі університету, зокрема ректор і міністр сповідань уряду УНР із сім'єю опинився у місті Тарнові, де продовжив виконувати службові обов'язки (с. 172). Навесні 1921 р. І. Огієнко та В. Біднов заснували Український народний університет у таборі для інтернованих українських вояків у Ланцуті, ректором якого став останній (с. 210).

Автор не приховує того факту, що згодом виникло непорозуміння між І. Огієнком і урядом УНР через зміст українсько-польського союзного договору 1920 р., який, на переконання С. Копилова, призвів до припинення роботи міністра сповідань у ньому та зайняття ним позиції патріотично налаштованої частини західноукраїнської інтелігенції щодо боротьби з польськими окупантами (с. 172—173).

Дослідник схиляється до думки, що в цей непростий для І. Огієнка час ключову роль у його житті відіграв митрополит греко-католицької церкви Андрей (Шептицький), котрий допоміг йому знайти житло у Вінниках, посприяв отриманню професором посади вчителя української мови і літератури в Українській учительській семінарії та продовженню навчання в митрополичій бурсі у Львові двом синам професора (с. 229). Проте матеріальне становище родини колишнього ректора залишалось важким, що спонукало львівську інтелігенцію й представників еміграції організувати збір коштів для допомоги відомому вченому. За спостереженнями С. Копилова, ситуація на краще змінилася восени 1925 р., коли за сприяння різних представників еміграції, зокрема Українського центрального комітету, І. Огієнко отримав запрошення працювати на посаді професора кафедри церковнослов'янської мови та палеографії православного відділу теологічного факультету Варшавського університету, створеного з ініціативи Синоду Православної церкви у Польщі. Автор справедливо наголошує на тому, що завдяки своїй ерудиції та вмінню цікаво подати матеріал він швидко здобув авторитет у студентів, а його організаторські здібності сприяли отриманню низки почесних посад (с. 173—178).

За підрахунками дослідника, у 1926—1932 рр. І. Огієнко опублікував 30 наукових праць. Як найбільш значущу серед них він виділив двотомну літературно-лінгвістичну монографію «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр.», яку присвятив своєму вчителю — академіку Володимирові Перетцю (с. 181—182). Як з'ясував С. Копилов, саме наукові здобутки й забезпечували І. Огієнку визнання й авторитет у європейському академічному середовищі (с. 184). На переконання автора, той постійно пам'ятав про осередок національної вищої освіти в Україні — К-ПДУУ. Заснувавши у Варшаві науково-літературний часопис «Наша культура» (1935), І. Огієнко прагнув, аби це видання потрапляло до кожної української родини, бібліотеки, товариства й громадської організації, несло правду, зокрема й про одне з найбільших культурних досягнень часів Української революції 1917—1921 рр. — університет у Кам'янці-Подільському, який не мав бути забутий українською нацією (с. 113).

Вивченню співпраці І. Огієнка та К. Студинського у міжвоєнний період присвячено цілий підрозділ. С. Копилов простежив постійну реальну підтримку з боку відомого філолога-славіста, академіка, голови Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) К. Студинського І. Огієнка «на важкім вигнанні». Зокрема, він сприяв у наданні вченому доступу до НТШ і публікував його праці, що стало для нього «розрадою важкого емігрантського життя» (с. 190—191), у виданні щомісячників «Рідна мова» та «Наша культура» (с. 200—201). Так між ними зав'язалися теплі взаємини, що засвідчує й усталений характер листовного контакту до середини літа 1939 р. У листуванні переважно йшлося видавничу діяльність і фінанси НТШ, педагогічну діяльність І. Огієнка, конфлікти між представниками української громади в Польщі (с. 192). Як зауважує автор, «цікавим психологічним нюансом листовних контактів вищезгада-

них респондентів... була постійна увага до наукового, культурного й церковного життя на Великій Україні», зокрема обидва з гіркою обговорювали руйнацію церкви, методи фізичного «впливу» на наукову й творчу інтелігенцію «у справі “Спілки визволення України”, котрі стали жертвами “більшовицької Феміди”», нелегке становище М. Грушевського тощо (с. 195—196).

Як з'ясував С. Копилов, стосунки між двома вченими погіршились унаслідок судового позову К. Студинського за «поширення видуманих та перекручених фактів» проти редактора газети «Діло» О. Костика і директора кооперативного видавництва «Червона калина» П. Постолюка (1932). На переконання І. Огієнка, неодноразове згадування під час процесу його імені стало однією з причин звільнення з Варшавського університету. Проте К. Студинський, на думку автора, не вважав себе винним у цьому, тому й перервав їхнє листування (с. 199). Спілкування між ними поновилось тоді, коли І. Огієнко зрозумів, що його звільнили саме через «український націоналізм», «спротив полонізації православних богословів» і розвиток духовної культури зарубіжного українства, а не з іншої причини (с. 185).

Одне з центральних місць серед представників української академічної спільноти, котрі спілкувались з І. Огієнком, на думку С. Копилова, посідав колишній декан богословського факультету К-ПДУУ і радник міністра сповідань В. Біднов. Через посилення тиску з боку польської влади він змушений був переїхати до Праги, де обійняв посаду професора кафедри історії української церкви філолософічного факультету Українського вільного університету. Дослідник з'ясував, що стосунки між ними не обмежувались співпрацею в державній, науковій і видавничій сферах, а впродовж тривалого часу мали характер дружніх і між членами їхніх родин. У листах колеги і друзі обмінювались думками з приводу актуальних наукових тем, конференцій, видавничих проєктів, книг і статей, над якими працювали чи готували до друку, особистих і фінансових справ, обговорювали проблему утисків православних вірян і процеси полонізації населення Волині, плакали спільну мрію про повернення на Батьківщину (с. 211—213). Яскравою сторінкою їх співпраці стала підготовка до святкування 10-ї річниці відкриття К-ПДУУ, ідея якого належала В. Біднову, але заплановані ним святкові заходи «в зв'язку з панікою» в Подєбрадській академії не відбулися. Натомість він спільно з професором Л. Білецьким надіслав 22 жовтня 1928 р. І. Огієнку вітальну телеграму, «віддаючи належну шану його діяльності щодо розбудови української освіти» (с. 215). Відносини між ними зіпсувалися після звинувачень з боку І. Огієнка В. Біднова (який також працював у відділі православного богослов'я Варшавського університету — *І. П.*) у його причетності до звільнення з посади професора. Лише згодом він зрозумів справжні причини цієї акції польської влади, проте повернути щирість у відносинах шляхом листування не вдалось (с. 218—219).

Останній підрозділ присвячено аналізу взаємин професора І. Огієнка та митрополита Андрея (Шептицького), які автор охарактеризував як ділові й спрямовані на захист національних, релігійних і культурних інтересів україн-

ського населення в Польщі. На його переконання, їх об'єднувало прагнення впровадити українську мову в богослужіннях православної та греко-католицької церков, тому владика високо оцінював діяльність науковця у сфері українізації православної Церкви (с. 230—233). Ця відданість ідеї сформувала симпатію Шептицького до вченого-мовознавця й спонукала морально і матеріально підтримувати його у складний період перебування на чужині (с. 229). Відносини між цими видатними українцями, церковними і культурними діячами тривали до смерті предстоятеля в 1944 р. (с. 237).

Особливої уваги заслуговує фінальна четверта частина книги С. Копилова — «Епістолярій», де опубліковано 88 листів зі спадщини І. Огієнка (1921—1938). Їхній зміст проливає світло на різні аспекти політичної та громадської діяльності вченого. Це його листування з очільниками Української держави часів національно-визвольних змагань — П. Скоропадським та С. Петлюрою, представниками уряду УНР — прем'єр-міністром І. Феценком-Чопівським, президентом Ради Міністрів в екзилі А. Лівіцьким, міністром фінансів в екзилі В. Приходьком, керуючим справами Директорії М. Мириновичем, урядовцем ради Міністерства освіти Д. Оляничем; науково-освітня діяльність в еміграції — в епістолярному спілкуванні з професорсько-викладацьким складом К-ПДУУ — В. Бідновим, Д. Дорошенком, Х. Лебедем-Юрчиком, головою НТШ К. Студинським та митрополитом А. Шептицьким; листування з редакторами журналів — Д. Донцовим, І. Кедриним-Рудницьким, О. Маковеєм, Й. Скрутенем і передплатниками часописів «Наша культура» та «Рідна мова» — В. Вишневським, Г. Ільїнським, Б. Кобилянським С. Токарем, Є. Яремою, директором Української книжкової палати, Українським науковим інститутом в Берліні та ін.

Опубліковані епістолярні матеріали зберігались серед документів особистого архіву митрополита холмського і підляського Іларіона (І. Огієнка — І. П.), які після його евакуації навесні 1944 р. із Холма до Швейцарії вважали втраченими. На початку ХХІ ст. вони були передані до Інституту національної пам'яті — Комісії з розслідування злочинів проти польського народу у фонді «Кореспонденція професора Івана Огієнка. Публікації, дослідження, нотатки, записи» (с. 189). Саме тому вважаємо, що автентичні тексти листів 29 адресантів І. Огієнка становлять особливу цікавість для вчених-огієнкознавців.

Важливою складовою доробку безперечно стали анотований іменний покажчик, який сприяє ідентифікації згадуваних науковцем особистостей у розрізі їхніх контактів з І. Огієнком, а також вдало підібрані фотоматеріали, частина з яких опублікована вперше: «Учасники свята відкриття університету з родиною Івана Огієнка», «Учасники святкового зібрання під час обіду. 22 жовтня 1918 р.» (с. 373—374). Водночас варто відзначити й високий рівень видавничого оформлення книги.

Насамкінець доцільно зауважити, що це видання має новаторський характер, є актуальним, має наукову і практичну цінність. Водночас, можна побажати авторові продовжувати дослідження шляхів реалізації української ідеї І. Огієнка

ком у його науковій та освітній діяльності періоду еміграції, із упровадженням до наукового обігу документів особистого архіву професора, що допоможе розкрити ці маловідомі сторінки життєвого шляху Великого Українця. Висловлене не применшує цінності книги С. Копилова, а спонукає до подальших досліджень актуальної теми. Праця наповнена багатим фактографічним матеріалом, який може бути використаний у дослідженнях різних галузей історичної науки і широкого кола гуманітарних дисциплін. Особливо акцентуємо увагу на ґрунтовній архівній базі, використаній автором у дослідженні участі І. Огієнка в організації та діяльності К-ПДУУ й аналізі його різновекторної роботи в роки еміграції в Польщі. Книга має наукове й просвітницьке значення і розрахована на широкий загал усіх, хто цікавиться діяльністю І. Огієнка.

Received / Надійшла 23.01.2023

Iryna PAUR

Candidate of Historical Sciences, Docent,
Docent at Department of Fine and Decorative Art and Restoration,
Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohiienko University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)
iryna.paur@kpnpu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5998-8274>

HONORING THE MEMORY OF THE GREAT UKRAINIAN

[Book review: Kopylov S. Ivan Ohiienko: in search of the Ukrainian idea and ways of its implementation (the first third of the 20th century)]

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.227>
УДК 726.5+262.3(477-25):72«XV/XVIII ст.»

Валерій ЗЕМА

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
valerzem@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4771-3393>

СОБОРИ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У ПЕРЕЛОМЛЕННІ ПОЛІТИКИ І КУЛЬТУРИ

**Рецензія на книгу: Собори Київської архієпархії XV—XVIII століть:
Документи і матеріали. Ред. Ігор Скочияс; упоряд.: Дарія Сироїд,
Ігор Скочияс, Ірина Скочияс**

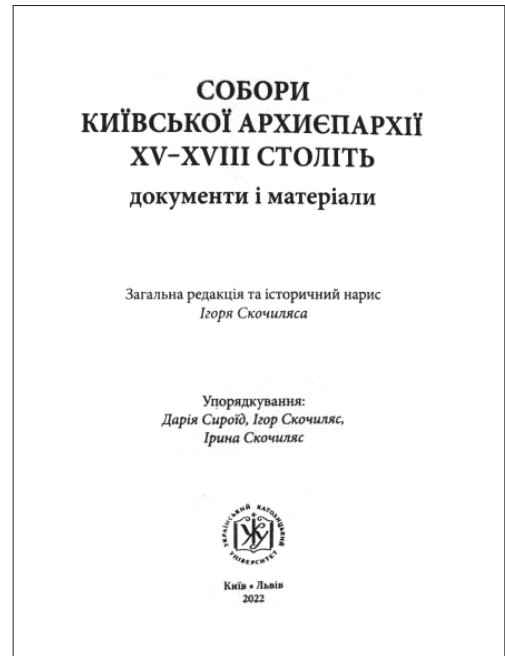
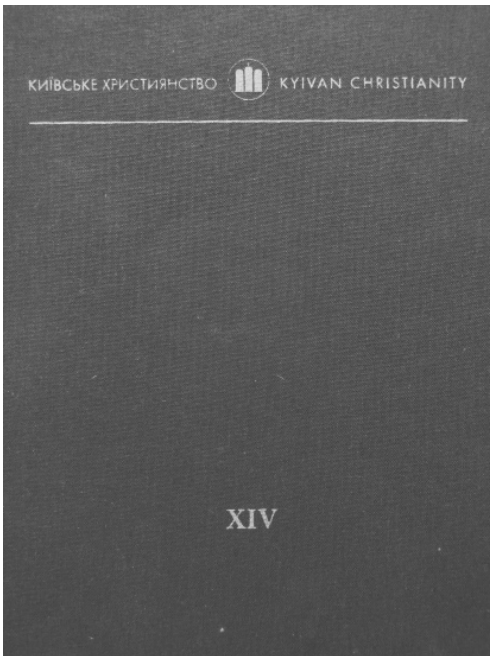
Київ; Львів: Український католицький університет, 2022. 418 с.

Фундаментальне дослідження історії соборів давньої Київської митрополії піднімає нові, досі малознані шари українського минулого. У виданні не лише висвітлено історію соборів на теренах митрополії упродовж кількох століть, а й уведено у науковий обіг ряд джерел із історії функціонування інституцій церкви. Матеріали перекладено сучасною українською мовою, що удоступнює їх для широкого кола читачів. Вступне дослідження Ігора Скочияса наголошує: собори митрополії виконували функцію представницького органу кліру і вірних єпархій, направи церковних справ, керівництво певною єпархією й з'ясування потреб духовництва і мирян, зв'язок між єпархією і владикою. Проведення соборів поєднувалось із судівництвом і пасторськими візитаціями.

Цитування: Зема В. Собори Київської митрополії у переломленні політики і культури. [Рец. на кн.: Собори Київської архієпархії XV—XVIII століть: Документи і матеріали. Ред. Ігор Скочияс; упоряд.: Дарія Сироїд, Ігор Скочияс, Ірина Скочияс]. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 227—239. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.227>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 1 (568)

У дослідженні охарактеризовано три типи зібрань: звичайні (щорічні), елекційні (виборні) та унійні (об'єднавчі) (с. XXII). До того ж, на загальних соборах митрополії відбувались висвячення єпископів, які складали присягу, а на єпархіальних — хіротонія і навчання нових священників. Триступеневу структуру єпархіальних соборів, як зазначено в праці, вписано до «Правил для священників» Йосафата Кунцевича. Таку модель запроваджено в Полоцьку у 1620-х роках. Помісні собори скликали щотри роки, свідченням чому є податкова декларація Новоградської конгрегації жовтня 1626 р.

Митрополія мала кілька центрів, формування яких припадало на XIV ст. Прототипами деяких були архієпархії, що постали, коли центр у Києві занепа, місцевий митрополит виїхав у Владимир-на-Клязьмі, а відтак — у Москву, а Галицька митрополія функціонувала на теренах, де панували нащадки династії Романовичів. Центрами соборових округів були також Київ, Гродно, Новоградок, Мінськ і Слуцьк, патронами якого були князі з роду Ольєковичів. Новоградок став центром соборів і резидування митрополитів від XIV ст. Його піднесення відбувалось завдяки формуванню Литовської митрополії. Відповідно, митрополічою кафедрою став храм Св. Бориса і Гліба, зведений і прикрашений стінописами у візантійському стилі ще XII ст. Цю кафедру відновив і перебудував Костянтин Іванович Острозький, згодом вона набула певних готичних рис. У тексті Ігоря Скочиляса вказано, що соборовий округ у Вільні розвивався від часів Казимира IV Ягеллончика та його нащадків. На теренах столичного міста виокремилася юридика, де постала низка будівель. Центром дільниці, місцем проведення соборів і висвячення митрополитів став

Успенський собор. Тут обрали Макарія II Чорта (1495), а близько 1541 р. — Макарія II Московита (с. XLI—XLV). Дослідник указує на свідчення лютеранського пресвітера Пауля Одерборна, котрий занотував особливості православної літургії та звичаїв, про службу у соборі митрополита Онисифора Дівочки (1585). А 1589 р. Успенський собор став центром помісного собору за участі константинопольського патріарха Єремії II Траноса, який усунув митрополита Онисифора й обрав Михайла Рагозу. Про кшталтування Галицької округи в першій половині XV ст. свідчать візити митрополита Фотія Грека (в 1411—1412, 1420—1421 рр. у Львів і Володимир, а потім у Луцьк 1429 р. на «зїзди монархів Європи»). Під час візиту в 1413 р. Фотія пограбували за повелінням Вітовта [1, С. 76].

Як відомо, через політику Александра Вітовта, який прагнув створити окрему православну митрополію, незалежну від Москви й Орди, архієпископом у Новоградку, попри незгоду Константинополя, обрали Григорія Цамблака. Собор єпископів Литви і Польщі створив автокефальну церкву, а обраний митрополит вирушив у Констанц, де виголосив промову про прагнення унії з Римом. У відповідь на такі дії Фотій спочатку поширив енцикліку, заперечуючи закиди щодо вивезення церковних скарбів митрополичої кафедри Софії Київської, про що твердили зібрані в Новоградку. В іншому відомому посланні в Литву Фотій звертався до владик і Вітовта щодо свого повернення. Цей лист постав на початку 1420-х років, після наглої смерті Цамблака, через яку було відтерміновано унійні перемовини. Обидві енцикліки увійшли до спеціального збірника «Фотіос», укладеного за життя митрополита. Разом з іншими посланнями чи повчаннями, до збірника додано два листи в Києво-Печерський монастир. Окрім того, Фотій уклав напуття священикам і монахам митрополії про важливість священства.

Листи собору в Новоградку 1415 р. закидали митрополитам, які відїздили до Владимира й Москви, крадіжку церковних скарбів і реліквій. Листи з оскарженням Фотія і проголошенням митрополитом Григорія Цамблака включено у Кормчі книги. Деякі підстави для оскаржень собору в Новоградку можна побачити в «духовній грамоті», себто заповіті Фотія: він повідомляв, що митрополитом став випадково. Митрополичі свячення Фотій отримав, прибувши з Амореї в Константинополь, адже імператор Мануїл, патріарх Матвій і синод вирішили це. Стосовно вивезення скарбів Фотій побіжно зізнавався, що великий князь (московський) наказував йому вивозити отримані кошти, срібні та золоті клейноди до Константинополя й Афону [2, С. 115—145, 225—242, 352]. Олена Беякова стверджує, що матеріал із послань Фотія залучено для створення повчань для кліриків Київської митрополії впродовж XV ст., що їх досліджували й опублікували укладачі.

Ігор Скочиляс фіксує появу інституції митрополичих намісників. Так, на Поділлі в 1560-х роках місцевий клір сплатив «куничий», пастирський податок, що збирав намісник Яків Матербозький. Завдяки прізвиську намісника можна локалізувати його перебування, адже «Матербозькою» називали

церкву Пирогощі в Києві. Першим намісником у Києві, відповідно до спостережень І. Сковчиляса, був Фома, про якого згадано у середині 1390-х років. Згідно з літописом «Великих князів литовських», укладання якого датують першою половиною XV ст., ім'я Фоми згадано в контексті отруєння князя Івана Ольгердовича Скиргайла в Києві. Після зайняття Вітовтом Поділля київський князь Володимир Ольгердович відмовився коритися Кейстутовичу, який і усунув його у Копил. Вітовт передав Київ Скиргайлові. Монах Фома Ізуфов, митрополичий намісник, отруїв Скиргайла, покликавши на учту, коли той збирався йти на лови за Дніпро. Літопис твердить: Скиргайла, який був молодим, Фома напоїв отруйним зіллям. Відтак князь таки вирушив на лови за Дніпро, в Милославичі (Вигурівщина) (публікація тексту: [1, С. 56]). Звісно, твердження літописця про молодість князя (мабуть, ідеться про недосвідченість чи то пак наївність) слід уважати оманливим. На час смерті князеві виповнилося близько 40 років.

Ян Длугош, який описав мотиви заколотників, додав нові деталі до оповіді. За його версією, литовський князь начебто зненавидів русинів, деяких із них стратив, а інших прирік на каліцтво. Осоружний правитель ще більше лютився через сп'яніння. Про пияцтво Скиргайла Длугош стверджував на сторінках своїх «Рочників» під 1389 р.: князь часто ранив наближених до нього людей, хоча вірою був близький русинам [3, С. 226]. Літописній нарації Длугош надав літературного драматизму: монах у Вишгородському замку, додаючи отруту з каблучки, занурив палець у келих Скиргайла. Таким чином твердження про схильність до алкоголю історик сполучив із його смертю. Ягайло, наполягає Длугош, схилив Свидригайла до переходу на католицизм. Запровадження такого мотиву мало пояснювати отруєння Скиргайла православним монахом: князь обіцяв повернутись під час прощі до Риму, чому завадила смерть. Поховали Свидригайла в Києво-Печерському монастирі [3, С. 269—270].

Длугошева нарація постала у середині XV ст., потому історія про отруєння з рук митрополичого намісника поширювалась у польських і литовських хроніках. Додав кілька деталей до опису отруєння й укладач Густинського літопису під 1396 р. Окрім того, що Фома був митрополичим намісником у Софійському монастирі, автор «Густині» називає його Святогорцем, вказуючи на його походження з Афону. Укладач хроніки зазначає, що відповідно до лядських літописів, спочилого князя поховали в Печерському монастирі «в головах св. Феодосія». Вітовт у Києві посадив Івана Ольгімунтовича (Гольшанського), чия донька Софія стала дружиною Ягайла (насправді ж батьком королеви був Андрій, син Івана) [4, С. 326]. Витоки такої нарації сягають Слуцького літопису: намісник Фома запросив Скиргайла на митрополиче подвір'я для учти, де й дав отруйного зілля. Після учти князь виїхав за Дніпро, до Милославичів, де заслаб напередодні Хрещення, а повернувшись до Києва хворів сім днів і помер у середу. Під час поховання його несли священники, які співали панахиду й тримали свічки. Після відспі-

вування Скиргайло впокоївся біля труни Феодосія Печерського. Ягайло передав Київ князеві Іванові Ольгіймунтовичу [5, С. 72]. Длугошеве твердження, що князь помер через отруту й не мав нащадків, заперечують Ян Тенговський і Ярослав Нікодем. Останній вважає, що Скиргайло помер не в Києві, а у Кракові 23 січня 1394 р. після хвороби [6, С. 83—129; 7, С. 166], а Ян Тенговський додає, що Скиргайло перебував у шлюбі, і мав доньку, охрещену у Кракові 1393 р. [8, С. 129—139]. Мабуть наслідуючи літописні нарації, Нікодем стверджує, що після смерті Скиргайла Вітовт зважився на загарбання Києва. Унаслідок наїзду він усунув Володимира Ольгердовича з міста в Копил. Твердження про смерть Скиргайла у Кракові піддає сумніву Олена Русина, спираючись на повідомлення пом'яника Києво-Печерського монастиря й тестамент Андрія, сина Володимира Ольгердовича. На сторінках пом'яника ім'я Івана Скиргайла вписано поряд зі згадкою про Володимира Ольгердовича та його сина Оленька, а в тестаменті Андрія Володимировича занотовано: під час відвідин Києва, разом із дружиною й дітьми, він побував у Києво-Печерському монастирі, де вклонився трунам Феодосія Печерського, батька Володимира Ольгердовича і своїх дядьків [9, С. 141]. Найдавніший запис про смерть Скиргайла, датований 25 грудня 1394 р., міститься у хроніці Йоганна Позильге¹ [10, С. 198]. Низка документів стосовно Скиргайла є у складі тек Адама Нарушевича, останній з яких датується 1394 р. і де йдеться про підтвердження згоди між Вітовтом, Скиргайлом і королем².

Значне місце у дослідженні соборового руху в Київській митрополії приділено побутуванню Кормчих книг, зміст яких спирався на виклад канонічного права семи вселенських соборів. Відповідно до історіографічної традиції, Кормча сербського складу потрапила до митрополії у 1262 р. Ігор Скочияс бере до уваги те, що з плином часу до Кормчих почали залучати тексти літургійного змісту, які пояснювали частини богослужіння. До того ж у кодекси канонічного штибу заходились вписувати формулярні документи, як і листи собору в Новогрудку 1415 р., в яких підкреслено виокремлення Київської митрополії в межах Литви й Корони Польської. Особливу увагу дослідник приділив двом кодексам із нормами канонічного права та додатками, які давніше перебували в Ягеллонській бібліотеці у Кракові, згодом повернуті до Тарнобжега, де зберігаються у зібранні Фелікса Тарновського місцевого історичного музею. Ян Страдомський, котрий ретельно досліджував склад обох рукописів, датував їх 1450—1460-ми роками. За давніх часів рукописи побутували в містечку Диків, на правому березі Вісли. Один із них містить новели Юстиніана, а також запис про вибір єпископів, що сягає часів митрополита Герасима, Устави київських князів Володимира та Ярослава. Наведено також

¹ У прим. 8 згадано про перебування Скиргайла у шпиталі домініканців у Кракові 22 січня 1395 р.

² Бібліотека князів Чорторийських у Кракові. Тека Нарушевича 224. Рукоп. 9 IV. Арк. 637, № 168.

акти з часів Казимира IV Ягеллончика: привілей для православного духовництва, князів і шляхти Великого князівства Литовського (2 травня 1447 р.), судбник для Литви, наданий 1468 р. [11, С. 37—54]. На підставі додаткових статей у складі Кормчих із Дикова припускається, що ці рукописи постали завдяки діяльності митрополита Григорія Болгарина, який заступив Ісидора. Слід зазначити, що з прибуттям нового митрополита відродилась Галицька архієпархія (1458).

Судбник Казимира IV і Устав Володимира додано також до Кормчої, датованої кінцем XV ст. (зберігається у рукописних зібраннях Російської державної бібліотеки, ф. 256 Румянцева, р. 232). Згідно з цинобровою провенієнцією, яка перейшла з попереднього антиграфа, цю копію зроблено з Великого Номоканону в Москві 12 листопада 1403 р. (Арк. 202зв.). Ігор Скочиляс зосереджується й на створеній у XIV ст. Волинській Кормчій, до якої увійшов Устав Володимира, однак відсутнє «Вопрошення Кирикове» (розд. 69) і «Правила митрополита Кирила» (розд. 70), наявні церковні правила, укладені митрополитом Йоаном II Продромом, у відповідь на звернення Якова Чорноризця (один із примірників є у зібраннях Російської державної бібліотеки, ф. 256, р. 235, поч. XVII ст.). Як зазначив дослідник, примірник Кормчої, яку створили з повеління князя Володимира Васильовича в 1286 р., зберігся в копіях XV ст. Харківського музею та Російської державної бібліотеки (с. LXXXV). На думку спеціаліста, заснування Львівської єпархії (1539) спонукало створення Кормчої зібрання Лукашевича, яка започаткувала ще один тип таких кодексів. Основою цього типу Кормчих була Волинська. Її виразна риса — наявність полемічних текстів за відсутності княжих Уставів і «Руської правди». Слід зазначити, що полеміко-догматичний додаток був наявний у списках Кормчих книг сербських протографів другої половини XIII ст. і міг впливати на творення збірників полеміко-догматичного штибу, які побутували на теренах митрополії впродовж XV—XVII ст. Перший такий збірник уклали на початку XV ст., так званий Толстовський, що міг постати у відповідь на проунійні заходи Вітовта та Ягайла.

Кормча зібрання Київської духовної академії (нині у НБУВ) дала назву типу, який іменують киево-академічним. Як вказує Ігор Скочиляс, наявність нового структурного розподілу статей є особливістю цього типу збірників канонічного права: замість вселенських соборів виклад канонів наводиться за гранями (один із примірників кінця XVI ст. у зібраннях рукописів Російської державної бібліотеки, ф. 256, р. 236). У складі цього типу Кормчих наявний текст «Сувію законного». На думку Скочиляса, упорядження такої редакції Кормчих відображало адміністративно-пастирську діяльність предстоятеля Київської митрополії Йосифа II Солтана, який започаткував реформи у часах Віленського собору 1509 р.

В основу цих збірників покладено Кормчу сербського складу. До неї додано правила й тлумачення, атрибутовані якомусь київському митрополиту. Такі тлумачення, як пише дослідник, подібні за змістом із текстами Новгородської

Кормчої, що стосуються літургії. Повчання порушують питання напрями вірних, ієрархів, кліриків і мирян. Міститься в напуттях заклик вивчати Святе Письмо, писання апостолів і святих отців. Під час відправи дораджується тримати на престолі ціле, не роздерте, Євангеліє, проскури мають сушитись над вугіллям, аби не бралися пліснявою. Для богослужіння потрібні такі книги: Євангеліє, Апостол, Псалтир та Октоїх або Шестоднев; їх належить зберігати окремо. Належить також мати Мінеї, або Трифолої (себто читання напутнього змісту), загальну Мінею, дві Тріоди (Постову і Цвітну). За відсутності Прологів можна використовувати збірники. Укладач напучувань наказував навчати духовних дітей і приводити їх на шлях спасіння. Містилися накази про відбір жінок-проскурниць, а також застереження щодо хрещення дівчат і хлопців в одному місці. За часів поширення друкарства биті Номоканони витіснили з ужитку рукописні книги.

Також увагу звернуто на архієрейський Требник-Служебник першої чверті XVI ст. Київської митрополії. Нині відомі три подібні рукописні збірники XVI ст.: 1) Ватиканський збірник *Borg. illir.* 15; 2) кодекс, який зберігається в Бібліотеці РАН; 3) рукопис, котрий колись перебував у складі Волинської семінарії (НБУВ, Ф. І, Од. зб. 3983). Вони містять низку служб, обрядів і молитов, які потребують глибшого дослідження й публікації. Ігор Скочиляс зупиняється лише на повчанні у складі збірника Волинської семінарії з вимогою до священників брати участь у щорічних епархіальних соборах, на яких відбувалось навчання і складання ними звіту свого душпастирства, іспит зі знання підстав християнського вчення та власних обов'язків. Дослідник пов'язує постання цього рукопису з Вільном (с. СХХVIII—СХХХІ). Повчання ієреям почали виходити друком в останній чверті XVI ст. Він зазначає: на замовлення луцько-острозького владика Кирила Терлецького видано «Хіротонію священників» у віленській друкарні Мамоничів. Друк повторив владика Гедеон Балабан у 1602 р. у Стрятині; повчання виходили друком упродовж XVII ст. (с. СХХХVIII). Напуття щодо проведення літургії відображено й в інших друкованих виданнях. Слід звернути увагу на публікації двох видань із подібними назвами: це «Книжиця про єдину православну істинну віру» Василя Суразького та «Книга про єдину віру» анонімного автора 1620 р. (ймовірно Захарії Копистенського), яку надруковано в Києво-Печерському монастирі.

Ігор Скочиляс звертає увагу на відсутність у литовсько-польській державі єдиного документа з гарантією на конституційних засадах прав східної церкви. Права надавали на засадах привілеїв. Дослідник зосереджується на привілеї Казимира IV 1447 р. із запевненням рівності прав та обов'язків шляхти і князівських родів латинського й візантійського обрядів у межах Литви. Рівність еліт різних визнань, як уважає автор, декларував Судебник Казимира IV Ягеллончика, запроваджений 1468 р. Обставини надання привілею 1447 р., який постав із нагоди майбутньої коронації великого князя литовського на короля Польщі, вказують на кризу між елітами Великого князівства й Коро-

ни. За змістом уділений привілей мав кілька збіжних уривків із раніше наданим привілеєм Казимира в 1440 р. Новоградській землі, а ще раніше постав Червінський привілей 1422 р. для Корони, видання якого підтримав Вітовт. Польський нобілітет із нагоди виправи проти Ордену в 1422 р. зажадав кодифікації своїх прав і розмежування гілок судової й адміністративної влади. Червінський привілей звільнив судову владу від впливу локальної. Привілеєм 1447 р. урегульовано стосунки щодо успадкування маєтків. Новий документ повторював установлені Горodelьським привілеєм обмеження на мішані шлюби між католиками і православними.

Більшого простору для православного духівництва надавав знаковий привілей 1443 р. короля Владислава III Варненчика, появу якого слід пов'язувати з укладеною у Флоренції унією. Згодом документ 1443 р. кілька разів підтверджували польські королі. Після надання привілею 2 травня 1447 р. і коронації Литва отримала ще один привілей, а саме стосовно цілісності Великого князівства. Знову питання непорушності кордонів Литви гостро поставив представник литовської знаті віленський єпископ Мацей на з'їзді в Парчеві (1451). У промові він вимагав вилучити записи часів Вітовта та Ягайла про приєднання литовських земель до Корони Польської і скасувати зобов'язання служби литвинів, що робило їх нерівнею з поляками. Єпископ домагався запису про приязнь і спільність, а на тій підставі, що Вітовт володів Поділлям і Волинню, повернути їх Литві. Таким чином він повторив вимоги литвинів, раніше порушені ними на з'їзді в Любліні. Парчевські вимоги литвинів заперечив архієпископ Збігнев Олесніцький: вносити зміни у права, які запровадили Вітовт та Ягайло «за підтримки литовської ради», неможливо. Олесніцький наголошував, що загарбання цих земель поляками відбувалось тоді, коли Литва була дрібною, опанованою русинами країною. Тому поляки здобули Волинь і Поділля військовим правом у битвах із татарами й поставили власних урядників. Гостроту протистояння підкреслює те, що поляки здатні були влаштувати литвинам масову різанину під час сходу в Парчеві. Представники Великого князівства порятувались лише завдяки попередженню про замах.

Литовський спротив дійшов до того, що місцеві еліти відмовлялись від польських гербів, отриманих і завдяки битві при Жальгірісі (Грюнвальді). Литовці, як-от віленський воевода Ян Гаштовт, повертались до своїх прадавніх знаків [12, С. 104—106; 13, С. 33]. Королівських урядників непокоїла німеч Свидригайла, позаяк вони вважали, що литовці порушують питання повернення Великому князівству Волині й Луцька по смерті Ольгердовича. 1452 року король перебував у Литві на з'їзді у Вільні, а поляки зібрались в Опатові. Вони вислали до Казимира листа з вимогою дбати про заможність Корони. Оскільки Свидригайла змучила хвороба, король мав припилювати, аби Волинь і Луцьк повернулись до складу держави. Тож до Луцька було відправлено послів, які повинні опікуватись поверненням старостою Немирею замку полякам по смерті Свидригайла. Так само литовський з'їзд, згідно з твердженнями Бернарда Ваповського, надіслав власних послів, які буцім нагадали Свидригайло-

ві, замковому старості Немирі, князям Михайлові та Іванові Чорторійським, боярам, щоб трималися Литви. Навіть Свидригайло, попри те, що отримував щороку тисячі золотих із королівської скарбниці, зобов'язав Немирю присягнути, аби урядник по смерті князя повернув твердиню литвинам, а не полякам [12, С. 116—117].

Кодифікацію правових стосунків у соціумі продовжено у так званому Судбнику Казимира 1468 р., де визначено норми покарання за різні кримінальні переступи. Як і «Руська правда» («Правда Ярослава»), покликана регулювати норми цивільного права, що вписувались у книги релігійного змісту, нові документи правничого змісту визначали стосунки на землях давньої Київської митрополії і мали бути дописані до кодексів еклезіального штибу. Перший список «Правди» зберігся саме у складі Кормчої книги 1282 р., укладання якої відбувалось у Великому Новгороді на підставі сербського тексту з викладом статей канонічного права візантійського християнства.

Розглянуто також зміну ставлення до православних за часів Александра Ягеллончика, зокрема його привілей 20 березня 1499 р., який ніби спирався на «Свиток Ярослава». Цей привілей гарантував незалежність духівництва від світських осіб і влад, яким заборонено втручатись у справи церкви. Ігор Скочиляс звертає увагу на те, що королівський привілей (1589) для Онисифора Дівочки визнавав чинними права, вписані до Кормчих книг. Як він зазначає, уперше визнання Кормчих книг проголосив Сигізмунд Старий 7 лютого 1511 р.

Дослідник звертається також до теми подавання, себто ктиторства щодо церкви. Ці процеси все ще потребують прискіпливішої уваги, зважаючи на певні розбіжності у ктиторстві між землями Корони й Литви, що, зокрема, проявились у добу Реформації та Контрреформації. Скочиляс звертає увагу на подання митрополита Йони II, зафіксоване в листі 20 липня 1506 р. Він передав належні йому ктиторські права на Колозький монастир Св. Бориса і Гліба у Гродно волинському шляхтичеві Богушеві Михайлові Боговитиновичу. Останній дістав обитель унаслідок своєї заповзятої діяльності з її розбудови: храму, господарських споруд, надання монастиреві хутору Чешевляни. Відповідно до листа, митрополит звільняв ігумена Феоктиста від сплати соборових куниць та інших податків (с. XXII).

У дослідженні приділено увагу збиранню особливого податку — «куничого» від духівництва для утримання єпископів. Таке збирання визначали собори: ігумени й священники щороку передавали податок владикам. Ігор Скочиляс висноує, що інститут соборкування став елементом адміністративної структури управління Київської митрополичої єпархії (с. СХІХ). Дослідник описує церковну політику князів Слуцьких-Оельковичів: вони обмежували участь у соборах духівництва зі своїх маєтків, чинили спротив збиранню «соборових куниць» у митрополичу скарбницю, протидіючи впливу централізації. З укладенням унії нащадки Слуцьких, які породичались із Радзивіллами, опирались поширенню її у своїх маєтностях.

У дослідженні відображено відновлення Львівської єпархії, яка після десятиліть обмежень у столичному місті отримала ширші права. Зміни в єпархії почалися від часів віднови православної ієрархії 1539 р. під орудою єпископа Макарія Тучапського. Митрополит визнавав єпископа з титулом львівського й кам'янець-подільського, зберігши титул єпископа галицького та Успенську церкву в місті за собою. Таким чином пам'ять про Галицьку архієпархію продовжила побутувати в титулі київського митрополита, який прагнув розширити свою владу у Львові (с. СІ.). Низка соборів, які впорядковували життя церкви, а зрештою призвели до укладення унії, відбувались від початку 1590-х рр. Водночас розростались суперечки між ієрархами і братствами. Так, суперечка між братством і владикою Балабаном стала нагодою для митрополита Михайла Рагози взяти 1590 р. під свою юрисдикцію обитель Св. Онуфрія Пустельника. Тоді на соборі її визнано митрополичою ставропігією. Такий статус отримало братство при Успенській церкві. Згодом Рагоза висунув права на Унівський Святоуспенський монастир. Під час візиту 1591 р. митрополит наказав видати грамоту патріарха Єремії II Траноса й постанови Берестейського собору 1590 р., в яких, серед іншого, йшлося про свячення харчів на Великдень і Різдво Христове (с. СІІ). Запровадження такого звичаю, який побутував у митрополії, суперечило постановам давніх уселенських соборів. Митрополит поблагословив проповідництво в Успенській кафедрі. На той час поширення набували рукописні Учительні Євангелія, які містили проповіді українською мовою. Також митрополит провів собор, де розглянуто суперечки між братством і владикою Балабаном. Як пише Ігор Скочиляс, владиці заборонено втручатись у справи конфрастерія і видано дозвіл на створення братства при Богоявленській церкві у Львові. Щоправда, таке братство існувало принаймні від 1542 р.

Ретельно розглянуто у праці історію унійних перемовин і реакцію православного поспільства на її укладення, зокрема звернуто увагу на лист митрополита Михайла до Миколая Криштофа Радзивілла від 30 серпня 1595 р. Свої дії щодо перепідпорядкування Риму ієрарх намагався узгодити з магнатурією, тому сповіщав троцького воєводу про надісланого королем листа у справі проведення собору. Дозволу на цей схід митрополит не отримав, тому вирішив організувати помісний собор у Новогрудку, бо для єпархіального зібрання дозвіл був не потрібний. Тоді посольство Потія й Терлецького перебувало з візитом у Римі, укладаючи унію. Скромність розглянутих на соборі питань, як зазначає Ігор Скочиляс, визначена була відсутністю дозволу короля на нього. Йшлося про спротив Віленського та Львівського братств церковним ієрархам, а також ворохобні вчинки Стефана Зизанія, які викликали лютість у короля. Декрет соборового суду повернув юрисдикцію Балабана над храмом, монастирем і братством Св. Онуфрія у Львові. Зизаній упродовж 1595 р. звинувачував єпископів митрополії у зраді православ'я і видав книгу апокаліптичного змісту, в якій просував концепцію Мартіна Лютера про походження римських пап від Антихриста. Відтак митрополит видав неблагословенну грамоту із заборобою Зизанієві проповідувати. Йому ставили на карб непослух,

втручання у владу єпископів, підбурювання мирян проти духівництва, вчинення заворушень у Вільні, поширення єретичних учень і відхилення в галузі тринітарного вчення (с. CLXV). Однак не варто однозначно трактувати Зизанія як прихильника реформаційного вчення: його погляди — амальгами реформаційного, католицького і православного богослов'я часів Реформації та Контрреформації. Оскільки він перебрався зі Львова у Вільно, король звертався до місцевих влад із вимогою переслідувати проповідника. Врешті магістрат заборонив Зизанієві виголошувати проповіді і правити літургійну відправу, а король наклав на нього баніцію. Скривджений Зизаній разом зі своїми двома послідовниками звернувся до Литовського трибуналу щодо звільнення від заборон, де виграла справу. Однак король скасував вирок. Ігор Скочиляс указує на реабілітацію Зизанія на соборі дизунітів у Бересті 1596 р. на підставі канонів, ухвалених на соборі у Трюлло.

У виданні докладно розглянуто спротив місцевих влад укладеній унії та ієрархам, які її підтримували. Прибулого до Мінська 1597 р. Михайла Рагозу позбавили можливості служити літургії, забравши начиння й опорядження, а з подарованої королевою Оленою ікони Богоматері познімали коштовні й вотивні оздобы. Митрополит склав скаргу до гродського суду стосовно перешкод його служінню, однак єпархіальний собор був неможливим. Боротьба за переведення в унію православних парафій Києва, Вільна та інших єпархій тривала уже за часів митрополита Іпатія Потія. Світські влади мали сприяти впокоренню бунтівних парафій, чому приділено увагу в дослідженні. Наприклад, король звертався листом до воєводи Теодора Скумини-Тишкевича, вимагаючи впокорити духівництво Гродна й Новогрудка. Потій прибув разом із Антонієм Грековичем до Новогрудка в понеділок, 15 червня 1609 р., для проведення собору, внаслідок якого відбувся перехід кафедри в унію. Незабаром завдяки собору 25 липня 1609 р. відбувся і перехід Вільна. Представляв митрополита у Великому князівстві генеральний намісник (офіціал) Йосиф Рутський, який отримав хіротонію галицького єпископа. Митрополит заходився встановлювати контроль над кафедрою Святої Софії в Києві. Сигізмунд III видав акт упровадження Іпатія Потія 17 липня 1600 р., влада котрого поширювалась на Видубицький монастир, Богородицю Пирогошу, храм Св. Миколая Чудотворця (Десятинна), Св. Симеона Стовпника (Воздвиження Чесного Хреста), Св. Микити та Св. Василя Великого (Трьох Святителів). Привілеї на Києво-Печерський монастир видано роком раніше, однак на початку XVII ст. єпархіальні собори тут не скликали. Про поступове поширення унії в Києві свідчило те, що на неї перейшов війт Федір Ходика, зрештою страчений козаками 1625 р. Про наявність парафії уніатів при соборі Софії відомо завдяки звістці про кафедрального проповідника о. Рафаїла Кунцевича, київського ієромонаха. Уніати перебували в кафедрі принаймні до 1632 р., про що сповіщає Віленський синопсис (с. СХСХІ—СХСХІХ).

Провести собор у давньому центрі архієпархії намагався Антоній Грекович. Як генеральний митрополічій намісник, він мав перебувати при Софії та

служити відправи. Не всі духовні прибули на скликаний намісником собор у Софії 7 березня 1610 р. Недруги унії з Римом згромадились у церкві Пирогощі на Подолі. Проте намісник розпочав службу, яка мала відкривати собор Київської єпархії. Дизуніти спробували зірвати службу, погрожуючи Грековичу розправою. Замах на намісника учинив козак, котрий проліз до Видубицького монастиря (с. СХСІІІ). Подальші події призвели до занепаду унійного руху на Лівобережжі та у Києві. З укладенням угоди між Богданом Хмельницьким і Москвою терени Київської митрополії стали ареною кривавих протистоянь. Із захопленням Вільна військами московита Олексія Романова тисячі містян загинули, а культурні осередки уніатів піддано руйнуванню. З нагоди порятунку від окупаційних сил започатковано особливе церковне відзначення: у 1661 р. василіанський протоігумен Пахомій Огілевич запровадив свято Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці, дякуючи Діві за опіку над уніатами під час війни 1656—1667 рр. (с. ССХІV).

Видання містить розлогі додатки з публікацією оригінальних джерел і перекладом їх сучасною українською мовою. З опублікованих текстів напутнього змісту слід згадати повчання зі складу Кормчої з Дикова, які вписані до кодексу під іменами Василя Великого та Йоана Золотоустого, а також напуття митрополита Кипріяна Цамблака до кліриків; повчання, які постали при кафедрі Св. Бориса і Гліба в Новогрудку, датовані першою чвертю XVI ст. Низка опублікованих джерел стосується справи Антонія Грековича, котрий просував унію в Києві, однак зрештою загинув від рук козаків.

This study has been conducted within the framework of the research group 'Polycentricity and Plurality of Premodern Christianity' at the Goethe University of Frankfurt am Main, with the support of the German Research Foundation (DFG).

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Polnoe sobranie russkikh letopisey (PSRL). T. 44. Letopis Avraamki. Sankt-Peterburg, 2018 [in Russian].
[Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. 44. Летопись Авраамки. Санкт-Петербург, 2018.]
2. Kniga glagolemaia Fotios. Moscow, 2005 [in Russian].
[Книга глаголемая Фотиос. Москва, 2005.]
3. Długosz, J. Roczniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks.X (1370—1405). Warszawa, 2009 [in Polish].
4. The Hustynja Chronicle. Comp., intr. by O. Tolochko. Cambridge, Mass., 2013.
5. PSRL. T. 35. Letopisi belorusko-litovskie. Moscow, 1980 [in Russian].
[ПСРЛ. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. Москва, 1980.]
6. Nikodem, J. Rola Skirgielły na Litwie do 1394 r. Scripta minora. T. II. Poznań, 1998 [in Polish].
7. Nikodem, J. Witold wielki książę litewski (1354/5–27 października 1430). Kraków, 2013 [in Polish].
8. Tegowski, J. Kilka uwag do biografii Skirgielły Olgierdowicza. In: History, Culture, and Language of Lithuania. G. Błaszczuk, M. Hasiuk (Ed.). Poznań, 2000 [in Polish].

9. Rusyna, O. Ukrainski aspekty bilorusko-lytovskogo litopysannia: istoria j istoriografia. *Ukrains'kij istoričnij žurnal*. 2016. No. 6 [in Ukrainian].
[Русина О. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія. *Український історичний журнал*. 2016. № 6.]
10. *Scriptores rerum Prussicarum*. Leipzig, 1866 [in Latin and German].
11. Stradomski, J. Dzikowskie księgi Kormcze jako część spuścizny kulturowej prawosławia w państwie polsko-litewskim. In: *Dzikoviana: Rocznik Muzeum Historycznego miasta Tarnobrzega*. Tarnobrzeg, 2018 [in Polish].
12. Wapowski, B. *Dzieje Korony Polskiej*. T. III. Wilno, 1848 [in Polish].
13. Szulc, D. Długa droga do Unii w Lublinie: Problemy stosunków polsko-litewskich od tzw. Aktu krewskiego do Unii Lubelskiej (1569). In: *Krakowskie Przedmieście w 450-lecie Unii Lubelskiej*. Lublin, 2019 [in Polish].

Received / Надійшла 15.01.2023

Valerii ZEMA

PhD (History), Senior Researcher,

Department of History of Ukraine of the Middle Ages and early modern times,

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

valerzem@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4771-3393>

THE SYNODS OF KYIVAN METROPOLITANATE
THROUGH THE PRISM OF POLITIC AND CULTURE

[Book review: *The Synods of Kyivan Metropolitanate in the XVth — XVIIIth Centuries: Sources and Materials*. Ed. by I. Skochylyas, Comp. by D. Syroyid, I. Skochylyas, I. Skochylyas]

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ukr2ww@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Григорій ГОЛИШ

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач бібліотеки
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
golgri@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

ПРОФЕСОРУ О.Г. ПЕРЕХРЕСТУ — 75

На початку нинішнього року свій 75-річний ювілей відзначив ветеран науково-педагогічної праці, доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Олександр Григорович Перехрест. Знаний дослідник у царині воєнної історії, він зажив визнання і як фундатор і багаторічний очільник історико-юридично-філософського факультету (нині Навчально-науковий інститут міжнародних відносин, історії і філософії) названого закладу вищої освіти (ЗВО). Багатогранне, насичене й напрочуд плідне життя ювіляра — справжній взірець самовідданого служіння Клію, освіті й Україні.

Народився Олександр Григорович у Золотоноші. До речі, це місто подарувало світу великих учених, зокрема біохіміка О.М. Баха й індолога О.М. Баранникова. Середню освіту О. Перехрест здобував у знаному навчальному закладі — міській школі № 4. Свого часу в її приміщенні функціонувала чо-

Цитування: Лисенко О., Голиш Г. Професору О. Г. Перехресту — 75. *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 240—245.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ловіча класична гімназія, яка дала путівку у високі літературні світи відомим майстрам слова — прозаїку Семену Скляренку та поетові Миколі Терещенку. Своїм професійним вибором ювіляр насамперед зобов'язаний вчителям історії О.М. Богмі та Г.А. Вайсбергу. Працював тоді в школі й видатний краєзнавець М.Ф. Пономаренко, від якого Олександр отримав перші знання з історії рідного краю, археології, топоніміки, ономастики.

Після закінчення школи, 1966 р. О. Перехрест вступив на історичний факультет Одеського державного університету ім. І. Мечникова, де слухав лекції відомих вчених: професорів П.І. Вороб'я, П.Й. Каришковського, З.В. Першиної, К.Д. Петряєва та інших. Він став одним із найуспішніших студентів, брав активну участь у роботі студентського наукового товариства і, природно, після закінчення університету мав усі шанси стати аспірантом однієї з кафедр історії, однак вирішив спробувати свої сили у практичній царині й певний час учителював на рідній Золотоніщині, в Домантівській школі.

Але його владно кликала на службу наука. Тож Олександр вступив до аспірантури кафедри історії своєї *alma mater*. На початку 1977 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію, присвячену початковому періоду війни з нацистською Німеччиною. Його науковим керівником був Герой Радянського Союзу професор Н.М. Якупов.

Молодий фахівець уражав невгамовною дослідницькою енергією й науковою продуктивністю: написав десятки статей і повідомлень, опублікованих у престижних часописах, зокрема в «Українському історичному журналі». 1982 року здобув вчене звання доцента (тоді обов'язковою нормою було дотримання п'ятирічного терміну після захисту дисертації). Талановитий викладач і перспективний науковець активно займався громадською роботою.

Залишив слід Олександр Григорович і в м. Хмельницький, де упродовж чотирьох років завідував кафедрою історії Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування. Від 1987 р. обійняв посаду завідувача кафедри історії Черкаського державного педінституту. Тоді настав найбільш плідний період діяльності О. Перехреста. Його подвижницька праця в провідному ЗВО Шевченкового краю варта ґрунтовної оповіді. Ми ж обмежимося лише стислою хронікою розбудови історичної освіти у виші за його участі.

1989 року О. Перехрест ініціював початок підготовки в інституті фахівців за спеціальностями «Українська мова і література та історія», згодом — «Історія та українська мова і література», а вже через чотири роки забезпечив відкриття історичного відділення на факультеті української філології. Знаковим став і 1994 р., коли завдяки організаторським зусиллям керівника кафедри було започатковано роботу історичного факультету. У гранично стислі терміни сформовано належну матеріально-технічну і навчально-методичну базу цього важливого навчально-наукового підрозділу, створено нові профільні кафедри.

Уже наступного року за активної участі О. Перехреста педінститут набув статусу класичного університету й відтак постали принципово нові виклики для історичної освіти: до того основним завданням була підготовка вчителів

історії, а тепер функції суттєво розширювались і передбачали підготовку не лише викладачів, а й науковців, музейників та ін. Для цього на факультеті під керівництвом О. Перехреста докорінно перебудовано освітній процес, суттєво зміцнено кадровий потенціал і методичну базу, розпочато підготовку фахівців за спеціальностями «Історія та народознавство», «Історія та правознавство».

Уперше серед історичних факультетів України О. Перехрест очолив створення і видання навчально-методичних комплексів зі всіх фундаментальних, професійно орієнтованих і вибіркових дисциплін для підготовки фахівців-істориків. За однотайними відгуками ці комплекси стали взірцем методичного забезпечення вишівської історичної освіти.

З огляду на значний дефіцит навчальної літератури зі спеціальних галузей історичної науки О. Перехрест спрямував зусилля науково-педагогічних працівників на підготовку й видання відповідних посібників і підручників. У різні роки побачили світ навчальні книги черкаських істориків «Історичне краєзнавство», «Історична географія», «Основи нумізматики» (два видання, гриф МОН України), «Історія історичної науки», «Історична бібліографія» та ін. Загальне визнання серед студентського і викладацького загалу історичних факультетів українських ЗВО отримав підготовлений особисто О. Перехрестом навчальний посібник «Історична хронологія», виданий тричі.

На факультеті було створено археологічний музей і завдяки сотням унікальних артефактів, зібраних викладачами і студентами, цей інтелектуальний осередок суттєво посилив навчально-методичну базу підготовки фахівців-істориків і в перспективі уможливив відкриття спеціальності «Археологія».

Олександр Григорович чимало зусиль докладав задля розвитку наукової складової у діяльності факультету: започатковано розробку комплексних наукових тем, присвячених воєнно-історичним студіям, проблемам Української козацької держави, історії Середнього Подніпров'я, історії селянства, археології, історичному краєзнавству тощо.

У той час при факультеті було відкрито перший в Україні науково-дослідний інститут селянства і створено наукове товариство істориків-аграрників. Друкованим органом цих структур став часопис «Український селянин», який невдовзі набув статусу фахового видання. Значну увагу приділяв декан і змістовому наповненню серійних історичних випусків наукового журналу «Вісник Черкаського університету».

Завдяки організаторській ініціативі О. Перехреста вдалося налагодити тісні творчі зв'язки зі співробітниками Інституту історії України НАН України і залучити до активної наукової співпраці відомих учених-істориків В.А. Смолія, С.В. Віднянського, О.І. Гуржія, М.Ф. Дмитрієнко, М.В. Коваля, С.В. Кульчицького, О.Є. Лисенка, О.П. Реєнта та ін. Дві інституції спільно розробляли комплексні науково-дослідницькі теми, організовували спільні наукові заходи. Зокрема було започатковано всеукраїнські історичні читання «Козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» (відбулось 10) із подальшим виданням виголошених матеріалів. На базі факультету організовано за-

ходи на пошану видатного українського історика І.О. Гуржія, матеріали яких оприлюднено на сторінках періодичного збірника «Гуржіївські історичні читання». У співпраці з Інститутом історії України НАН України започатковано роботу науково-дослідного центру з вивчення історії Середньої Наддніпряни. Також науковці факультету долучились до проекту цього ж інституту «Соборність України: історична спадщина і виклики часу».

2001 року О. Перехрест узяв на себе ініціативу проведення на базі факультету Міжнародної наукової конференції з проблем історії Другої світової війни. Вона стала помітною подією наукового життя України й завершилась виданням солідного збірника її матеріалів.

Чимало часу в організаторській роботі О. Перехреста було приділено добору і підготовці науково-педагогічних кадрів. При кафедрах факультету було відкрито аспірантуру та докторантуру. Саме за його каденції 2003 р. започатковано роботу спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських (згодом і докторських) дисертацій з історичних наук, до речі, першої за часом створення в університеті.

Тривала розбудова факультетської інфраструктури шляхом відкриття нових спеціальностей. Так, 2002 р. організовано юридичне відділення, а через два роки — філософське; першим в Україні постав історико-юридично-філософський факультет.

За оцінками авторитетних фахівців МОН України, очолюваний О. Перехрестом факультет перетворився на один із найпрестижніших і найуспішніших підрозділів Черкаського Національного університету імені Богдана Хмельницького. Його студенти й магістранти неодноразово ставали переможцями всеукраїнських предметних олімпіад і учасниками престижних наукових конференцій.

Восени 2005 р. О. Перехрест вирішив залишити посаду декана й зосередитись на керуванні кафедрою всесвітньої історії, а також завершенні докторської дисертації з актуальної проблеми історії українського села в період Другої світової війни. Майже десятиріччя невпинної праці в архівах і бібліотеках України й зарубіжжя Олександр Григорович присвятив її підготовці. Тож захист восени 2013 р. в Інституті історії України НАН України відбувся блискуче, і всі члени спеціалізованої вченої ради й опоненти були однастайні в думці, що вчений сказав нове вагоме слово у вітчизняній військово-історичній науці. Роком раніше Олександр Григорович отримав звання професора.

О. Перехрест — знаний в Україні та за її межами вчений-історик. Об'єктами наукових зацікавлень професора є проблеми новітньої історії України, історії Другої світової війни і спеціальних історичних дисциплін. Його перу належить понад 160 наукових і навчально-методичних публікацій. Як авторитетного воєнного історика його було введено до складу авторського колективу чотирьох вагомих академічних видань: двотомників з історії селянства, економічної історії України, «Україна в Другій світовій війні. Погляд з XXI століття» і нещодавно удоступненого електронного видання «Пере-

лом: війна Росії проти України в часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками».

Побачили світ і дві його особисті монографії, схвалені до друку Інститутом історії України НАН України, які стали помітною подією у сучасній війсьній історіографії. У ґрунтовній праці «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)» (2011) критично переосмислено попередні методологічні підходи й усебічно розглянуто комплекс чинників, що визначили функціонування аграрної сфери воєнної доби. Особливого резонансу серед наукового загалу набула монографія О. Перехреста «Українське село в 1941—1945 рр.: економічне та соціальне становище» (2011) обсягом 668 сторінок. Ця монографічна версія захищеної ним докторської дисертації вражає своєю ґрунтовністю, аналітичністю і обширністю джерельної бази. У ній розглянуто особливості функціонування сільськогосподарської галузі і соціальної інфраструктури села, становище його мешканців, а на основі усебічного аналізу зроблено важливі концептуальні узагальнення.

Професор О. Перехрест став організатором, співорганізатором і учасником понад 100 міжнародних, всеукраїнських, регіональних і міжвишівських наукових конференцій, симпозіумів та історичних читань. Він є укладачем, упорядником чи редактором кількох десятків наукових досліджень і навчально-методичних праць. Рецензував і опонував понад 70 кандидатських і докторських дисертацій, наукових праць, підготував кількох кандидатів історичних наук.

Упродовж багатьох років Олександр Григорович є членом редколегій ряду наукових часописів, зокрема журналу «Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»» (був також відповідальним редактором серії «Всесвітня історія» цього видання). Довгі роки входив до складу редколегій збірників наукових праць «Український селянин» і «Гуржіївські історичні читання». Він є чільним членом редколегії міжнародного наукового часопису «Наука і освіта: нові виміри» (Будапешт, Угорщина). Понад 18 років (від часу створення) науковець входить до складу спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій з історичних наук у Черкаському національному університеті.

О. Перехрест є фундатором і керівником наукової школи з проблем історії України періоду Другої світової війни. Кафедра міжнародних відносин і всесвітньої історії, яку він очолював понад 30 років і де працює нині на посаді професора, залишається єдиною серед цивільних ЗВО України, де упродовж кількох десятиліть комплексно вивчають історію Другої світової війни. За результатами наукових досліджень в означеному тематичному напрямі вчені-історики ЧНУ імені Богдана Хмельницького захистили докторську і сім кандидатських дисертацій, опублікували дев'ять індивідуальних і колективних монографій, 18 розділів у академічних виданнях, шість тематичних збірників і понад 500 статей у наукових часописах, краєзнавчих і медійних виданнях.

На базі університету відбулось понад 25 міжнародних, всеукраїнських, регіональних і університетських конференцій, круглих столів, презентацій тощо

з військово-історичної проблематики. За всім цим — ініціативність, організа-торський хист і творча невгамовність О. Перехреста.

Своє основне життєве покликання Олександр Григорович бачить не лише в ґрунтовних наукових студіях, а й у викладацькій роботі, котрій від-дав уже понад півстоліття. Йому доводилось читати курси десятків фахових історичних дисциплін. Лекції Олександра Григоровича позначені високим науковим і методичним рівнем, емоційністю, прикладною спрямованістю. О. Перехресту притаманні кращі риси педагога, вченого, людини: дивовижна працездатність і послідовність у діях, високий ступінь самоорганізованості, непохитна принциповість, багатогранна компетентність і ерудиція, комуніка-бельність, зворушлива готовність завжди прийти на допомогу.

Багаторічна й самовіддана праця Олександра Григоровича пошанована на-городами: він удостоєний Почесної грамоти Верховної Ради України (2003), почесних грамот МОН України, Черкаської ОДА і обласної ради, знаку «Від-мінник освіти України» (2004). Професор О.Г. Перехрест 2021 р. отримав почесне звання члена-кореспондента Української академії історичних наук.

Свій ювілей Олександр Григорович Перехрест зустрічає сповненим твор-чих задумів. Попереду — штурм нових наукових вершин і оригінальні педаго-гічні знахідки. Зичимо йому втілення усіх наукових планів!

Received / Надійшла 30.01.2023

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine During World War II
Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ukr2ww@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Hryhorii HOLYSH

candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Library of Bohdan Khmelnytskyi
Cherkasy National University (Cherkasy, Ukraine)
golgri@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

PROFESSOR O.H. PEREKHREST IS 75

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Згідно з розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 «Про визначення Видавничого дому «Академперіодика» НАН України видавцем наукових журналів...» підготовку і випуск *Українського історичного журналу* від 1 січня 2023 року здійснює назване видавництво. Через це частково змінились правила оформлення рукописів статей, порядок їх подання, розгляду і затвердження редакційною колегією.

Звертаємо Вашу увагу, що відтепер рукописи статей (формат doc або docx), а також файли з ілюстративним матеріалом (формати JPEG, TIFF, з роздільною здатністю не менше 300 dpi) слід надсилати на адресу uhj2023@history.org.ua. Файли з ілюстраціями необхідно називати за прізвищем першого автора статті й порядковим номером ілюстрації у ній.

Обсяг статті **не повинен** перевищувати **1 авторський аркуш** (40 тис. знаків з пробілами), огляду та рецензії — **0,5 авт. арк.** (20 тис. знаків), матеріали до ювілеїв і з хроніки наукового життя — не більше **0,3 авт. арк.** Рукописи більшого обсягу редколегія розглядати не буде.

Перед текстом **необхідно** подавати **УДК статті та відомості про автора** за такою структурою: ім'я, прізвище (прописними літерами), науковий ступінь, вчене звання, посада, афіліація, електронна адреса, ORCID ID (у форматі <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>). Цю інформацію потрібно надати й англійською мовою разом із назвою статті після інтегрованого списку літератури. До тексту статті обов'язково треба додати структуровані анотації обсягом від 1,5 до 2 тис. знаків українською й англійською мовами.

У тексті статті посилання на архівні джерела та будь-які коментарі автора подаються у підрядкових посторінкових виносках, оформлених автоматично.

Посилання на літературу треба наводити у квадратних дужках по мірі згадування в тексті й оформлювати у **Список літератури / References** (інтегрований список літератури) відповідно до ДСТУ 8302:2015. Докладно правила оформлення статей та приклади бібліографічних описів наведено на сайті журналу.

Від 2023 року не лише статті основних рубрик *Українського історичного журналу*, але й *Рецензії й огляди* будуть отримувати DOI (у форматі <https://doi.org/>). Відтак рукописи до цієї рубрики треба подавати з власними назвами і таким самим оформленням, як інші статті журналу. Матеріали до рубрик *Ювілеї* та *In Memoriam* обов'язково повинні містити фотографії й бути оформлені за спрощеною структурою, тобто лише з підписами авторів.

Від 1 березня 2023 р. статті, оформлені не за правилами, редколегія **не розглядатиме**.

Просимо звернути увагу також на те, що до редакції слід надсилати лише електронний варіант статті й бажано без співавторства. Прийняття статті до редакційного портфеля не означає її обов'язкову публікацію, оскільки всі матеріали проходять жорсткий відбір шляхом «сліпого» експертного оцінювання й обговорення членами редколегії. Редколегія залишає за собою право не допускати статті до публікації у випадку отримання негативних експертних висновків.

У випадку затвердження статті до друку всі автори підписують з Інститутом історії України Національної академії наук України ліцензійний договір (бланк договору розміщено на вебресурсі журналу http://uhj.history.org.ua/uk/for_authors).

Запрошуємо до співпраці!